

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ

„L'Ukraine“, revue des études de l'Ukraine, sous la direction de M. Hrushevsky

Sommaire voir p. 196

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ УКРАЇНОЗНАВСТВА

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

1930

Березень—Квітень

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

В С Е У К Р А Ї Н С Ь К А   А К А Д Е М І Я   Н А У К
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

„L'Ukraine“, revue des études de l'Ukraine, sous la
direction de M. Hrushevsky, président de la Section

У К Р А Ї Н А

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
(б. Українського Наукового Товариства в Києві)

ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

1930
березень—квітень

К И Ї В

Загального числа
книга 40

Д Е Р Ж А В Н Е   В И Д А В Н И Ц Т В О   У К Р А Ї Н И

Бібліографичній умі цього видання
вміщено в Літопису Українського
Друку Митковому репертуару
в нашій поштовій Укрїнській
Київській Палаті.

Дозволяється випустити в світ:

В. об. неодмінного секретаря Академії Наук Акад. Корчак-Чепурківський.

Київський Окрліт № 232.
Держтрест „Київ-Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня.
Київ, Сінний майдан 14.
З. № 1636—2000 12¹/₄ арк.

Ювілей Львівських «Записок» і постуляту Української Академії Наук.

Кілька тижнів тому, в місяці лютім сього року, вийшов нарешті довгожданий ювілейний том «Записок» Львівського Товариства — «Ювілейний Збірник Наукового Товариства Імени Шевченка у Львові в п'ятдесяти-пятиліття основання, 1873—1928.—Записки Наукового Товариства імени Шевченка т. СЛ. Праці філологічної та історично-філософичної секції під редакцією Кирила Студинського й Івана Крип'якевича», у Львові, 1929, сс. XVIII і 458.

Се властиво ювілейна книга «Записок»—150-ий том їх, але вихід її більше-менше сходиться з 40-літтям реформи Товариства ім. Шевченка на наукове і зв'язаного з тим пляну чи постуляту Української Академії Наук.

Гадка про потребу такої реформи висловлена була тодішнім київським академічним гуртком (дозволяю собі так назвати групу людей, що висунули постулят Української Академії Наук),— в книжці «Правди» за місяць март **1889** року. Видання наукового органа — яким в результаті сього пляну з'явилися «Записки» Товариства ім. Шевченка, було поставлене як одно з головніших складників сеї реформи. Воно мало принести реформованому Науковому Товариству титул академії і урядову дотацію, а українській культурі, українській мові, українській народності — признання перед культурним світом їх існування і культурної вартости. Галицькі політики, буваючи в Києві в 1888—9 рр. мовляв запевняли, що коли Наукове Товариство протягом 2—3 літ видаватиме науковий орган, австрійський уряд за конституцією обов'язаний буде признати за Товариством титул академії наук і визначити йому чималу щорічну дотацію. Сей момент нагадав в одній із ювілейних розвідок сього тому акад. М. Возняк, за сучасною кореспонденцією. З свого боку можу потвердити, що дійсно таке мав переконання згаданий київський гурток. Одначе думаю, що се була свобідна інтерпретація того, що говорили в дійсности галицькі політики. Правдоподібно, вони в дійсности стилізували свої виводи дещо інакше: австрійська конституція говорила про культурну рівноправність народів Австрії, про право їх домагатися від

уряду можливості одержувати на своїй мові освіту в усяких стадіях її; галицькі політики могли доказувати, що політична кон'юнктура сприяє таким національним українським вимогам. Відносини між Австрією і Росією були обгострені; сподівалися близької війни між ними. Австрійські політичні круги супроти того виявляли охоту підтримати національні українські течії против панрусських, тому припускалось що всякі культурні домагання, подиктовані постулятом культурної самостійности української народности і її окремішности від великоруської, будуть прихильно прийняті і здійснені урядовими кругами: тут були українські гімназії, університетські катедри, дотації українським товариствам і нарешті — Українська Академія Наук.

Се останнє гасло тоді було дуже актуальне: саме пройшло перетворення в академію наук Сербського Наукового Товариства в Білграді, переходила організація Чеської Академії «Наук і Мистецтв». «Академія наук» ставала черговою формою культурної і національної рівноправности малих народів Світу. Відповіді «Українською Академією Наук» на царські заборони українського слова і українського життя — се був такий нечувано ефектний реванш, що від нього аж дух захоплювало. Розуміється, про Українську Академію в Росії не було чого й думати, але обіщувалась можливість такої академії в Україні закордонній, і се здавалось перспективою правдоподібною — і незвичайно привабною.

Українське громадянство в Росії було незвичайно роздражене і збентежене заборонною тактикою уряду. Минуло перше десятиліття емського указу 1876 р., особливо тяжке — і на свіжі вражіння відчуте особливо гірко, невимовно гірко. Люди почували себе дійсно «ображеними в своїх найкращих почуттях», в становищі ганебнім і образливим в найвищій мірі. Се була провокація, яка сама не здавала собі справи з наслідків того, що вона робила. В сих обставинах перспектива воєнного конфлікту з Австрією, поскільки обіцяла зробити кінець сій образі українського народу і порушити се пригноблення, се скостеніння українського життя, — стрічалася надійно і навіть пожадливо. Галичани у своїх споминах розповідають незвичайно характеристичні розмови на сі теми, які їм довелось чути в 1888—9 рр. від дуже поважних українських громадян Росії. Навіть Драгоманов, хоч дуже мало схильний чекати якихось благодатів від австрійського уряду, припускав, що війна з Австрією могла б позитивно вплинути на внутрішні відносини Росії — привести до ліберального курсу, як свого часу Кримська війна.

В сих обставинах перспектива Української Академії здавалася, кажу, і правдоподібною, і незвичайно привабною. Се був незрівняний жест в бік ганебних заборон українського слова. Тому їй вірили, від себе прибільшуючи оптимістичні надії, які подавали

Галичани, а хто може й не до кінця вірив, то вважав дуже догідним гаслом, щоб зрушити українське громадянство з мертвої точки апатії і бездіяльності. Тим пояснюється така раптова популярність і активність академічного гасла в сім моменті; його виносили й популяризували, ширили і поглибляли не стільки учені з академічними науковими інтересами, скільки люди з громадським нервом, для котрих Академія Наук, наукове видавництво, наукова реформа Товариства Шевченка були незвичайно цінним в даних обставинах агітаційним засобом.

Даремні були скептичні завваження Драгоманова, Франка й інш. Драгоманов одержавши від Франка літом 1891 р. відомості про те, що говорилося і плянувалося на сю тему в Києві в р. 1889—1890, без церемонії назвав «брехнею» всі академічні перспективи, а київських адептів сих перспектив — «непоправними коміками». Франко справедливо завважив, що співробітники з Росії здебільшого будуть до наукового видання давати статті псевдонімні, «а з колекції псевдонімів яка ж Академія Наук»?

Київські ініціатори Академії хотіли взяти видавництво в свої руки, не бажаючи дати його під керівництво Драгоманова і Франка — найбільше відповідних до того людей, тому що ідеологічно розходилися з ними і персональних непорозумінь набралось за той час дуже багато, а до інших закордонних сил в Києві не мали довір'я. Розуміється, Російська Україна могла дати більше кваліфікованих наукових сил ніж Галичина, але біда була в тім, що сі наукові сили Рос. України дуже трудно, а властиво навіть безнадійно було думати притягти до такого заграничного українського видання під австрофільською маркою. Для людей на урядових, офіційальних позиціях, залежних від всякого начальства се була як не як, а все таки авантура. Та авантурою заносило від сих плянів навіть і для людей не дуже офіційних, як київська «Стара Громада». Вона проголосила своє невмішування в галицькі справи, в галицьку партійну і гурткову боротьбу, а напруження між київським академічним гуртком з гуртком Драгоманова, що супроводило сі академічні пляни, реформу Товариства ім. Шевченка і організацію його наукового видавництва мало виразні прикмети такого гуртківства. Драгоманова не запрошували ні до видавництва, ні до Товариства, а Франка просто таки не прийнято було в члени, коли він на підставі нового статуту заявив бажання вписатися до Товариства і заплатив вкладку. Се розуміється віщувало мало доброго організації наукових сил.

На загальних зборах Товариства ім. Шевченка, в початку **1890 р.** (от друга сорокалітня ювілейна дата!) згідно з бажанням київського гуртка принципіально ухвалено реформу Товариства: перетворити його в наукове, організувати секції по головних групах наук, зало-

жити наукове видавництво, відкрити приступ до Товариства ширшим кругам наукових співробітників через заміну одноразової досить великої вступної оплати низькою щорічною вкладкою. Київський гурток його прихильників повів жваву агітацію підтримки сих плянів, що мали дати Україні Академію Наук. Акад. Возняк наводить один з таких листів 1892 р., що може служити взірцем агітації попередніх років: «Певна річ, що ви відаєте, що Товариство ім. Шевченка звернуло на спасений шлях, переробило свої статuti і хоче стати товариством переважно науковим, на те щоб переходом, за 3—5 років, на ґрунті його виросла українсько-руська академія. Се діло не так то вельми трудне, аби була у нас хіть, аби ми не сиділи біля моря, ждучи доброї години, аби ми не сподівалися «доки мене лихоліття», а зараз таки бралися по спроможности до роботи, бралися не мляво, ішли не воловою ходою, а жваво, з вірою в свою ідею, з надією, що наше «сонце йде, і за собою день веде». Першим чином треба, щоб Товариство не менш трьох літ видавало наукові «Записки» своїх робітників-прихильників. Товариство прирадило видавати щороку 3 випуски «Записок», і т. д.

Спочатку покладалися на корифеїв української науки, як Антонович, Потебня, Житецький, Михальчук тощо. Обіцянок не бракувало; корифеї навіть виладили довгі реєстри тем, на котрі варто було б дістати розвідки («Житецький поставив 35 питань, Антонович 18, Михальчук 10», — розповідав Франкові П. А. Косач). Але минув рік, нічого не було. Тоді київський гурток звернувся до дії міпогес — таких дилетантів як Нечуй, Комаров, Кониський, Рильський, Дикарів, до молодих учнів Антоновича, тощо, — але і тут діло йшло мляво. Громадянство відзивалося на ідею Академії сприятливо, заявляло охоту складати гроші на наукове видавництво, збиралися довгі списи таких «охочих». Але монета напливала слабше (виручали меценати як Семиренко), а праці таки зовсім слабко, а час минав. Політичні напружування виглажувались, сприятлива для українства кон'юнктура в Австрії розлазилася; міродатні польські крути висловлялися против безоглядного підтримання української культури, клали своє veto, вважали кориснішою стару і випробовану тактику — рівноважити Українців русофілами і навпаки.

Пройшов 1891 р., «Записок» не було. Тоді рішили не чекати корифеїв і пускати що єсть. Були дві статті старших авторів — Кониського — початок біографії Шевченка і Рильського — теоретичні міркування на економічні теми, виложені дуже тяжкою мовою і взагалі дилетантсько, і дві праці початкуючих — Ол. Колесси й моя; моя псевдонімна — одкривала том випущений нарешті при кінці 1892 р. (з початком листопаду). Книжка вийшла невеличка розміром і сіренька змістом. Франко мав підставу поіронізувати.

Ініціатори були досить збентежені таким скромним і неакадемічним початком; потішали, що другий том буде кращий, з подвоєнною енергією шукали нових співробітників, а на всяк випадок «робили з біди заслугу» — проголошували «Записки» органом молодих учених, з котрими вони не будуть мати потреби «в геніях».

В дійсності другий том складався ще тяжче і випав ще слабше від першого, а вийшов знову з великим спізненням, за рік по першій. Завдання поставлене київським академічним гуртком: протягом 2—3 років випустити серію «Записок», по 3—4 книги щороку і на століття «відродження українського письменства» — 1898 року — мати Українську Академію Наук, стало виглядати дуже проблематично. Скептики мали добру нагоду поглузувати з таких легкодушних надій.

Але зайшли непередбачені зміни — які внесли нові моменти в організацію роботи і вирятували справу. З переїздом моїм до Львова, в серпні 1894 р. організація наукового видавництва пересунулася з Києва до Львова, і в процес праці втягнуто не то що молодих, а навіть наймолодших — членів львівських університетських семінарів. До праці пристав Франко — тому що вона велась на нейтральному ґрунті, і став найціннішим співробітником «Записок». Організовано бібліографію і наукову хроніку, і саме ці відділи на довгі роки стали найсильнішою стороною видавництва «Записок». Зимом 1924/25 р. я поставив завдання — випустити протягом 1895 р. 4 книжки «Записок», і воно було виконано; тоді з р. 1896 постановлено випускати їх шість разів до року, як двомісячник, і се теж було здійснене. Заложено було низку спеціальних видань: окремі збірники всіх трьох секцій (історичної, філологічної, математично-природничо-лікарської), видання археографічні («Жерела до історії України-Руси», «Пам'ятки укр. мови і літератури») і етнографічні («Етнографічний Збірник» та «Матеріяли до українсько-руської етнології») й ін.

Коли прийшов рік 1898 — в котрім члени київського гуртка хотіли мати Українську Академію Наук, було ясно, що від австрійського уряду Українці Академії не одержать; провід українським рухом випав з рук людей, які тримали контакт з урядом, і на урядову підтримку Українці рахувати не могли. Але фактичний зав'язок української академії в виді Наукового Товариства ім. Шевченка уже був: безтиткульний, але безсумнівний і загально признаний. До кінця 1898 р., число наукових видань випущених реформованим Товариством перейшло за п'ятдесят (26 книжок «Записок» і приблизно стільки ж томів інших видань). В сім році Товариство виконало нову ревізію свого статуту, відділивши академічну свою діяльність від функцій адміністративних і просвітно-культурних, перевело вибір дійсних членів, з науковою кваліфікацією, що мали вести

академічну роботу в академічних установах, і з великим розголосом і ентузіазмом відсвяткувало ювілей українського відродження, як академічна установа. Українське громадянство могло сказати собі, що воно утворило свою Академію власними силами і обійшлося без урядової ласки.

Прошло ще кілька літ, і Революція дала їй місце і титул в його старім історичнім осередку — Києві, де гурток «мрійників» кінця 1880-х років вимріяв сей екзотичний на той час плян.

Громадсько-політична тактика М. Драгоманова в 60 і в першій половині 70 рр.¹⁾

III

Коли б досліджувати Драгоманова тільки на підставі друкованих його статей у «Вѣстн. Евр.» тощо, то поза поодинокими цікавими думками важко було б помітити зміну в поглядах його: всюди виступає він як переконаний ліберал свого часу. Інша річ, коли взяти на увагу листування його з різними особами. Тут він щиріший і яскравіше виявляє свій радикалізм. У листі до М. Бучинського він, напр., пише, що в російській молоді на державну лояльність «ціна дуже невелика». «Коли б було чим замінити лучшими, або хоть скільки небудь міцним імперію російську, повірте, що усякий би із нас сказав: туди й дорога! якби побачив, що вона розвалюється»²⁾. Ці слова занадто радикальні навіть для ліберала, що орієнтується виключно на сили поступового суспільства Росії. Ще один крок—і можна сподіватися, що Драгоманов подасть руку тим пропагандистам і навіть бунтарям, що раді були спровадити в небуття російську імперію. Але ж Драгоманов ще далекий од цього. Він припускає цю думку тільки в теорії.

На початку 1873 р. С. Подолинський надсилає йому до Італії літографовану програму «Вперед»³⁾. Це була певне, як припускає акад. М. Грушевський, друга редакція зложеної Лавровим програми⁴⁾, далеко радикальніша, ніж опублікована третя. П. Лавров каже: «Второй проект программы «Вперед» был написан именно в тех видах, чтобы устранить по возможности всякую явную враждебность между двумя фракциями, мирный *modus vivendi*»⁵⁾. Сам схиляючись до Маркса й до російської пропагандистської течії, П. Лавров складає свою програму так, щоб вона не викликала великих заперечень і з боку бунтарів-бакуністів. Драгоманов, добре вже

¹⁾ Початок див. у попередній—(39) книжці „України“. ²⁾ Лист до М. Бучинського (31 січня 1872), с. 95. ³⁾ Автобіографія, с. 359. Австро-р. спом., с. 186. ⁴⁾ Акад. М. Грушевський, Місія Драгоманова, „Україна“, 1926, кн. 2—3, с. 12. ⁵⁾ П. Л. Лавровъ, Народники—пропагандисты 1873—78 годов. СПб, 1907, с. 59.

ознайомлений з течіями в закордонних російсько-українських і європейських колах та з програмою Лаврова, мало піддався новим враженням. Що це так, ясно з листа його до М. Бучинського з 18 січня 1873 року, писаного в досить витриманому тоні ліберала й культурника, що покладає надії на легальні шляхи роботи в Росії. Він старається «піддати» своєму російському кореспондентові «російського патріотизму», цебто збільшити симпатії його до ліберальної Росії. «Прочитавши ж Герценові мемуари,—пише Драгоманов,—поймете, чому мене не дуже то порадувала звістка про «Вперед» і Лаврова. З еміграції ніколи багато плодів не було. Виняток складає хіба тільки такий незвичайний талант, як Герцен — але й той мав успіх тільки 3—4 роки. Він навчив нас тільки іоса торіса, як наприклад того, що діло державне — діло наше, тощо». Далі Герценові нічого було робити,—«бо детальна робота над розвитком народу і громади возможна тільки на місці, дома». У еміграції «горні вершини» становляться «стовпниками», а «низи» часто падають до крадіжу і шпionства, коли не ожесточеного самодурства, як Нечаев і К° і варварства+узколюбіє, котре також противно чоловікові свободному у парижській комуні, як і у кацапських бігунах. Лавров—не Нечаев і не Ельпидин.—Л. чоловік чесний, знаючий, позитивіст,—але він мало заявив політического і публіцистического таланту».

Час, на думку Драгоманова, тепер невідповідний до того, щоб можна було щось зробити на еміграції. Головна робота—вдома, де «думаючим людям» можна і треба тягти уряд до реформ. Помогти в Росії може, окрім швидкої зміни урядових осіб, котра може наступити при зміні царя, «але зміні не такій як Каракозівська, бо вона тільки розтравить реакцію, більш усього наука і детальна критика діл краєвих». Періодичний друк і переклади, на думку Драгоманова, роблять у Росії «відмінне діло». Вони сприяють самопізнанню. «А щоріхський програм коли б не пошкодив, а вже, звісно, не pomoжець «самопізнанню». Далеко дуже. Так бачите по усім питанням російським потрібна тепер наука і детальна критика дома, а не загальні фрази з Цюріха. А особливо це потрібно нам на Україні, Великоруси тамошні не знають, що ми таке,—та й своїх я знаю добре. Провозгласять нам права на самостійність...».

Обстоюючи далі свою думку про федерацію, Драгоманов, проти способу проклямацій із Цюріху, висуває інший шлях—вести далі мужицьку справу, розпочату урядом року 1861—64. «А у Западній Україні сам уряд мусить на цьому полю бути українофільським. Наше діло—вести начате урядом дальше банками, асоціаціями і т. д., а не журналами у Цюріху. Діло політичне—наше рішитця колись у земських соборах усієї Росії. А головне наше діло—культурне і літературне. Так про це я скажу, що у Цюріху нам не напи-

шуть ні другого Кобзаря, ні другого Костомарова, ні даже Робінзона Крузе не переведуть на нашу мову,—та й лексикона и граматики не напишуть»¹⁾).

Коли зважити висловлені в цьому листі думки й зміст розібраної в нас статті «Русские въ Галиціи», друкованої на початку 1873-го року, то можна прийти до висновку, що Драгоманов у той час виявив велику відпорність супроти тактики емігрантського й західньо-європейського соціалізму.

Про соціалізм він міркує так: «У загалі не тільки цензура, але і самі наші соціалісти не знають, як їм бути з соціалізмом у нас, бо у Росії, як у землі більш сільській, ніж городській, соціалізм реальний мусить бути не похожий на парижський»²⁾).

Видимо М. Драгоманов вже схиляється до соціалізму, але він все ж таки тільки роздумує над тим, як пристосувати його до нашого ґрунту.

Особливе враження справило на М. Драгоманова перебування його в Цюріху, де в той час точилися суперечки між лавристами й бакуністами. Акад. М. С. Грушевський великого значення надає цюріхській українсько-російській конференції, на якій М. Драгоманов займав посередню позицію між соціалістичною й ліберально-радикальною. На думку акад. М. С. Грушевського від цієї конференції «у нього починається нахил до ісповідання соціалізму, до котрого він перед тим ставився доволі індиферентно (як до справи «іюльської, а не мартівської»), і різче підчеркування необхідности політичного радикалізму... замість попередньої резигнації з політичної роботи, доки не буде підведений під неї культурно-національний апарат. Він закидає, або в кождім разі—значно зменшує свій скептицизм щодо закордонної роботи, сам безпосередньо по цюріхській конференції займається плянами закордонного українсько-російського органу—зондує для нього ґрунт у Відні і потім бентежить київську громаду своїм радикалізмом»³⁾).

Коли судити з «Автобіографії», то доведеться признати, що до обидвох партій—бакуністів і лавристів—Драгоманов ставився в Цюріху негативно, вважаючи їх програми за передчасні⁴⁾. Акад.

¹⁾ Лист до М. Бучинського, 18 січня 1873 р., сс. 259—262. ²⁾ Той самий лист, с. 260. ³⁾ Акад. М. Грушевський. цит. праця, с. 26.

⁴⁾ Цюріхські Росіяне розділялися тоді на бакуністів, або анархістів, що держалися програми Alliance socialiste, і на лавристів, котрих ідеї були схожі на ідеї інтернаціоналістів фракції Маркса, або німецьких соціал-демократів. Мені здавалося, що обі програми ще передчасні для Росії, у котрій навіть соціалістам найперше треба добиватись політичної волі. Само собою розуміється, що мої ідеї найдено було в Цюріху відсталими і навіть київські знакомі запевняли мене, що в Росії, за той час як мене не було (2½ року!) вспіла повстати робітницька партія як європейські. Інчі говорили, що все мужицтво, від голодних тоді самарців, готово до повстання. Впрочім один Київлянин, дуже

М. С. Грушевський має одначе певну рацію вважаючи, що в своїх пізніших споминах М. Драгоманов значно перебільшував свою відпорність супроти революційних течій 70 рр.¹⁾

Новий матеріал цілком підтверджує те, що дійсно роком 1873 можна датувати певний перелом у поглядах М. Драгоманова. Обговорюючи в листі до В. Навроцького від 14 кв. 1873 р. магнатське співчуття до федералізму, він пише: «Та нехай, коли хотять, граються з федералізмом і т. п.,—тільки нам нічого покладатись на те: наше діло усе таки соціально-демократичне і вільнодумне, а не магнатське і клерикальне. Так ми можемо уповати тільки на свою працю»²⁾.

Таких рішучих слів ми не зустрічали в М. Драгоманова раніше й вони є дуже показовими для характеристики його поглядів. З космополіта він перетворюється потрохи на соціаліста по ідеології. Року 1873 він дає свою статтю про Шевченка до «Впереду» Лаврова, з яким не погоджувався тільки в національному питанні (Лавров до нього був байдужий)³⁾. Того ж року він задумує друкувати одну свою рецензію в найрадикальнішому легальному російському журналі «Отечеств. Зап.»⁴⁾.

Зважаючи всі ці факти й зокрема заяву Драгоманова—«наше діло все таки соціально-демократичне», можемо прийти до висновку, що р. 1873 Драгоманов більше співчував лавристам, «котрих ідеї були,—як він каже,—похожи на ідеї інтернаціоналістів фракції Маркса, або німецьких соціал-демократів». Лавристів він протиставляв «бакуністам або анархістам». У програмі бакуністів подобалася Драгоманову теоретична концепція—увага Бакуніна до національного питання (прудонівський федералізм), яким нехтував Лавров: у своїй програмі він проголошував, що «вопрос національний... должен совершенно исчезнуть перед важными задачами социальной борьбы»⁵⁾.

У іншому, принаймні теоретично, Драгоманов далеко більше співчував Марксові і німецькій соціал-демократії та Лаврову. Тактика ж Лаврова була в цілому досить споріднена до Драгоманівської.

близкий до редакції „Впереди“, раз признався мені в дружній розмові, що таки переконаний, що „перша справа у Росії буде справа — конституції, а що те, про що ми тут говоримо в Цюриху, при нас і останеся“. На мій запит, чому ж він того не каже на зборах у Лаврова і чому во „Впереди“ говориться інше? він мені відповів, що коли те сказати, то вся молодіж відпаде від „Впереди“, ніхто не захоче ні писати в нім, ні перевозити його, — а з „лібералів“ партії дійстава тепер не зложиш. Розуміється, що мені усе те не подобалось, рівно як відносини „Впереди“ до української справи (розібрані мною в Ист. П. и Великор. демокр.). Автобіогр., с. 359.

¹⁾ Місія Драгоманова, „Україна“, 1928. кн. 2—3, с. 13. ²⁾ Підкреслення наше. Див. назв. працю акад. К. Студинського, с. 122. ³⁾ Заславский, с. 53 (Стаття не була надрукована). ⁴⁾ Лист до В. Навроцького, с. 135. ⁵⁾ Див. 3. ред. програми „Впереди“.

Як на теперішній час, нас може вражати заява Драгоманова про схожість ідей Лаврова з ідеями Маркса. Г. В. Плеханов кілька раз торкався в своїх працях цього питання і нарешті прийшов до висновку, що негативне ставлення до бунтарської тактики було єдиною точкою, «у якій лавризм безумовно сходився з соціально-демократією»¹⁾. Він навіть відкидає думку Невзорова, що лавризм у всякому разі популяризував серед російських революціонерів марксистські терміни, примушував їх цікавитися діяльністю німецької соціально-демократії. Плеханов висловлює протилежну думку: «як ні сильно розходився з автором «Капіталу» Бакунін, він все таки був далеко ближчий до нього, ніж автор «Историческихъ Писемъ», і тому його вплив все-таки більш підготовляв російських революціонерів до розуміння науки Маркса, ніж вплив Лаврова». З Марксом більше, ніж Лаврова, лучить Бакуніна схильність його визнавати теорію історичного матеріалізму. Бакунін у друку не раз заявляв себе її прихильником, в той час, коли Лавров у «Историческихъ письмахъ» виявив себе правдивим ідеалістом²⁾. Г. В. Плеханов старався розплутати суперечності в писаннях П. Лаврова. Адже Лавров то змальовував соціалізм як «історичну фазу, що фатально витворюється з капіталістичного ладу суспільства» і покликався на «Комуністичний маніфест», який говорить, що, створюючи пролетаріят, буржуазія утворює свого власного грабаря, то вказував,— і іноді в тій самій статті,—на «традиційні народні групи: сільські общини й артелі», як на природню основу майбутнього соціалістичного суспільства. Кінець-кінцем концепція Лаврова, на думку Плеханова, виглядає так: «Лавров сподівався, що соціалістична революція попередить розвиток соціалізму в Росії і що, в наслідок цього, вихідними точками соціалістичного розвитку будуть у нас артіль і община, але, не твердо переконаний цього, він тішив себе й своїх послідовників думкою, що «невміння російських соціалістів-революціонерів підготувати й організувати революцію, обвалившись тяжкими стражданнями на російський нарід, все-таки не врятує хижачької буржуазії від фатального процесу», цебто від соціалістичної революції, що явиться в даному разі неминучим наслідком капіталістичного розвитку»³⁾.

Коли це формулювання думки Лаврова правдиве, то виходить, що змалювання капіталізму як «фатальної» передпосилки соціалізму, має в нього лише дуже умовний характер і що програма «Впереду» без порівняння ближча до бакунізму й народництва, ніж до марксизму»⁴⁾.

¹⁾ Г. Плеханов, Предисловіе к русскому изданию книги А. Туна „История революционныхъ движений в России“. Див. Г. В. Плеханов, Сочинения. Под ред. Д. Рязанова, т. XXIV, М. - Л., 1927, с. 89. ²⁾ т. XXIV., сс. 89 - 90.

³⁾ Плеханов, т. XXIV., с. 86. ⁴⁾ т. XXIV, с. 86.

«Лавров, пише Плеханов у іншій статті, обома ногами стояв на ґрунті утопічного соціалізму. Його погляд на історію був чисто ідеалістичний». Всупереч Бакунінові він не дав жадної спроби аналізу тодішніх економічних стосунків у Росії. «Його тактика упиралася в пропаганду «чистого соціалізму»¹⁾).

Отже бачимо, що, після глибокої аналізу лавризму, переведеної російським теоретиком марксизму, годі говорити про схожість ідей Маркса й ідей Лаврова. Плеханов виявив корінну ґрунтовну різницю в їхній ідеології. Але ж він оцінював лавризм не в його поступовому розвитку, а в цілому, беручи на увагу разом і «Историческія письма» і «Впередъ». Свої висновки Плеханов робить лише в умовній формі («Якщо це формулювання думки П. Л. Лаврова справедливе...»). Ми гадаємо, що звести думки Лаврова в суцільну систему, як це спробував був зробити Плеханов, важко не тільки щодо всієї його діяльності, але й щодо певних періодів її. В особливо важкому стані перебуває дослідник, коли доводиться говорити про період «Впереду». Лавров тоді хитався між пропагандистами й бакуністами, Бакуніним і Марксом, шукав примирення, спільної тактики, бажав примирити суперечні думки й суперечну тактику та сам впадав у суперечності. Ми б з особливим притиском підкреслили думку Енгельса (1874 р.), який, віддаючи пошану Лаврову як особі і як вченому, заявив, що «в своїй філософії Лавров є еkleктиком, який зі всіх різноманітних систем і теорій старається вибрати те, що в них є найкращого». Знайти певну систему в теоретичних поглядах Лаврова часів «Впереду» взагалі річ неможлива. Маючи слабкий таланти (згадаймо зауваження Плеханова), Лавров не був спроможний цю систему утворити. Не був він у стані до кінця, в усій широчині, досягнути теорію Маркса. Мимо ясно немарксистських думок, висловлених у третій програмі «Впереду», треба признати, що психологічно російський ентузіаст все ж таки почував себе прихильником Маркса, коли він писав у програмі про «організацію робітничого руху», про майбутню соціальну революцію, коли вживав термінів Маркса й посилався на «Комуністичний маніфест». Суперечностей у думках своїх Лавров не відчував. Не завжди відчували їх і сучасники. Бачучи прихильне ставлення Лаврова до Маркса й співчуття лавристів до німецької соціально-демократії, Драгоманов мав певну підставу сказати, що ідеї лавристів подібні до ідей соціально-демократії. З погляду сучасника і стороннього глядача він мав повну рацію для такого порівняння.

У теоретичних формулах П. Л. Лаврова для Драгоманова було в істоті речі не багато нового. Як і Лавров в «Историческихъ письмахъ», так і Драгоманов в дисертації виходив з ідей позитивізму й

¹⁾ Первые шаги социал-демократического движения в России, том, XXIV Сочинений, с. 175.

раціоналізму. Формулу прогресу Драгоманов зформулював зрештою навіть далеко глибше, ніж Лавров, який напірав на роботу критичної думки осіб над сучасною культурою. Обидва великого значення надавали розумовій й моральній досконалості людини, культурі людства як чинникові прогресу. Обидва мали ідеалістичний погляд на історію й створювали культ філософічно-освічених осіб, що творять історію. Обидва в своїх соціальних поглядах виходили не з наукового досліду економіки, розвою пролетаріату й класової боротьби, а з наскрізь ідеалістичного мужикофільського почуття, з уболівання над нуждою мужика¹⁾. Драгоманов мав підставу з висока дивитися на Лаврова: Лавров у своїх «Историческихъ письмахъ» не пішов далі загальних формул,—Драгоманов у численних публіцистичних статтях поставив питання суспільного прогресу поділовому, реально, вказував суспільству реальні кроки до вдосконалення форм соціального й державного ладу.

Програма «Впереду» містила для Драгоманова розмірно більше нового. Лавров прорізно підкреслив переважне значення питання соціального перед питанням політичним, що підпорядковане соціальному й особливо економічному» і ближче підійшов до соціалізму й навіть революції як кінцевої мети. У той час як Драгоманов орієнтувався на освічене ліберальне суспільство, Лавров, радячи підтримувати такі елементи ліберальних політичних програм як свобода слова, свобода асоціацій, участь нижчих клас в управлінні,—рішуче застерігає своїх однодумців від союзу з ліберальними партіями. Він, на словах, орієнтується виключно на трудящі маси, а в дійсності більше на «критически мыслящее общество», на соціалістичне суспільство, яке має взяти на себе місію за допомогою агітації й пропаганди, спиренням культури й організації вести суспільство до соціалізму, до суспільного перевороту.

Як бачимо, у Лаврова, коли рівняти його до Драгоманова, цілком інша суспільна база. У цьому власне полягає головна різниця між обома суспільними діячами. Культурницька тактика Драгоманова скерована на найближчі реформи під тиском поступового громадянства,—тактика ж Лаврова (теж культурницька)—на прискорення соціального перевороту в наслідок впливу соціалістичного суспільства.

У другій книзі «Впереду» Лавров цілковито відмежовується від осіб, що визнають існуючий уряд та допомагають йому в його реформах, від усяких лібералів, і оголошує їх ворогами народу. Він руйнує ілюзії прихильників реформ, доводить, що уряд реформ так само губить нарід, як і всі інші уряди. Хто з інтелігенції бере участь у державній адміністрації або сприяє реформам, той бере на себе

¹⁾ Про утопічний соціалізм Драгоманова говорив іще І. Франко в ст. «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова», „Літ.-Наук. Вістн.“, 1906, кв. VII, т. XXXVI, с. 229.

долю відповідальності за отруту, якою російський уряд руйнує всі сфери народнього життя.

Зваживши отсі думки Лаврова, переконаємося, яка глибока різниця між обома діячами. Цю різницю навряд чи відчував Драгоманов, даючи свою статтю до «Впереду». Гадаємо, що невміщення її в виданні Лаврова з'ясовується не тільки нехтуванням редактором національних проблем, а головню тим, що тоді він не хотів нав'язувати тісні стосунки з лібералами. «Та й у загалі,—каже Драгоманов,—я переконався, що всі любезності впередців до мене пояснюються надією, що, при моїй, ще тоді не підорваній популярності в Галичині, я можу допомогти їм у перевозці їх видань у Росію. Сю перевозку я й постарався їм улегшити,—а в дальші відносини рішив не пускатись, а вести свою працю самотійно»¹⁾. Тодішнє своє критичне ставлення до впередовців Драгоманов безперечно перебільшує. Адже він усе ж таки дав їм свою статтю. Та й «впередовці», як і всі народники, «в принципі» ворожі лібералізму, на ділі були близькі до ліберального суспільства, що в очах марксистів є ознакою його дрібнобуржуазности²⁾.

За конкретний наслідок цюріхських суперечок, можна вважати нездійснену тоді мрію Драгоманова залишитися разом з Подолинським і Терлецьким у Відні й почати своє видання російською й українською мовою. Зіставивши свідчення «Автобіографії» й «Австро-руських споминів» та взявши на увагу настрої трьох товаришів по цюріхській конференції, акад. М. С. Грушевський припускає, що вони погодилися були заложити в Відні соціально-революційне видавництво.

Нам уявляється мало ймовірним, щоб у тім часі Драгоманов міг погодитися на пляні видавництва українського «Впереду» чи то в революційно-пропагандистському напрямі, чи то в бунтарському Бакунінському, чи то соціально-демократичному—з витриманою ідеологією історичного матеріалізму. Ми гадаємо, що проєктоване видавництво мало на меті просто ширити нові соціалістичні ідеї, як певний культурний здобуток і одверто одстоювати конституцію в Росії. Як свідчить «Автобіографія», Подолинський признавався Драгоманову, що він переконаний, що «перша справа у Росії буде справа конституції, а що те, про що ми тут говоримо в Цюріху при нас і останеться»³⁾.

Інші цензурні умови закордоном—становили сильний аргумент для мрій заснувати там видавництво. Такі скромні завдання не потребували кардинальної зміни суспільної бази орієнтації. Ширити знання соціальних наук і розуміння соціалістичних ідей Драгома-

1) Автобіограф., с. 360. 2) В. Ленін, Твори, т. I, с. 248.

3) Див. наведену в нас цитату (примітка).

нов старався і до 1873 р., радячи своїм кореспондентам читати книжки соціалістичного змісту. Віденські пляни мали тільки поглибити його попередню роботу серед інтелігенції в цьому напрямі й руба поставити питання конституції. Драгоманов прийняв соціалістичну ідеологію, може не з'ясувавши ще собі справи соціалізму до кінця,—але не прийняв революційної тактики з її методами змов і конспірацій, активного втручання в життя, активного готування перевороту. Плян Драгоманова йшов навряд чи далі поширено-легальної роботи ліберала-конституціоналіста — соціаліста в теорії, якому важливо було ширити в громадянстві соціалістичні принципи, поєднавши їх з ідеєю федералізму.

Тільки катедр-соціаліст, яким був тоді Драгоманов, міг і говорити, що «наше діло соціал-демократичне» і водночас писати статті ліберального змісту; таке поступовання не прийнятне було ні для Лаврова, ні для Бакуніна, ні для Маркса.

Зауважимо тут, що Подолинський, що, як ми бачили, інколи вагався між позицією Драгоманова й Лаврова, міг іти далеко далі від Драгоманова у своїх плянах закордонного видавництва.

У вересні 1873 року Драгоманов повернувся з-за кордону до Києва. Суперечки на питання політичні, як ми бачили, змусили й його полівішати. Методичний наступ на не вільну від консерватизму ідеологію галицьких народовців нібито давав уже деякі наслідки і можна було сподіватися, що ця партія в своїй громадсько-політичній тактиці буде провадити орієнтацію на нарід, на ліберальні ідеї часу, проти клерикалізму, за свободу й народоправство. Радикальний настрій Драгоманова мусіли були підтримати і київські обставини, бо в Києві він побачив копію того, що бачив у Цюріху: молодь зайняла дуже ліві—революційні позиції. Тим часом з-закордону надійшла брошура провідника народовців Н. Загірного (панотця Ст. Качала)—«Политика Русинѳвъ»; що видрукована була з початком 1873 р.¹⁾ У цій брошурі Качала стає в обороні федералізму (супроти централізму Німців і святоюрської партії, що підтримувала централізм) й солідарности з іншими слов'янськими народами, які домагалися федералістичного устрою Австрії. Щоб, як каже Мирон Кордуба, «поцілити в болюче місце» святоюрську партію, яка складалася з духовенства, Качала підкреслив, що централісти підпирають політику того уряду, що зірвав конкордат з Римом, заводить безконфесійні школи, цивільний шлюб, тощо. Федералістична партія, навпаки, стоїть за вільний розвій католицької церкви, свободу вір, рівноправність народів, за конфесійні школи, тощо²⁾.

¹⁾ Крім того тоді ж вийшла друком брошура Качала «Безпосередні вибори до ради державної и Русины». ²⁾ Мирон Кордуба, Зв'язки Володимира Антоновича з Галичиною, «Україна», 1928, вн. 5, с. 58.

Брошура Качали написана була спеціально до виборчої кампанії в Галичині, але як вираз думок провідника партії народовців, справила на Драгоманова й інших Наддніпрянців враження програми цілої партії. Річ зрозуміла, що зміст її контрастував не тільки з поглядами М. Драгоманова, що їх він останніми роками пропагував, але й з загальним настроєм поступового суспільства в Києві (не кажучи про закордон). Просувати під прапором улюбленої для Драгоманова ідеї федералізму консерватизм і клерикалізм, з яким він увесь час боровся,—виглядало, як профанація цієї ідеї.

Вражений надзвичайно, Драгоманов організував у Києві групу старогромадян та людей близьких до Старої Громади, що підписали протест проти виступу Качали. Цей протест видрукований був у «Правді» р. 1873 (№ 19, сс. 660—661) під заголовком «Одкритий Лист з України до редакції «Правди»¹⁾. Говориться в Листі, що публіцисти обох галицьких партій — централістів і федералістів у своїх доводах покликувалися на Росію взагалі й на Україну зокрема, а Н. Загірний назвав свою партію українською. «Се дає нам право, і яко громадянам Росії і яко Українцям, подати і собі голос перед галицькою громадою в ділі програм, заявлених обома галицько-руськими партіями». Програму й політику «Руської Ради» автори Листа вважають «для Слов'ян згубною, для галицько-руського народу недостойною, а для Росії... шкідливою», бо «Руська Рада» підтримує політику централістичної німецької партії, яка ворогує з Росією як державою слов'янською. Політики з «Руської Ради» підтримують те, що є найшкідливішого в програмі централістів, стоять проти того, що є симпатичне в політиці «вірноконституційних» і піддержують ультрамонтанство. Оцінюючи програму, виложену в кн. Загірного, Лист особливо нападає на ознаки клерикалізму в ній, обстоює федералізм народностей, широку самоуправу земську й громадську і вбачає «підставу щастя Слов'ян узагалі й малоруського народу почасти тільки у основах прогресивних, котрі не мають нічого спільного з конкордатом і ультрамонтанством».

Наприкінці говориться, що симпатії освіченої громади в Росії не знайде: той хто зве себе «Русским», говорить про одностайність усіх руських племен, але голосуватиме проти прав усіх і кожного слов'янського народу, «хто піде проти свободи совісти і освіти за ультрамонтанство», хто навіть визнаючи федералізм, «не держиться у питаннях політичних і соціальних основ свободи і народоправства, а у питаннях культурних — свободи розуму».

До «Одкритого Листу» редакція «Правди» додала свої зауваження, в яких піднесла особливе значення для народовців Гали-

¹⁾ Передруковано в „Австро-р. Спом.“ сс. 226—231.

чини підкреслювати окремішність українського народу від польського й великоруського, солідаризувалася з авторами Листу, але висловлювала гадку, що наш нарід, розвиваючись природньо, не може йти дорогою поступу так швидко як інші, що досягли вищого рівня. Наприкінці редакція обережно обороняє автора брошури «Політика Русинів»¹⁾.

Поза всяким сумнівом «Одкритий Лист з України» писав М. Драгоманов. У ньому знайшов виявлення той лібералізм, якого він додержувався вже багато років, відбився між іншим і погляд на німецьких централістів, висловлений у публіцистичній студії «Восточная политика Германии...» Має рацію Д. Заславський, кажучи, що програма Листа не позначається скрайнім радикалізмом і великою означеністю (определенностью) і що сам Драгоманов був лівіший за цю програму. Платформа мусіла виявляти середню лінію, що об'єднувала членів Київської Громади різних громадських поглядів²⁾.

Ставши на соціалістичні позиції в теорії, М. Драгоманов не став на них у громадсько-політичній тактиці і в «Одкритому Листі» залишився на старих своїх конституційно-ліберальних позиціях. Але ж конституціоналізм тепер уже виразно підкреслено в програмі. Як постепеновець у тактиці, він дбав про те, щоб організувати велику масову партію громадянства, яку б підтримало все поступове громадянство Росії, партію, що йшла б урівень з цілою культурною Європою. Як і в своїй дисертації та в «Восточн. политикѣ Германии», головну надію він покладає на масовий рух освіченого суспільства, на громадянство, яке поширить свій вплив і на народні маси.

У нових обставинах — в 1873. році — М. Драгоманов досить помітно міняє свою суспільну базу, зовсім виключаючи уряд. Впадає одначе в очі і різниця змісту «Одкритого Листа» від думок зформульованих у «Восточной политике». У нових обставинах — в 1873-му році — М. Драгоманов досить помітно міняє свою суспільну базу, зовсім виключаючи уряд, урядові кола і орієнтуючись виключно на ліберальне суспільство, що мусить на ліберальній платформі організувати народні маси. Таку зміну орієнтації ми помітили в Драгоманова вже в листах 1871—2-го року. Тепер він рішуче маніфестує нову позицію в програмовому виступі на чолі великої групи громадян. Віяння часу, зреволюціонізоване оточення, побут у Цюріху — все це безперечно відбилося на Драгоманові й навіть, як бачимо, змусило його звернути значно лівіше свою громадсько-політичну тактику.

Листа підписали, крім М. Драгоманова, В. Антонович, М. Стари-

1) Сс. 662—663.

2) Цит. праця, с. 62.

цький, К. Михальчук, П. Житецький, Ф. Вовк, М. Лисенко — всього підписів — 31. Але, як це виявив М. Кордуба, що подав повний список підписаних під Листом осіб, пізніше надійшло ще 41 додаткових підписів — всього таким чином 72¹⁾, цебто значне, як на ті часи, число організованого суспільства. Серед підписаних бачимо між іншим і деяких із тих громадян, що підписали відомий «Отзывъ изъ Кіева» р. 1862: Антонович, Житецький і інш. Отож полівіння охопило навіть тих, що колись, правда в інших обставинах, годилися на консервативну програму. Нові обставини склалися так, що Драгоманову неважко було організувати навколо себе велику кількість прихильників, масовий рух української інтелігенції, цебто те, про що він мріяв давно.

Публікація Листа в «Правді» мала безперечно на меті спровокувати і галицьку інтелігенцію на ті ж самі ліберальні засади й утворити спільний фронт українського лібералізму. Ішов М. Драгоманов і далі. Український лібералізм він намагається маніфестувати і поза українським громадянством. У листі до О. Ф. Міллера від 19 листоп. 1874 р. читаємо:

Если я не тотчас после получения Вашего письма и книги пишу Вам, то вина в задержке высылки мне из Львова брошюрок, которые я хотел послать Вам и без которых мало бы имело смысла то, что я хотел написать Вам. Теперь брошюрки эти получены, — и я посылаю их. Не смею выдавать эти брошюры за катехизис украинофилов. Они вызывали против себя много возражений в Галичине, не мало и на Украине, — но много есть и согласных с их основою, — а к тому, мне по крайней мере кажется, — что *volens volens*, а все деловое в украинском движении делается по тому закону, какой раз'ясняется в посылаемой брошюре. Я очень бы желал знать Ваше мнение о ней. К языку будьте снисходительны, ибо писалось для публики галицкой, да еще редакция кой-где свои слова повставляла, и писалось то от руки. Но как Вы найдете содержание? Между прочим хотелось бы знать, — стоит ли ввозить в Россию те немногие отдельные оттиски, какие заготовлены, — стоит ли повторять (с поправками) издание по русски. Статей этих уже коснулась сплетня. На них указывали в подтверждение «сепаратизма» киевскаго. Конечно, сепаратизм найти в этих статьях трудновато²⁾.

Для нас ясно, що в листі до О. Ф. Міллера мова йде про «Одкритий Лист з України», і, може, ще деякі статті, що їх Драгоманов надрукував у «Правді». «Одкритий Лист» він післав певне не одному О. Міллерові, бажаючи прихилити до української справи симпатії широких кіл громадства, особливо російського³⁾.

Кажучи в листі до О. Ф. Міллера про «возраженія» на Україні і в Галичині на брошури, що він їх посилав, Драгоманов має очевидно на увазі другий «Одкритий Лист з України», надрукований

¹⁾ Назв. ст., сс. 53—59. ²⁾ Див. додаток. ³⁾ У листі до Суворіна з р. 1875-го Драгоманов каже, що посилав йому метелики і брошуру „Літер. великор, укр. і галицька“. Д. Абрамович, з листування М. П. Драгоманова з О. С. Суворіним, „Україна“, 1927, кн. 4 с. 125.

у «Правді» р. 1874 (№ 3, сс. 125—128)¹⁾ і нарікання націоналістично настроєних народовців. Листа цього, названого в зауваженнях редакції «Правди» «Листом з Лівобережної України», підписало 24 особи, прізвища яких досі невідомі. Підписані в протизаяві особи звертають увагу на нещасливі історичні обставини, що призвели український нарід до втрати прав, яка завела наш нарід у найнижчий соціяльний стан на власній землі своїй і була причиною його вікової недолі. Поступові засади можуть розвиватися тільки «на лоні народности вільної у своїй діяльності» і тому автори протизаяви висловлюють свою солідарність з редакцією «Правди», яка вважає, що «головною цілею єсть хороненне своєї національности і розвій свого народа, окремішнього як від польського, так і від великоруського». Всі інші питання нашого розвою й поступу повинні підпорядковуватися цій головній меті, бо поступові бажання можуть справдитися тільки під умовою досягнення головної цілі. У діяльності галицької народньої партії автори протизаяви не вбачають ретроградних цілей, брошуру Загірного розглядають не як маніфест партії, а як передвиборний виступ поодинокі особи. Тим більше не мав Загірний гадки приписувати свої думки українській освіченій громаді Росії. Автори протизаяви визнають гарні заміри «Одкритого Листа», але висловлюються проти розбрату,— за одність і проти того, щоб, як говорить в першому листі, інші слов'янські видання передрукували цей лист, бо в такий спосіб розголошено б було «хатне непорозуміння». Редакція «Правди» додала до протизаяви свої зауваження в тоні примирення. У головному обидва листи, на її думку, погоджуються.

Як бачимо, підписів у протизаяві втрое менше, ніж у першому «Одкритому Листі». Драгоманову таким чином удалося поєднати навколо себе більшість поступового українського суспільства.

Хоч протизаяву названо листом з Лівобережної України, але цілком можна приєднатися до міркувань Драгоманова, який спростовував думку, нібито, перший «Одкритий Лист із України» є виступ т. зв. «правобережців» й казав, що власне кажучи обидва листи — листи «лівобережців»²⁾. У обидвох листах позначається різниця поглядів між двома угрупованнями ліберальної української інтелігенції — одним, що обмежувалося головно національною програмою і другим — поступовішим, що ставило ширші соціяльні й політичні проблеми, орієнтувалося на демократичні ідеї часу. У 60 роках українські діячі з Правобережжя були, як ми бачимо, далеко радикальніші в національних і соціяльних поглядах, ніж діячі з Лівобережжя. Традиції цього радикалізму позначилися

1) Передруковано в „Австро-р. спом.“

2) Див. „Австро-р. Спом.“; 25 Правобережців на 31 Лівобережців.

в соціальних моментах першої заяви. Традиції спокійної культурницької роботи старих діячів 60 рр. відбилися в протизаяві, але позначилися в цій заяві і яскравіші власне на Правобережжі сепаратистичні націоналістичні тенденції старшого часу. До таких висновків призводить аналіза обидвох документів в історичній перспективі. Складаючи протеста проти брошури Загірного, Драгоманов піднав впливові духу часу, коли збільшився революційний настрій суспільства й зменшилися симпатії до націоналізму, але ж він забезпечив у програмі і інтереси української нації, не підкреслюючи їх у такому націоналістичному тоні, як це зробили автори протизаяви.

Поміrkований націоналізм протесту міг подобатися тим Українцям, що почали холонуту до національного українського руху, міг поновити заінтересовання молоді до праці на ґрунті національної культури. І дійсно, серед осіб, що підписали перший «Одкритий Лист», зустрічаємо одного з організаторів Молодої Громади Радька (Іродіона) Житецького.

IV.

Акад. К. Студинський, оцінюючи діяльність М. Драгоманова каже: «Із статтів Драгоманова, вміщуваних у чужій, італійській, російській, французькій пресі та перекладених, чи переповіджених у «Правді» видно, як він дбав про те, щоб українському питанню надати розголос, щоб зацікавити ним прилюдну опінію Європи»¹⁾. Коли взяти на увагу діяльність М. Драгоманова та інших представників українського громадянства того часу (Куліш, Костомаров, Антонович, тощо), то можна сказати, що в цьому напрямі зроблено вже дуже багато. Українська справа дебатовалася по всіх найпоширеніших російських газетах і журналах, по деяких чужоземних часописах, на громадсько-політичних зборах, в революційно настроєних колах. Рівнобіжно йшла широко поставлена наукова праця, в якій вели перед М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський та інші.

Культурна робота кінця 60 — поч. 70 років, як ми бачили, у своїх ідеологічних засадах значно різнилася від культурництва часів «Основи». Новий київський осередок надавав українській культурній роботі підкреслено войовничої значности. У справі національній—це була завзята самооборона від принижування й відбирання в українства прав і заразом велика ентузіастична боротьба за права, які по році 1863 довелось наново здобувати.

Р. 1874 трапилася нагода в організований спосіб, в присутності цілого вченого світу, виявити наукові досягнення української

¹⁾ Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким, с. 88.

науки. Таку нагоду дав третій археологічний конгрес, що відкрився 2 серпня («Совет с'езда» почав працювати з 26 липня)¹⁾.

Стара Громада, що як каже Х. Вовк, складалася головним чином з «університетського й узагалі учено-літературного середовища» й насамперед працювала над наукою²⁾ й літературою, не проминула нагоди продемонструвати перед ученим суспільством досягнення української науки. Але ж діяльність старогромадян була рівночасно і широко суспільною: вони були переважно демократи з своїх принципів, «катедр-соціалісти», як їх називає Вовк, конституціоналісти з переконань³⁾. Це вповні виявилось в тому протесті, що його організував р. 1873 М. Драгоманов. Отож цілком зрозуміло, що обмежитися на цілком академічній роботі конгресу старогромадяни не могли: вони використали з'їзд і для чисто громадських завдань. Для цього була повна можливість, тому що на конгрес з'їхалося велике число представників науки і громадських діячів різних поглядів на суспільно-політичні справи. Переглядаючи реєстр осіб, що брали участь у конгресі, важко без попередніх розшукувань розподілити їх на угруповання за громадськими поглядами. Однак цілком ясно, що, напр., група, яка підписала аналізований у нас протест у «Правді», була представлена на конгресі тільки кількома особами (М. Драгоманов, В. Антонович, М. Старицький, К. Михальчук, М. Лисенко, Хв. Вовк, П. Житецький, П. Чубинський). Проте український громадський і науковий актив мав ще багато інших представників, як І. Срезневський, М. Костомаров, М. Білозерський, Лебединцев, В. Науменко, Д. Пильчиков тощо, які хоч і не стояли на виразно радикальних позиціях, та проте цілком поділяли напрям наукової роботи українських учених над вивченням краю. З Галичан присутній був на конгресі О. Терлецький — особа солідарна з поглядами М. Драгоманова. Коли б діяльність українських учених не мала б жадного громадського і активно-народницького забарвлення, то безперечно вона могла б числити тільки на повну підтримку з боку всіх присутніх учених без різниці громадських поглядів. Цього однак не було. А перший помічений прояв громадськості в роботі українських учених чи то на з'їзді чи то в конгресових кулюарах — на банкетах, у приватних розмовах, мусів був упасти в око ворожій до українського руху партії. Між членами конгресу був, напр., відомий ворог українофільства Юзефович, редактор «Кіевлянина» Шульгін, що вже кілька років на сторінках своєї газети провадив боротьбу з Українцями, консерватор Рігельман, що був у Києві головою Слов'янського Комітету (відділу «Слав'янск. Благотв. О-ва»), який у цілому

¹⁾ Див. «Труды 3-го Арх. Съезда», т. I. ²⁾ Сводь указаній. Прим'чанія с. 153. ³⁾ Там само.

вороже ставився до українофільства¹⁾, а в Галичині запомагав москвофілам. «Катковці» взагалі добре репрезентовані були на конгресі. Маса російських професорів, особливо ж професори духовних академій, учені з духівництва — всі ці особи в більшості підтримували урядову партію. На тих самих позиціях стояв уже і віленський делегат Я. Головацький. Москвофіл Ом. Калужняцький і особливо редактор львівської москвофільської газети «Слово» — Пощанський приїхали на конгрес з упередженою думкою щодо громадської роботи українофілів. Серед російської репрезентації були, розуміється, вийнятки, найяскравішим із яких був Ор. Ф. Міллер, але маса все ж таки була або виразно консервативною, або аполітичною, а за цією аполітичністю крився той самий консерватизм. Згадаємо ще Буковинців — Г. Константинова й М. Коморошина, Поляків — С. Дзяловського й А. Мержинського, Чехів — О. і М. Коллярів, Серба — Новаковича (кол. мін. нар. осв.), Французів — Леже (відомий слявіст) і Рамбо. Чеські, сербський і французькі делегати були найнеутральнішими з присутніх на з'їзді.

Для української партії склад з'їзду віщував мало відрадного. Досить було присутності кількох активних ворогів українства, щоб сподіватися вибуху в тому разі, коли Українці дозволять собі хоч будьякий натяк на спільну організовану лінію на конгресі.

Організатор і голова конгресу гр. Уваров хотів зробити з нього всеслов'янський конгрес, маючи на меті закласти тут редакційну колегію для видання слов'янського наукового органу²⁾. Уряд мав видимо і свою мету: Росія, що не раз виступала в ролі оборонця всеслов'янських інтересів, спробувала виступити в такій ролі ще раз на науковому з'їзді. Конгрес відвідали представники влади, рівнобіжно відбувалися засідання Слов'янського Комітету, при чому раз-у-раз робилися ліберальні жести в бік усіх слов'янських народностей. Проти такого напрямку роботи, розуміється, ніхто нічого мати не міг. Ідея спільности Слов'ян і слов'янофільська фразеологія мали ще в тодішньому суспільстві великий кредит. Але коли навіть найбільший російський консерватор здатний був би замиритися з послабленнями приміром Полякам, то зовсім інше ставлення мусіли б викликати з його боку такі послаблення до Українців. Українці ще не встигли тоді здобути в очах уряду, консервативного й навіть ліберального суспільства становища чогось осібного, що має всі дані й права на самостійну культуру. Тим часом українська партія власне й хотіла продемонструвати досягнення української науки, показати перед урядом, а особливо всім слов'янським та європейським світом, що може дати українська наука, коли є

¹⁾ Члени славянських благодотворительних комітетів і Галичане в часі археологічного з'їзду у Києві, „Правда“, 1874, с. 809. ²⁾ Див. Доповідь Т. М. Гавриленка про Київськ. Арх. З'їзд 1874 р., „Україна“, 1928, кн. 4 с. 161 (Хроніка).

хоч трохи задовільні легальні умови для її розвитку. Як раніш у пресі, так тепер на конгресі Українці поставили собі завданням повернути до себе симпатії широких кіл громадянства. На все-слов'янському конгресі це було цілком слушно. Присутні на конгресі галицькі й буковинські делегати мали побачити взіреть справжньої роботи на національному ґрунті. Великі наслідки роботи, як здавалося, примусять і уряд визнати за доцільну працю місцевих учених в рямцях місцевої ж культури. Під тиском громадської думки, як здавалося, можна буде сподіватися послаблення урядової пресії на українській, насамперед науковій, рух, а це дасть змогу поширити легальні рямці для дальшої організації наукової роботи.

У інших обставинах така громадсько-політична тактика української партії, мимо всіх нападок на сепаратизм, можливо призвела б до деяких реальних наслідків. Ліберальну, але угодовську лінію, з притиском на користь українського руху для добра Росії, користь його навіть для уряду, як ми вже говорили, провадив свого часу Драгоманов. Р. 1874 обставини були вже цілком інші. Український громадський актив став орієнтуватися виключно на ліберальне і до того радикальне (ліво-ліберальне) суспільство свого часу, виразно виступив з ідеєю федералізму, пішов на голосні громадські протести, повів надто вже помітну роботу закордоном, впливаючи на тамошнє суспільне життя й дедалі більше зв'язувався з революційним рухом. Дійшло, як ми бачили, до внутрішньої боротьби навіть у межах ліберальної української партії.

Все це вкiнець здискредитувало роботу української партії в очах уряду, катковців і москвофілів. За Українцями почали стежити так само, як за всіма революціонерами в Росії, консервативна преса дедалі частіше виступала проти українофілів. Автономічні тенденції вже важко було сховати. Проповідувати децентралізацію, федералізм у централістичній російській державі — це значило дійсно бути сепаратистами, хоч не цілковитими. Практиковане в Драгоманова уживання терміну «русский» у поширеному значенні й запевнення, що «русский» народ є і повинен бути єдиним, відхрещування од сепаратизму — все це не могло затушкувати дійсних стремлень українства до гегемонії у всіх ділянках життя краю.

На археологічному конгресі в тому складі, в якому він зібрався, орієнтація скерована на ліво-ліберальне суспільство взагалі мало кому могла подобатися. Не так одначе зрештою важливий загальний настрій самого конгресу, що провадив цілком академічну роботу, як різке ставлення «катковців» до українства. Але ж Українці насамперед зайнялися основним своїм завданням. Зокрема Драгоманов мав нагоду випробувати на ділі обстоюваний ним і іншими Українцями шлях легальної роботи, тактику орієнтації на

філософічно освічене інтелігентне суспільство в цілому, яке, здавалося б, можна переконати фактами. Показувати ж як раз дійсно було що. Експедиція в Півд.-Зах. Край (1869—1871 рр.) видала була тоді вже п'ять томів, закінчено згаданий у нас перепис, широку роботу розгорнув Півд.-Зах. Відд. Рус. Геогр. О-ва (1873—1876 р.) й успішність роботи його визнав прилюдно голова з'їзду гр. О. С. Уваров¹). Улаштовано заходами відділу археологічну виставку й екскурсію по Дніпру, влаштовано виступ на з'їзді О. Вересая. Члени з'їзду могли бачити не тільки книжки, що їх до часу з'їзду видали українські вчені, але також мали змогу познайомитися з тим, що було ще в рукописах. Бачили вони досягнення української культури і не тільки в галузі науковій: видання художніх творів і популярні. У доповідях на з'їзді українські вчені вели перед. Антонович зачитав доповідь про монету з іменем Володимира, Ф. Вовк—про українську орнаментику, Драгоманов—про сліди дружинного побуту в укр. колядках і укр. пісні про кровосумішку, П. Житецький—про Пересопницьку Євангелію XVI в. Ці і інші теми зрештою далекі від сучасного життя. Аналогічні реферати можна було почути на наукових зібраннях у Москві й Петербурзі і єдине, що зраджувало маніфестацію української науки на з'їзді, був добір рефератів на українські теми та проголошення їх переважно місцевими вченими.

Все це безперечно справило величезне враження й коли гр. Уваров запитав у В. Б. Антоновича з приводу закидів проти української партії,—той мав повні підстави відповісти, що якби не ця партія, то з цілого з'їзду не вийшло б нічого²).

«Треба признати, писав Бучинському народовець О. Терлецький, що Українці тепер дуже раціонально взялися до роботи». У листі він із захопленням вичислював видання й досягнення, які бачив³). Праця на Україні видавалася йому взірцем того, як треба провадити громадську справу. Він погоджувався з закидами Киян щодо роботи Галичан-народовців і визнав, що дійсно «Львов'яни зледащили і нінащо звели й цілу партію, котра по неволі на них спускатися мусить». «І який,—писав він далі.—контраст між Львовом і Київом!.. Якийсь свіжий, здоровий дух віє від тої громади, і через усе її діланне йде якийсь здоровий, реалістичний керунок, без фраз, без галасу»⁴). Приїжджаючу од «Січі» Віденцеві, єдиному на конгресі представникові української партії з-за кордону, здавалося, що «майже усі великоруські учені або симпатичні, або по крайній мірі не ворожі духові українському, і треба тільки сильної організації

¹) Про роботу П.-З. Відд. див. Ф. Савченка, Українське науково-культурне самовизначення 1850—1870 рр., „Україна“, 1929, січ.-лют., сс. 15—23.

²) Акад. К. Студинський, Остап Терлецький про Археологічний з'їзд у Києві—„Україна“, 1927, кн. 5, с. 48. ³) Ibid., сс. 48—49. ⁴) Ibid., с. 46.

і розумного провадження, — то за рік за два українська справа в Росії така буде сильна, що нічо її не поборе»¹⁾).

З листу О. Терлецького, як цілком слушно зауважив акад. К. Студинський, видно, що «його погляди на соціальну справу вже раніше йшли по тій самій лінії, що й Драгоманова»²⁾. Можна сказати навіть більше, — в цьому листі почувається учень Драгоманова, що свідомо перейняв його погляди на тактику української партії у найближчому часі, тактику, що найперше вимагала живої праці на науковому й просвітньому полі на народній демократичній і національній основі, але йдучи в роботі не відрубно від демократичних ідей всього світу, зокрема Росії.

У наслідок конгресу можна було сподіватися, що народовці, переконані фактами, виправлять свої помилки і подбають про те, щоб надалі, маючи на взірць роботу Наддніпрянців, виступати з послідовнішою «внутрішньою програмою», до чого закликав їх Драгоманов. Щодо народовецької галицької партії тактика наддніпрянських Українців таки дійсно виправдала себе цілком.

О. Терлецький справив у Києві в українських колах прегарне враження. Акад. М. С. Грушевський припускає, що в наслідок київських розмов принципово вирішено справу закордонного соціально-революційного видавництва, що мало ширити соціалістичну пропаганду — з українською поправкою до російських програм. Базою для видавництва мала бути «Січ». Терлецький мав бути його провідником. Для детального розроблення програми, мабуть тоді, обрано «славний комітет дванадцяти на Подолі», а тимчасом вирішено видавати дрібні метелики революційного змісту. Подолинський, Терлецький і «молоді Галичани» мали швидко приступити до роботи³⁾.

Треба мати на увазі, що в той час (восени), перед початком навчання, кадри революційної інтелігенції в Києві й у цілій Росії значно збільшилися, бо уряд ужив заходів до того, щоб молодь поверталася з Цюріху додому⁴⁾. Це значно збільшувало радикальний настрій у суспільстві. Отож цілком імовірно, що піддалися цій хвилі й лівіші з членів Громади. Пляни закордонного видавництва могли обговорюватися. Але те, що ми знаємо про погляди Драгоманова в цьому періоді, про тактику його на конгресі, свідчить, що він іще не перейнявся був думкою перейти до революційних метод, до нелегальної роботи, й змінити свою орієнтацію на лібе-

¹⁾ Ibid., с. 48. ²⁾ Ibid., с. 45. ³⁾ Назв. стаття ⁴⁾ Р. 1873 у „Правительственномъ Вѣстникѣ“ опубліковано офіційну обяву (1873 р., № 120), згідно з якою жінки, що відвідують Цюріхський університет і політехнікум, якщо вони до 1 січня 1874 р. не повернуться до Росії, не будуть допущені ні до роботи, що потребує дозволу уряду, ні до іспитів у будьяку навчальну установу.

ральне суспільство. Сам він тоді міг годитися тільки на виразно конституційний напрям і помірковану соціалістичну пропаганду, далеку від справжнього оголошення війни сучасному ладові. О. Терлецький в опублікованих від акад. К. Студинського листах з цього часу виявив себе не лівішим за Драгоманова. Подолинський і деякі інші невідомі нам особи були очевидно лівіші за Драгоманова й Терлецького. Пляни їхні могли бути дійсно революційними, суспільна база орієнтації — нове революційне громадянство.

Зовсім інші враження справив конгрес на урядові кола, на катковців і москвофілів та на сіру реакційну масу, що йшла за ними.

«Я помню,—писав р. 1874 Драгоманов О. Міллерові,—как весело я в числе других киевлян, предавался мечтаниям о том, что с'езд поведет за собою сближение южных и северных ученых — литераторов и образование на новых началах солидарного нового руссофильского и славянофильского направления». Нагадував Драгоманов О. Міллерові і про надії «насчет искренняго обмена мыслей между русскими учеными» (цебто російськими й українськими)¹).

Добір рефератів, організована демонстрація досягнень української науки — все це справило враження на конгрес і зовсім розвіяло надії Драгоманова. «Се справді, зауважував між іншим О. Терлецький, катковці тамошні не даром казали, що малоросійська партія завела попри конгрес археологічний свій конгрес, малоросійський»²).

В довершение, — писав Драгоманов Стасюлсвичеві, — с'езд археологический задел много самолюбий именно тем, что киевские работы оказались и обстоятельными и талантливыми, что публично признал гр. Уваров. Ну и пошла писать губерния! Что доносков из губернии пошло много, — нет сомнения, что крик Юзеф-чей, Шуль-ных и т. п. успел обратить внимание здесь, — впрочем разного рода второстепенных агентов на то, что можно выслушать на счет «сепаратизма», о ином сначала, в августе, еще не думали, — это видно здесь..³).

Таким чином зразу ж почалася національна боротьба на з'їзді. Узяв у ній участь між іншим і Я. Головацький, що не забув підкреслити свою російську національну позицію в дусі Каткова, але перебільшив у вислужуванні, допустивши нетактовану репліку проти Поляків, так що гр. Уваров мусів був залагоджувати непорозуміння, сказавши наприкінці з'їзду: «Усі реферати не сходили з наукового поля, окрім одного, про котрий можна тільки пожалкувати». Самі Москалі, писав Терлецький Бучинському, сміялися йому (Головацькому) в вічі»⁴).

Редактор «Слова» Площанський розпочав широку акцію проти

¹) Див. лист від 16 жовтня 1874 р., надрукований у додатку. ²) Акад. К. Студинський, „Україна“, 1927, кн. 5, с. 45. ³) Цитоване листування, сс. 211—212. ⁴) К. Студинський, цит. стаття, с. 49.

українофілів, завершивши свої доноси прилюдним виступом у «Кієвлянинѣ» (17 серпня, № 98). Ця газета скористувала з нагоди розпочати новий наступ проти українства. Москвофільна партія і катковці залишилися таким чином зовсім не переконаними й навіть навпаки почали злоститися на українство.

Інакше поставилися до роботи на місцевому ґрунті неутральні чужоземні делегати.

На громадському вечорі довелося Драгоманову відповідати Сербові Новаковичеві, що з повним співчуттям поставився до української культури й Французові Рамбо. «Тим і велика наша сила, сказав Драгоманов, що ми тою самою йдемо дорогою, що уся теперішня поступова європейська демократія. І коли я п'ю за здоров'я сих наших гостей (Новакович, Рамбо), то ви розумієте, панове, що се буде тоаст не тільки європейський, але й демократично-слав'янський і київо-український...»¹⁾

У цих словах М. Драгоманов заманіфестував лібералізм українського громадянства, сфіційно проголошений р. 1873 в програмі, надрукованій у «Правді». Маніфестуючи перед слов'янським і європейським суспільством загальноприйнятті, як здавалося, поступові ідеї і демонструючи свій внесок у світову культуру, українська партія, по думці Драгоманова, заявляла тим самим права народу, який вона репрезентує, на рівне з усіма іншими визнання, як складник світової європейської культури. У цьому виступі, обґрунтованому теоретично в статтях Драгоманова та інших українських учених, що налягали на науково-літературну роботу на національному ґрунті, відчувається теза Гегеля про історичні й не історичні народи. Український народ, культурна верства якого вже має в своїй духовій скарбниці корисні для світової культури наукові досягнення, продемонстровані на конгресі, може претендувати на рівне з іншими націями становище в культурному світі, має право на ролю чинного складника в європейській культурі!

Року 1874, описуючи з'їзд, Драгоманов між іншим писав, що в наслідок конгресу «дописи про з'їзд, Київ і Україна, мусять появитись тепер в закордонних журналах — слов'янських і французьких». У цьому й у початку ознайомлення гостей з нашою землею й народом, в зародженні симпатій у них до України вбачав він найголовніше досягнення конгресу²⁾.

Зі сказаного видно, що почасти цього досягти вдалося. Закордонні делегати виявили до української справи повне співчуття. Менше симпатій вдалося завоювати в ліберальному російському суспільстві. Це суспільство дедалі більше холонуло до української справи. Ол. Дорошкевич, друкуючи листи М. Драгоманова до О. Піпіна, зауважив:

¹⁾ Акад. К. Студинський, цит. стаття, с. 49. ²⁾ „Правда“, 1874 р., с. 807.

Тепер для нас цілком ясно, що ліберальна російська буржуазія, захоплюючись блискучим розквітом молодого російського капіталізму, аніж не могла співчувати українському рухові, хай і культурницькому, хай і наймирнішому (у головній течії). Ніякі переконування Костомарова, Мордовцева, а за ними Пипіна не могли довести об'єктивну корисність українського руху для ідеї єдиної-неділимої, великої, імперіялістичної Росії. Безперечно, більше розуміння історичного процесу мав Катков, що одверто гукав про «українофільську небезпеку» (знов таки: для ідеї великої капіталістичної Росії), аніж ті з культурників-Українців, що намагались — широчі неширо — обмежити цей рух потребами «хатнього вжитку», що відкрещувались від Шевченкових соціально-політичних ідеалів.

Коли Ви уважно перечитуєте ці 23 листи Драгоманова протягом двадцяти двох років писані (1870 — 1892), Ви рельєфно відчуваєте позицію українського трибуна: поволі, але неухильно й безупинно він сходить зі сторінок ліберальної преси, він переходить у небуття, дуже конкретно помічаючи свою майже цілковиту ізольованість¹⁾.

Це помічення О. Дорошкевича цілком стверджують листи Драгоманова до О. Суворіна й Стасюлевича. Громадсько-політична тактика Драгоманова, орієнтація його на ліберальне буржуазне російське суспільство потерпіла цілковитий крах. Емський акт 1876 року показав, які марні були надії Драгоманова й українського суспільства на роботу в легальних рямцях і на допомогу російських лібералів.

Спинимось тепер на одному цікавому епізоді конгресу, що спричинився до гострих суперечок про українську справу в російській пресі і прискорив репресії та «зажим» українського руху урядовими заходами.

Осередком уваги в роботі з'їзду була доповідь Ор. Міллера «О великорусских былинах сравнительно с малороссийскими думами». Доповідь ця була цілком наукова, але порушила принципове питання про взаємини між російською й українською народньою поезією, проблему спільності культур обох народів й викликала ґрунтовні поправки й заперечення членів з'їзду М. Драгоманова й П. Житецького.

Виступаючи на конгресі, проф. О. Міллер, розуміється, ніколи, не сподівався, що викличе великі непорозуміння, величезний заколот у суспільстві. А тимчасом обговорення його доповіді на сторінках «Кієвлянина» цілком вийшло з меж тих спеціальних наукових питань, яких він торкнувся, й у всю широчінь поставило цілком інше, ширше питання, — українську проблему в цілому. Сама доповідь О. Міллера, власне кажучи, залишилася зрештою цілком у тіні, — і натомість осередком уваги стало національне питання України та претензії тогочасних керівників українського руху.

Фактична сторона діла в коротких рисах така.

¹⁾ „За Сто Літ“, кн., III, 1928, сс. 67—68.

Ще задовго до з'їзду (з 1869 р.) Драгоманов разом із В. Антоновичем готували до друку «Историческія пѣсни малорусскаго народа». Перший том цієї праці видав Ю.-З. Відд. Геогр. Т-ва в Києві, готуючись до з'їзду, р. 1874. У часі коли йшла праця підготування «Историческихъ пѣсень» до друку, О. Ф. Міллер (1833—1889) був вже відомим ученим, дослідником билінного епосу. Року 1870 вийшла була друком його докторська дисертація: *Илья Муромецъ и богатырство кievское*, Спб., 1870 г. Цілком природньо, що молоді українські вчені ділилися з О. Ф. Міллером своїми досягненнями і навіть, як каже сам він, познайомили його з книжкою ще до її виходу в світ¹⁾.

Реферат, — писав пізніше Драгоманов («Українець»), — мав дві теми, що, як признавався Міллер сам, трохи було причиною до затемнення діла й до мороки; п. Міллер хотів звести сліди великоруських билін на Малорусі й порівняти биліни сі з малоруськими думами по духу й по формі, — для першої цілі референт вибрав усі порівняння пісень українських з билінами, які проведені у збірнику пп. Антоновича и Драгоманова, доповнивши їх деякими другими. П. Драгоманов одповідав п. Міллеру — й, звісно, не міг спорити против себе самого, т. є. против тих порівнянь, які брав п. Міллер з збірника п. Антоновича и Драгоманова і з котрих видні були сліди билін великоруських у піснях малоруських, а оспорював тільки двоє порівнянь п. Міллера, котрі тичились дум про Олексія Поповича і про Ганджу Андибера. В замін того п. Драгоманов вказав ряд баллад, казок, прозаїчних переказів малоруських подібних до билін великоруських. Реферат п. Житецького о думках розходивсь в принципах як з п. Міллером, так почасти і з п. Драгомановим, бо п. Житецький говорив против порівнючої методи у загалі, а за історичну методу. Сею методою п. Житецький старавсь вяснити початок дум українсько-козацьких. Само собою, що п. Міллер, котрий не міг мати й заміру одрікати історичний характер дум українських, одвітив, що узагалі він не спорить ні против п. Драгоманова, ні против п. Житецького, — й спір мусів зійти зовсім на історико-літературні спеціальності²⁾.

Певне з міркувань тактичних М. Драгоманов цілком спрощено переказав доповідь і заперечення проти неї³⁾, перейшовши далі до оцінки інсинуацій, що їх звела на нього й українську партію газета «Кіевлянинъ». На цю газету Драгоманов звалює всю відповідальність за дальші непорозуміння. Далеко докладніше переповів усе це К. Воскресенський, учитель однієї київської гімназії, на сторінках тої ж газети. Реферат О. Міллера, на його думку, мало вніс у науку, але зазначає фейлетоніст — він викликав гучні оплески цілого з'їзду. Причина цьому, на думку Воскресенського, в ідеї Міллера — запросити місцевих істориків пошукати ланки зв'язку між українським і російським епосом, який відірвався від колишнього «южно-рус.» ґрунту. Заперечення Міллерові він зрозумів так,

¹⁾ О. Міллеръ, Къ вопросу о былинахъ сравнительно съ думами, „Кіевскій Телеграфъ“, 1874 р., № 114. ²⁾ Українець, Архелогічний з'їзд у Києві, „Правда“, 1874, с. 803. ³⁾ У такий самий спосіб переказував він цей епізод і в інших статтях.

ніби опоненти, представники української партії, вважають український епос цілком одрубним од російського¹⁾.

Згадка К. Воскресенського про гучні оплески цілого конгресу після доповіді О. Міллера свідчить про те, що ця доповідь проголошувалася в дуже напружений момент засідань. Гучні оплески, як бачимо, з'ясовуються не тільки виключним ораторським талантом доповідача. — Справа в тому, що О. Міллер доповідав уже після українських учених, які ставленням тем і змістом своїх рефератів нав'язували аудиторії думку, що українська поезія, українська культура є окремих від Великої Росії складник духової творчості. Катковці й москвофіли, що як ми зауважували, прийшли на з'їзд з уже ворожим супроти напряду роботи української партії настроєм. дуже легко й скоро наелектризували в цілому консервативну аудиторію. На петербурзького професора всі дивилися як на авторитетного вченого, що одним махом, дійсно науковими аргументами, поборе українських сепаратистів. Отсей настрої передався українській частині конгресу. Драгоманов і Житецький, бачучи в особі О. Міллера виразника ворожої українству партії, внесли в свої промови значну долю гостроти й пристрасности.

Новий матеріял цілком підтверджує, що ситуація моменту була власне така.

Досада и стыд берет меня, писал Драгоманов Ор. Міллерові, когда я вспомню, что между членами с'езда было пущено и сильно укрепилося было мнение, что вот, мол, «Миллер разгромит эту хохлацкую поэзию», — и что я сам под влиянием Ваших немногих слов о патриотизме после моего реферата о кровосмешении (хотя я там виновен был разве в патриотизме болгарском) сам был склонен верить этим слухам. Tu quoque, думал я, но к счастью — случилось не так, хотя глупые слухи не оставались без влияния на тон моих возражений, а еще более на то, что Шульгин и К^о посчитали было Вас своим²⁾.

К. Воскресенському заперечував П. Житецький, заявляючи, що той неправильно переказав його думки, але тоді з'явилася нова стаття Воскресенського і в ній між іншим проголошувалося, що «Малоруссы» й Великороси є тільки різні частини одного й того самого народу, а не два окремих слов'янських народи і підкреслювалася теза Міллера про внутрішній, себто такий, що впливає з ідей, кровний зв'язок між різними племенами одного й того ж самого народу, зв'язок тісніший, ніж той, що помічається при порівнянні одного слов'янського народу з другим»³⁾.

Питання почало набувати гостроти. Передовиця «Кієвлянина» підхопила думку Воскресенського. Шульгин став голосити про ук-

1) К. Воскресенский, Археологический съездъ, „Кієвлянинъ“, 1874. № 100.

2) Див. додаток. 3) К. Воскресенский. По поводу возражений П. Житецкого на реферат проф. Миллера „Объ отношеніи думъ къ былинамъ“, „Кієвлянинъ“, 1874. № 104.

раїнський сепаратизм, про стремління запровадити українську мову по всіх школах від нижчих до вищих і цитуючи фразу К. Воскресенського заявив, що «никто не отнимет у нас права присоединиться к мнению г. Воскресенского о единстве русского племени».

Жару піддав і згадалий у нас Площанський. Ще 17 (29) серпня, наприкінці конгресу, надрукував він листа в «Кієвлянинѣ». Насамперед указував на те, що в Галичині спочатку існувала єдина партія, яка дбала головним чином про збудження національно-руського самопізнання, просвіту й матеріяльний побут народу й провадила успішну боротьбу з Поляками. Але ж з'явилася в Галичині, під впливом польським, друга «молода партія». Сталося роз'єднання і власне з Києва розлилося багате «джерело зла на нашу сторону». Матеріяльні засоби, що звідти надходили, статті, що надсилалися до «Правди» й друкувалися в «Спб. Вѣд.» заглиблювали розбрат. Засвідчуючи своє й своєї партії москофільство, Площанський зробив між іншим виразний натяк на «злонамереного в своїх тенденціях киевского корреспондента «Спб. Вѣдомостей»¹⁾.

Тимчасом М. Драгоманов з приводу першої статті Воскресенського післав до редакції «Кієвлянина» своє спростовання, але В. Шульгін затримував друк цього спростовання і перше ніж друкувати вдався до автора з листом (від 9 вересня), звертаючи увагу на роздратований тон заперечень і питає, чи настоює Драгоманов на тому, щоб листа друкувати.

Кінець-кінцем Шульгін таки змушений був видрукувати листа Драгоманова, але додав до нього свої примітки, які мали на меті знецінити спростовання.

Заперечував Драгоманов те, що він нібито «ревностно отстаивал на съезде самобытность» українського народу. На з'їзді, на його думку, взагалі не було мови про поезію українську й великоруську у цілому, а тільки про рештки староруського епосу на Півдні та про схожість дум і билін. Сперечаючись з Міллером, він доводив тільки те, що думи й биліни «несоизмеримы» і що рештків билін слід шукати в обрядових піснях. Далі Драгоманов висловлював здивовання, що репортери «Кієвлянина» надали рефератові Міллера характеру боротьби за одність Руси. «Единство Руси было бы вообще мало доказано, если б оно зависело от такого или иного решения по вопросу о том или ином роде малорусской и великорусской поэзии».

Наприкінці, цитуючи фразу передовиці «Кієвлянина» про одність «русского племени», Драгоманов каже, що вона дає привід

¹⁾ Листа Площанського передруковано в „Правді“, 1874 р., сс. 600—601, з відповідними коментарями.

думати, ніби особи, погляди яких так неправдиво переказав Воскресенський, виступали проти такої думки, а цього не було¹⁾.

Але ні статті в органі Старої Громади «Кіевскомъ Телеграфъ», ні заперечення Житецького й Драгоманова, не вплинули на редакцію «Кіевлянина».

Ширше розгортаючи полеміку, «Кіевлянинъ» спинився між іншим на статті «Вѣстника Европы» «Народный и мѣстный элементъ въ обученіи»²⁾, де в дусі тодішнього російського лібералізму підтримувалася й науково обґрунтовувалася думка про потребу вносити місцевий елемент у викладання. «Кіевлянинъ» відгукнувся на цю статтю в № 103, зауваживши, що в нас, на жаль, хочуть далеко більшого, — не обмежуються ролю місцевого елемента в викладанні як підсобного. Одночасно зреферовано було статтю «В. Е.» і в «Кіевск. Т.» (№ 108), а у відповідь «Кіевлянину», «Кіевск. Телегр.» зараз таки своєю чергою спростував натяки ворожого табору (23 вересня № 109).

У № 111 від 17 вересня «Кіевлянинъ» умістив велику передовицю, в якій говориться, що української мови можна вживати тільки на першій стадії навчання, поки учні не освоються з незрозумілими їм словами літературної мови. Далі наводиться текст листа «Съ лѣваго берега» підписаного «Лѣвобережнымъ» (Рігельман) з випадками проти тих, що хочуть запровадити українську мову по школах усіх типів й зробити її мовою науки, з натяками на сепаратизм, що виховується під польським впливом як раз на правому березі, звідки походять найвидатніші представники української культури, живлячись польськими впливами.

Драгоманов відповів на цю статтю у «Кіевск. Телеграфъ». Він висміював «Лѣвобережнаго», навів низку фактів на доказ, що письменники з українськими симпатіями не тільки Правобережці, але й Лівобережці, радив уважно прочитати статтю в «В. Евр.». Власна позиція «Дѣйствительнаго Лѣвобережнаго» була дуже поміркована. Він приєднується до педагогів 60 рр. і каже, що для «ю.-р.» школи можна сподіватися «сознательного и систематического перехода ученика от местного и народного к общенациональному и комбинации местных и общих русских элементов культуры»³⁾.

У № 107 від 7 вер. з приводу вільного українського перекладу «Тараса Бульби» вміщено в «Кіевлянинъ» довгу статтю, в якій висміювався переклад, висловлювалася думка взагалі проти перекладів з Гоголя мовою українською і робилися обвинувачення знов таки в сепаратизмі, в тому, що українська партія хотіла б від-

¹⁾ Письмо къ редактору „Кіевлянина“, „Кіевлянинъ“, № 109.²⁾ Авторами цієї статті були — Драгоманов і його жінка. ³⁾ Дѣйствительный Лѣвобережный, Репетилловъ въ „Кіевлянинъ“, „Кіевск. Телегр.“, 25 вересня 1874, № 110. Див. статтю „Фальшивая тревога съ каланчи“ „Кіевлянина“, № 115, 7 жовтня 1874 р.

новити Гетьманщину. Переклад дійсно давав підстави до таких обвинувачень, бо автор його всюди змінив слово Русь—на Україна і через те одна фраза виглядала так, ніби Українці хочуть мати свого царя. Драгоманов пізніше у «Правді» заперечував ці інсинуації «Кієвлянина»¹⁾.

Як бачимо, газета «Кієвлянинъ» витягла з старого арсеналу всі аргументи проти українства, які тільки можна було припам'ятати: сепаратизм від Росії, гетьманівство, полонофільство, широкі пляни щодо освіти українською мовою. Крім того Українцям закидалося, що вони поділяють теорію Духінського, за якою нарід український походження іранського, в той час як Великороси — туранського. Київський відділ Рус. Геогр. О-ва представлений був як осередок шкідливої роботи української партії («український кагал»)¹⁾. Тенденційність убачали навіть у тому, що він друкує українські пісні, а не якінебудь інші²⁾.

Обставини склалися так, що Драгоманову довелося винести на собі чи не більший тягар нападок. З В. Шульгіним у нього були вже старі рахунки³⁾. Діяльність його в Старій Громаді після повернення з закордону впала в очі всім, а з часу «киевских застольных речей» з боку деяких осіб повстала проти нього «злоба великая», як пише він М. Стасюлевичу. У той час почалися по всій Росії й на Україні, зокрема в Києві, політичні арешти й труси — з приводу проклямацій долгушинців і бакуністів⁴⁾. Вороги українства сподівалися, що арешти почнуться й серед Українців. Юзефович і його прихильники зайнялися доносами, на Драгоманова з квітня 74 року було два доноси⁵⁾. Багато хто дивувався, що він і досі ще на волі. Була в Києві чутка, що Драгоманова й Антоновича вже заарештовано⁶⁾.

Тимчасом К. Воскресенський надіслав О. Міллерові кілька №№ «Кієвлянина», щоб ознайомити його з відзивом преси про його цюповідь та зі своїми статтями. О. Міллер переполошився і зараз таки, 22 вересня, написав Драгоманову листа, в якому висловив здивовання з приводу «ненаучных последствий» свого реферату й повідомив, що «счел себя обязанным написать статью, которая одновременно будет отправлена въ редакцию «Кієвлянина» и «Пе-

¹⁾ Назв. стаття про археол з'їзд, „Правда“, 1874, с. 805.

²⁾ Автобіогр., с. 336. ³⁾ Лист М. Др-ва до М. М. Стасюлевича (верес. 1874 р.). Див. М. М. Стасюлевичъ и его современники въ ихъ перепискѣ. Под. ред. М. К. Лемке, т. V, 1913 р., с. 211. ⁴⁾ Про це див. у назв. статті Українця у „Правді“, 1874, с. 804 і в статті Драгоманова „Послѣдняя метаморфоза редактора „Кієвлянина“, „К. Т.“, 1874, № 53. ⁵⁾ Українець, назв. стаття, „Правда“, 1874, с. 804. ⁶⁾ Лист Др-ва до О. Суворіна, „Україна“, 1927, кн. 4, с. 124. ⁶⁾ „Австро-р. спом.“ сс. 289—93. Лист Бучинського до Навроцького. Див. Акад. К. Студинський, Остап Терлецький про Археологіч. з'їзд у Києві, „Україна“, 1927, кн. V, с. 45.

тербургскихъ Вѣдомостей». В последних, конечно, она появится ранее. Надеюсь, что статья моя положит конец тому, чему бы не следовало начинаться».

Спростовання Міллера довго чекати не довелося, — воно з'явилося і в «Голосѣ» і в «Спб. Вѣдом.», потім зараз таки у «Кіевлянинѣ» (№ 119) і «Кіевск. Телегр.» (4 жовтня, № 114). У цілком академічній формі з'ясував він свої принципи й методи досліду, Драгоманова взяв у оборону, а закінчив свою статтю з великою гідністю столичного професора, висловлюючи побажання, щоб суперечка обернулася на свій справжній ґрунт. «Я готов и снова откликнуться, если бы это понадобилось в интересах науки. Но я предупреждаю заранее, что если вздумают обратиться ко мне с таким тоном, с каким редакция «Кіевлянина» позволила себе обратиться к М. П. Драгоманову, то моим ответом будет молчание».

Редакція додала до листа Міллера свої примітки, щоб ослабити те враження, яке він міг справити.

Тимчасом Драгоманов, одержавши листа Міллера й бачучи, що справа приймає сприятливий для нього й українофілів оборот, вирішив опублікувати лист Міллера і згаданий у нас лист Шульгіна і тим остаточно здискредувати «Кіевлянинѣ» та його редактора.

Чекати дозволу Міллера часу не було і Драгоманов обмежується лише на тому, що пише йому листа, висловлюючи надію, що Міллер не буде за його вчинок у претензії, бо лист його не містить нічого приватного¹⁾. Обидва листи надруковано в статті Драгоманова «Литературные приемы редактора «Кіевлянина», писаній у формі листа до редакції «Кіевскаго Телеграфа» (11 жовтня, № 117). Лист Міллера, видрукований тут, цілком спростовував закид редакції «Кіевлянина» в тому, що Драгоманов ніби «прибегал к защите Миллера», а раз так, то спростовання Міллера, надруковане перед тим, було ніщо інше, як вимушений добродійний жест московського професора. Таке обвинувачення кинуте Драгоманову й Міллерові у примітках редакції до спростовання Міллера, і таким чином розголос про кийські події поширився на всю тодішню Росію. «З петербурзьких журналів, пише Драгоманов, «Недѣля» два рази осудила «Кіевлянинѣ», а в «Петерб. Вѣдомостяхъ» член редакції п. Незнакомец (Суворін) написав про «Кіевлянинѣ» і «Голосѣ» (ця газета приєдналася до «Кіевлянина») фельетон дуже гумористичний з одного боку й теплий з другого. Газети, котрі колись помилялись щодо характеру українофільства й виступали против його, як «Биржевыя Вѣдомости», «Московскія Вѣдомости», тепер мовчали і «Голоса» тепер засуджені самими Великорусами²⁾. Сумує він з того приводу, що найшлися всетаки дві газети, які забавлялися

¹⁾ Див. додаток, лист від 16 жовтня. ²⁾ „Правда“, 1874, с. 806.

в денунціації. Редакція «Правди» у примітці висловила свою солідарність з автором звіту про київський конгрес¹⁾.

Як бачимо «український трибун» до кінця витримував боротьбу, до якої покликав його відповідальний момент в історії українства. У друку,—в українській та російській пресі, він додержує тону переможця й, почувавши за собою моральну правоту, пишається з наслідків конгресу, вичислює трофеї перемоги українства, надає великого значення співчуттю й ідейній підтримці ліберального суспільства Росії, представників Слов'янства й Європи. Але ж досить прочитати кілька листів Драгоманова, писаних р. 1874—5 до Суворіна, Стасюлевича й Міллера, щоб відчутти, який у дійсності сум охоплював його у той час. Радіючи з листів Міллера, які «посрамляють не тільки Шульгина и компанию, но и тех, кто мог хотя на минуту ждать, чтобы тот, кто тепло говорит о русском народе вообще и о великорусском в частности, мог хоть на минуту лишиться симпатии малорусского мужика и тех кто любит и хочет служить ему», М. Драгоманов пише, що йому «грустно переживать настоящую минуту» й одмічає факт «общего молчания» і «потворства», та пасивність петербурзьких органів²⁾. «В последнее время,—читавмо в листі до Стасюлевича,—дело шло было налад и у нас и в Галиции,—и вдруг! Думаю, что этот «Обрыв» и не долог и случаен. Но желал бы убедиться в этом фактами»³⁾. І до Стасюлевича і до Суворіна він апелює в такому роздратованому тоні, який може личити тільки переможеним. А цитована в нас стаття його в «Правді» вичислює зрештою замало трофеїв «перемоги». Серед Великорусів сторону Українців взяли хіба тільки Міллер, Суворін, може Стасюлевич і Пипін, мабуть зрештою й ще якийнебудь десяток лібералів,—але мало хто вважав за потрібне обстоювати інтереси української партії публічно. Лічена кількість співчутливих статей (власне три) у газетах—і на тому край! Українська партія, її газета «Кіевскій Телеграфъ» і народовецька «Правда» — залишилися майже цілком ізольованими. Слов'янські й європейські делегати наговорили в Києві, як це й належало гостям, силу приємностей, але, поїхавши до дому занялися своїми справами і тільки газета Le Temps умістила жваву статтю про конгрес⁴⁾. Тактика, скерована на опінію ліберального, насамперед російського суспільства, потерпіла явний крах.

«Філософічно освічені» маси суспільства, що, на тодішнє переконання Драгоманова, творять історію, спонукають уряди до реформ, спрямовують життя дорогою прогресу,—ці маси у відповідальний момент виявили кволість і байдужість. Після своєї «за-

1) З пізніших полемічних статей Др-ва одмітимо,—„Два слова г. К. Воскресенскому“, „К. Т.“, № 120 (1874, 18 жовтня). 2) Див. додаток, лист від 16 жовтня 1874 р 3) Назв. книга, с. 212. 4) „Правда“, 1874, с. 807.

стольной речи», зверненої до ліберального суспільства, Драгоманову довелося досить різко змінити тактику й заговорити мовою слов'янофіла—промовляти й писати про одність Росії й «русского народа». Проголошені декларативно року 1873 федеральні анти-централістичні тези, теза про окремішність українського народу, про народоправство, волю віри й інші «свободи»—все це довелося тепер старанно приховувати.

Про безконфесійні школи не було вже й мови. Навіть навпаки. У фейлетоні, вміщеному в № 109 (29 вересня), читаємо таку несподівану тираду: «Русская народная школа, обучающая на общерусском языке не только в Юго-западном крае, но и вообще в Малороссии, как нам кажется стоит на таких незыблемых началах нравственно религиозного воспитания, что мы здесь на месте, не слышим даже никакого намека на какие-либо притязания или желания к изменению столь твердо установленшегося порядка». Важко вірити, що подібна сентенція могла прикрашувати орган друку, в якому таку діяльну участь брали Драгоманов, Подолинський, Вовк. Щойно рік тому радикальна більшість Старої Громади різко відмежувалася від ультраманства й клерикалізму! ¹⁾

Від тактики 1873 року довелося відступити до тактики року 1871, коли Драгоманов намагався впливати не тільки на ліберальне, але й на консервативне суспільство—виправдуватися перед цим суспільством. Але було вже пізно. Численна аудиторія конгресу, професори університетів і академій, вислухуючи наукові

¹⁾ Пізніше ліберальна лінія газети вирівнюється Характерною є стаття (фейлетон) про „Русск. Вѣстн.“ і його напрям (№ 130 11 листоп., № 131, 13 листоп.), в якій бачимо оборону ліберального напрямку. У єврейському питанні газета займала ліберальні позиції, обстоюючи думку, що Євреї повинні мати права рівні з пануючою нацією й що треба натомість скасувати кагальне самоуправління (див № 122 — лист Єврея, і № 130 — відповідь на цього листа та дальшу полеміку на це питання, № 135, № 138). Дискусію провадили в „К. Т.“ єврейські публіцисти. У № 145 (16 грудня 1874 р) вміщено обяву „Отъ издательства“, в якій говориться, що з 1 січня „К. Т.“ буде цілком перетворений, як з боку внутрішнього змісту, так і по зовнішньому вигляду. При постійній участі в редакції К. І. Кибальчича обіцяли своє співробітництво: проф. В. Б. Антонович, І. Г. Борщев, Т. К. Волков, проф. В. Г. Демченко, проф. М. П. Драгоманов, П. Г. Житецький, проф. М. І. Зібер, А. Ф. Клавовський, І. П. Новицький, д-р К. Р. Овсяний, проф. А. В. Романович-Словатинський А. Д. Ушинський, Є. Є. Цвітковський, П. П. Чубинський і інші. Газета обіцяє висловлювати думки інтелігенції, стежити за життям західнього Слов'янства й взагалі за життям Слов'янства в різних державах, присвячувати статті слов'янській політиці, обговорювати економічні й промислові питання. Суспільні явища газета має скеровувати відповідно до висновків науки, буде безсторонньо ставитися до всіх проявів взаємин станів і племен, уникаючи племінної й станової виключності особливу увагу звертатиме на потреби й прояви життя народньої маси.

доповіді, безперечно визнавали досягнення українських дослідників. Усі охоче шанували В. Антоновича й дружньо зробили йому овацію на конгресі. Але ж ніхто з поміж цієї консервативної маси не думав робити бажаних для української партії висновків про полегшення для «окраин». Коли тільки дійшло до політики, то зверхньо аполітичні учені обернулися в справжніх катковців. Тактичний прийом—показувати силу, зорганізованість, ґрунтовність дослідчої роботи, користь праці на національному ґрунті—все це викликало зависть і призвело до відворотних наслідків, — не тих, про які М. Драгоманов писав у студії «Восточная политика Германіи».

«Обрыв» був довгий і не випадковий. Юзефович, Шульґін, Рігельман та інші представники консервативного суспільства по своєму цілком правильно оцінили роботу української партії, кваліфікувавши її як політично неблагонадійну. Вони чудово розуміли, які глибокі потенційні «хлопоманські» сили криє в собі український рух, як багато може заважити цей рух у розвитку й консолідації революційних елементів та якою небезпекою загрожує він російському централізмові. Отож названі діячі й громадський прощарок, який вони репрезентували, вплинули у відповідний спосіб на уряд. Місцеві консерватори відняли в Київській Громаді «Київській Телегр.», 28 серпня 1875 р. почала працювати комісія, що обговорювала українську пропаганду, Київський відділ Рус. Географ. Т-ва закрито, Драгоманова з катедри звільнено. Легальні рямці роботи були значно звужені. Драгоманов, а за ним і деякі інші лівіші представники українського громадянства подаються закордон. Відбувається катастрофа 1876 року. Скоро М. Драгоманову доведеться говорити про свою «отставку от публицистики в Россіи»¹⁾. Ім'я його дедалі рідче красується на сторінках ліберальної легальної російської преси. Доводиться поволі переходити до метод роботи емігрантів, удаватися до конспірації, до писання в нелегальних закордонних часописах. Мимоволі пішов він стопами Лаврова та інших емігрантів, став до тої роботи, яку раніш засуджував, як мало доцільну. Фінал громадської боротьби р. 1874 й швидкий темп поширення пропаґандистської й бунтарської ідеології—все це вплинуло на українських діячів, про яких в рр. 1873—74 говорили, що вони «в одній кешені носять писання батька Тараса, а в другій Маркса»²⁾. Криваві події на Балканському півострові розворушили російське громадянство³⁾, надії лібералів,—що в наслідок майбутньої війни уряд змушений буде піти на уступки й дасть конституцію. Такий самий настрій опанував і українське громадянство⁴⁾.

¹⁾ Лист до О. Суворіна з Відня з р. 1874-го, „Україна“, 1927, кн. 4, с. 126.

²⁾ П. Житецький, цит. ст., „Зап. Наук. Т-ва ім. Ш-ка“, т. 116, с. 184. ³⁾ А. Корниловъ, Общественное движеніе при Александре II. Историческіе очерки, 1905, сс. 174—5. ⁴⁾ М. Грушевський, цит. праця, с. 50.

українецькі й російські революційні кола. У Києві почали готуватися до заснування українського «Впереду» закордоном (у Лондоні або Женеві). М. Драгоманов уже цілком поділяв цей плян.

Вліті 1875 року Драгоманов поїхав у Галичину і там переконався в радикальних настроях молодих Галичан. До Києва привіз він Подолинського «Парова машина», перше з серії революційних українських видань у Відні—«азбуку пропаганди», як називає цю книжечку акад. М. Яворський¹⁾. Під впливом нових вражінь він рішучіше поступив уліво і став більше, ніж раніш, співчувати плянам українського соціалістичного видавництва закордоном. Стара Громада зв'язувала це видавництво з іменем Драгоманова: акад. М. С. Грушевський підкреслює наведений у «Австро-р. споминах» факт, що коли Подолинський з Терлецьким в середині серпня 1875 р. приїхали до Києва в справі закордонного видавництва, то старогромадяни відклали рішення цієї справи до приїзду Драгоманова, якого тоді не було в Києві.

«Годішня тактика Драгоманова, каже акад. М. Грушевський, уявляється мені так: Він не вважав потрібним виступати против революційно-народницьких течій різко, а за краще мав, зістаючися з ними в контакт, впливати і вносити поправки—в напрямі більшої уваги для культурних вартостей—загально-європейських і українських зокрема, та серйознішого відношення до політичних (конституційних) проблем».

Інакше кажучи Драгоманов і тепер орієнтувався на ліво-ліберальні кола суспільства, але поширив суспільну базу для орієнтації і на кола революціонерів, роботу яких принципово визнавав за важливий чинник для прогресу. Таку ж саму позицію займав він і після звільнення з своєї університетської посади, в комітеті дванадцятьох, що обговорював плян закордонного видавництва. Він вимовив собі право трактувати деякі політичні питання з становища ліберала-конституціоналіста й у комітеті займав правішу позицію, ніж більшість, що підпала впливові революційно-настроєних Терлецького й Подолинського. Особливо яскраво-радикальну позицію займали Одесці. На весну 1876 р., як згадує С. Єгунова-Щербина спеціальну нараду в справі закордонного видання скликано в Одесі²⁾.

З великим трудом удалося Драгоманову досягти згоди з Громадою. За редактора мав бути Драгоманов, за його помічника О. Терлецький. З усіх умов Драгоманов пізніше не виконав тільки одної—він різко виступив проти революційного напрямку. Щождо Громади то вона пізніше, під впливом обставин життя (наступ реакції), по-

¹⁾ Емський акт 1876 р., „Прап. Марк.“, 1928, № 1 2, с. 102. ²⁾ Див. М. Яворський, Емський акт, „Прап. Марк.“, 1927, № 1, с. 138; С. Єгунова-Щербина, Одеська Громада кінця 1870-х років, „За Сто Літ“, кн. II, с. 190.

правішала, а крім того, всупереч умові, не надсилала обіцяного матеріялу для видання. Обговорюючи отсей епізод, ми, щоб не повторюватися, навели тільки висновки акад. М. С. Грушевського, за назв. статтею вміщеною в «Україні» (1926, кн. 2—3) і раніш надрукованою студією (1922)¹⁾.

Як не впирався Драгоманов, обставини спровадили його на шлях нелегальної роботи. Ще деякий час він пробує працювати на два фронти. У «Молвѣ» р. 1876 ми бачимо, напр., статтю його: «Къ вопросу объ «оскудѣніи» литературы и о столичной печати и провинціи» (№ 36), «Чистое дело требуетъ чистыхъ рукъ» (№ 41). Отся друга стаття містить у собі багато неприємного для російського лібералізму. Того ж року видрукував він свою брошуру «Письмо къ издателю «Новаго Времени» (Женева).—Це є вже філіпіка проти російського лібералізму. Явно почувається новий «обрыв» у діяльності Драгоманова. Залишається єдиний фронт і єдина путь—іти пліч-о-пліч з російською народницькою соціалістичною суспільністю. Спроби до цього були. Акад. М. С. Грушевський наводить цікавий факт, що українські прізвища, в тому числі Драгоманова, фігурували і в російському «Впереді»²⁾.

Не зустрівши співчуття в російських лібералів, українська справа знайшла повну байдужість і в російських народників. Але ж Драгоманов мав ширше завдання. Як каже П. Житецький, виїхав він закордон «задля оборони українського діла перед цілою Європою на підставі більш широкій, ніж та, яка можлива була в державі російській»³⁾.

Доживаючи на Україні останні два роки, Драгоманов, поруч із підготовкою до діяльності на новому полі, уперто продовжував шукати собі друзів серед російських лібералів. Особливо цікаві стосунки його в цьому часі з ліберальними слов'янофілами. Треба сказати, що слов'янофільство, що колись привабило до себе рисами утопійного соціалізму й навіть анархізму, напр., Салтикова-Щедріна, що в 1856—7 рр. схилився до слов'янофільства,—в 60—70 роках зійшло вже остаточно на нівець і вступило в смугу епігонства. Слов'янофіли перейшли до найодвертішого непримиренного націоналізму. З 1869 року (закриття «Москви») Слов'янофіли не мали вже свого друкованого органу,—вони користали з сурогату гласности, виступаючи в важливих випадках з публічними промовами на зібраннях «Славянскаго О-ва»⁴⁾. М. Драгоманов, що р. 1871 пробував був домовитися з слов'янофільською партією в цілому та закликав цю партію повернутися до тих засад, з яких вона колись виходила, тепер, р. 1874—5 шукав спільної мови тільки з поодинокими ліберальними слов'янофілами. Обходило його

¹⁾ Див. там повні вказівки на джерела, ²⁾ Цит. книга, с. 53. ³⁾ П. Житецький, назв. ст., с. 184. ⁴⁾ Корниловъ, op. cit., с. 174.

між іншим питання про забезпечення новими виданнями бібліотеки віденської «Січі». Роботу слов'янських комітетів, що постачали Галичанам «саму тільки московсько-слов'янофільську та мертву православно-попівську літературу», він засуджував¹⁾. Уважаючи галицьку інтелігенцію в цілому (обидві партії) за відсталі, Драгоманов постарався спроваджувати закордон побільше книжок і часописів ліберального напрямку і звертався за цим і до Стасюлевича і до ліберальних слов'янофілів. Дякуючи Стасюлевичеві за те, що той надіслав до Відня «Вѣстникъ Европы», він пише про здорове «сбрусение» Галичан, яке водночас буде і їх розбурсаченням²⁾. З-поміж ліберальних слов'янофілів він шукав допомоги в Ореста Міллера і Дм. Іловайського, «котрий-тоді не зовсім відділявся від западників»³⁾. Ор. Міллера Драгоманов повідомляє про стан у Галичині, каже, що там під впливом українським почало виділюватися «действительно русское наречие», називає «Куземских и Головацких», «просто попами униатско-польскими», але сварить і народівців, називаючи їх, «почти такими же попами и чиновниками-шляхтичами, как и святоюрцы». Він картає їх за націоналізм, але подає їй приємні вісті про Відень і Остапа Терлецького та просить допомогти Віденцям книжками⁴⁾. У «Австро-руських споминах» Драгоманов пише, що свою освітню акцію він провадив для того, щоб москвофіли стали прихильніші до українського поступового народівства, а народівці залишили своє москвожерство. «Можна було сказати, що й тут я хотів довести до общаго кавардака (destruam et aedificabo!). Та через те мої московські й петербурзькі вчені приятелі (тоді!) були глухі до моїх намов і не дали ні одної книги для галицьких т-в, котрі я їм рекомендував»⁵⁾.

Писані в «уніоністському» напрямі газетні статті й листи до слов'янофілів не допомогли. Марно Драгоманов намагався врятувати для українства цю ланку російського ліберального слов'янофільства. Пізніше, коли дійшло в нього до ворожнечі з усім російським лібералізмом, р. 1880, в «Общем Дѣлѣ» опублікував він листа: «Нѣсколько вопросовъ проф. Ор. Ф. Миллера». Ор. Міллер у той час виступав був проти «смути», що керується й роздмухується чужою рукою. Російський професор залишився тою самою мирною людиною, якою знав його Драгоманов 16 років тому, залишився при поглядах і мріях слов'янофілів, що спокійно чекали,

¹⁾ Про цю бібліотеку й духові інтереси „Січі“ (не дуже високого рівня) див. у ст. І. Франка, Д-р. Остап Терлецький. Спомини й матеріали. „Зап. Н. Т-ва ім. Ш-ка“, 1902, кн VI (т. 50), сс. 1—64.

²⁾ Австро-р. спом., с. 298. Див. ще статтю „Члени Слав. Благотв. Комітетів і Галичина в часі археолог. з'їзду в Києві“ („Правда“, 1874, с. 809). ³⁾ Лист до Стасюлевича, верес. 1874 р., с. 212 і лист до Міллера, друк. у додатку.

⁴⁾ Див. лист від 19 листоп. 1874 р., поданий у додатку. ⁵⁾ Сс. 298—929.

поки цар скличе «земський собор». Щождо Драгоманова, то він тепер вже виразно стояв за смуту: «одна ведь только смута и добивается в России и словом и делом»—«земского собрания», або «учредительного собрания», або «политической свободы»¹⁾.

V.

У попередньому викладі ми зосередили свою увагу на тих фактах, що характеризують громадсько-політичну тактику М. Драгоманова в 60 і на поч. 70 років. Ми відзначили, що тактика М. Драгоманова, як громадського діяча змінювалася в зв'язку зі зміною обставин, мінливістю суспільної ситуації й розвитком його самого як громадського діяча, що весь час працював над собою й стежив за ідеями доби. У цілому Драгоманов до половини 70 років вирисовується перед нами, як яскравий представник тодішнього лібералізму. Наприкінці 50 і на поч. 60 років він своїми поглядами мало чим різниться від пересічного і до того поміркованого російського ліберала тих часів, але рік-у-рік, працюючи на Україні, під впливом оточення, він крок-за-кроком поступає в бік українства і вже хочби завдяки цьому постать його дедалі більше починає набирати оригінальних рис. М. Драгоманов поволі підпадає під вплив ідеології української партії, проймається інтересами українського лібералізму, який ця партія по-своєму репрезентувала, в наслідок заглибленої праці над собою і впливу оточення дедалі виразніше формулює свій світогляд і кінець-кінцем виступає перед українським, російським і навіть європейським громадянством як яскравий представник українського лібералізму. Але ж від пересічного українського ліберала Драгоманов різниться своїм радикалізмом, космополітизмом, заглибленим інтересом до соціальних проблем. Революційні ідеї часу вплинули на нього і р. 1873 — 4 він дійшов до ісповідання соціалізму в теорії. Звичайно, поодинокі українські діячі у тім самім часі займали лівіші ніж Драгоманов позиції, але масовий український інтелігент Наддніпрянщини й Наддністрянщини не мав такого широкого громадського світогляду, стояв далеко позаду Драгоманова. До цього треба додати, що поступ розвитку М. Драгоманова в тих роках, що були осередком нашої уваги, все ж таки значно відставав від ідей часу. Драгоманов репрезентував старше покоління — керівні кола молоді стали на революційні позиції й поривали з лібералізмом. у сфері якого Драгоманов залишався. У національному питанні Драгоманов займав пеміркованішу, ніж багато українських діячів, позицію. Рудченко й Житецький ішли далше його «у ідеях окрім-

¹⁾ Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова, 1906, с. 314.

ности української народности і часто докоряли йому його (мені моїм) «уніятством і космополітизмом»¹⁾.

Соціально-філософські ідеї європейського лібералізму міцно опанували Драгоманова, він уважно вивчав тогочасні теорії про суспільство й його еволюцію і нелегко підпадав новим віянням, новим думкам про соціальний процес. Навіть сприйнявши ісповідання соціалізму, до половини 70 рр. він не пішов далеко далі «катедр соціалізму» і був далекий од практичного застосування ідей, у які увірував. Висловлена в дисертації теза, що прогрес цивілізації виявляється головним чином силою наукової, політичної й моральної свідомости, оригінально сформульована і посилено утунтована, зберігала в очах Драгоманова свою силу і пізніше. Як би не мінявся в його уявленні соціальний ідеал, desiderata й кінцева мета розвитку людства, він усе ж таки залишався поступовцем у теорії, прихильником ступневих реформ, залишався при думці, що найперша справа і обов'язок освіченого суспільства дбати про розвиток культури і широких мас. Стоячи за політичні свободи і народоправство, він вірив, що організовані зусилля широких верств освіченого громадянства зроблять багато і в мирний спосіб завоюють позицію за позицією. У той самий мирний спосіб можна поставити на ноги і українську справу, довівши насамперед конечність і справедливість вимог української партії в широких колах громадянства.

Так склалися, такі форми прийняли теоретичні погляди Драгоманова. Вони то й визначили форму його громадсько-політичної тактики. З студенських років почавши і до виїзду закордон він орудує в своїй громадсько-політичній тактиці не зброєю, а «словом і пером». До того ж він у принципі проти всякої конспірації, стоїть за методи роботи, що вкладаються в легальних рямцях, працює в цих вузьких рямцях і тільки наприкінці свого перебування на Україні бачить неминучість вийти з вузьких меж легальної роботи.

Факти, що ми їх навели, виявляють, на яку суспільну базу він орієнтувався. На початку звертається він до цілого освіченого суспільства, — у тому числі й до урядових кіл, потім — до ліво-ліберального. Виявили ці факти і те, як лівішав він, ступнево висувуючи «радикальніші гасла. Проголошуючи їх, він орієнтувався на ліво-ліберальний прошарок суспільства. Але ж належної послідовности в цій орієнтації виявити йому не вдалося, і ми бачимо, як в обставинах громадської боротьби, у стосунках з різними людьми, Драгоманов—то підкреслював свій лібералізм, то навпаки затушковував його, то ширше розгортав свою програму, то замовчував лівіші її тези, то підкреслював свої федеральні ідеї, то

¹⁾ Лист до Бучинського від 5 гр. 1871, с. 66.

оминав їх, ховаючись за «уніоністськими» фразами, прикриваючись слов'янофільськими симпатіями й ідеями «общеруссизма». Виступаючи найчастіше в російській пресі, він мав на увазі притягти до українства якнайбільше прихильників у російському громадянстві, що мусить вплинути на уряд, який ступнево даватиме полекшення «окраїнам». Перед широкими колами суспільства виступав він здебільшого з правішими гаслами, з правішою програмою ніж та, яку міг би оголосити згідно з своїми індивідуальними поглядами. Це яскраво позначилося в платформі оголошеній р. 1873. Така тактика мала в його очах виправдання як громадська акція, розрахована на ефект у якнайширших колах українського суспільства, як громадсько-політичний крок, що мусить призвести до максимального в певних обставинах зосередження громадських сил. Драгоманов дбає про розголос справи української, старається зробити з неї всеросійську й навіть європейську проблему, вивести її з вузьких рамок гуртківщини. У межах української громади він напірав на роботу «знизу», насамперед культурну й освітню—в дусі ліберальних демократичних ідей. Здобуття українською інтелігенцією найвищих культурних висот у сфері науки й літератури, створення масового поступового культурного українського руху й втягнення в оборот культурного руху народніх мас—це є найперше завдання, що єдине тільки створить передумови для національного й соціального добробуту українського народу. Акція Драгоманова в цьому напрямі позначається великою послідовністю і витриманістю. Коли орієнтація на російський лібералізм, можна сказати, не виправдала надій, то інтенсивна наукова робота Драгоманова й інших українських діячів того часу дійсно залишила глибокий слід в українській культурі й відіграла велику роль для консолідації сил і як аргумент на доказ раціональності праці на ґрунті національної культури. Культурно-просвітня громадська робота на Наддніпрянській Україні, культурний похід на застарілі форми свідомості української інтелігенції, списки книжок рекомендованих до читання, надсилані поодиноким особам і цілим товариствам книжки, лекції й статті на громадські теми—все це безперечно досягало мети. Клерикалізм, безоглядний націоналізм, вузькість світогляду, ретроградство у всіх його численних відтінках, цілий той «китайський мур», що стояв на перешкоді до ширення серед українства нових соціальних ідей—все це поволі здавало свої позиції під тиском культурного походу, на чолі якого Драгоманов став. Поза всяким сумнівом ця сторона його діяльності полегшувала ширення в українській інтелігенції соціалістичних ідей, скерувала молоде покоління на нові шляхи. Громадське життя інтенсифікувалося, ясніше означилися противенства в різних прошарках українського суспільства прискорювався процес

його диференціації. Обмеживши нашу тему половиною 70 років, ми могли спостерігати тільки моменти початкового етапу діяльності Драгоманова в цьому напрямі. Пізніше Драгоманов виявив ширший діяпазон у своїх теоретичних позиціях і в громадсько-політичній тактиці. Як це цілком правдиво признає Б. Кистяківський¹⁾, Драгоманов був попередником Плеханова в багатьох питаннях. Кажучи так, мають на увазі осуд Драгомановим терору, хожденства у народ, тощо. Треба проте сказати, що Плеханов мав деяку рацію, підкреслюючи дрібно-буржуазну сутність ідеології М. Драгоманова («лучше якобинство, чем эта мелко-буржуазная окрошка»). Така оцінка особливо справедлива в приложенні до того періоду, що був осередком нашої уваги. Боротьба Драгоманова з якобінством і «бланкізмом в революційному русі» походила в інших джерел, ніж та сама боротьба в марксиста Плеханова. Критицизм Драгоманова щодо цього коріниться в його лібералізмі, критицизм Плеханова—в матеріялістичному світогляді. Що це так, про це свідчить перегляд фактів, у яких виявлялася громадсько-політична тактика Драгоманова до половини 70 років. Він багато раз засвідчив свою солідарність з російським лібералізмом. Як і всі російські ліберали, він, ще студентом, з захопленням ставився до Пірогова і р. 1859 присвятив йому «восторженную статью», коли з'явилися славнозвісні правила Пірогова про різки, він р. 1860 в повній солідарності з російськими лібералами виступив у оборону Пірогова. До цього часу стосується відома полеміка Драгоманова з Добролюбовим. Драгоманов—речник лібералізму—проти Добролюбова, що репрезентував тодішній соціалізм. Разом зі всіма він р. 1870—71 гостро висловлюється проти запровадженої Д. Толстим системи класичної освіти, що мала відхилити молодь від революційних змагань²⁾. Р. 1871 він—проти нечаївців, проти революційних і корпораційних змагань молоді, студентства. У статті «Восточная политика Германии»—звисока ставиться до революційних партій. Р. 1873 він в опозиції до Бакуніна й бакуністів, проти конспіраційних метод роботи. Р. 1874 він висловлюється звисока про проклямації бакуністів і довгушинців (у «Правді», 1874 р.). Так власне ставилися до пропагандистів і бунтарів всі тодішні російські ліберали, ліберальні органи друку. Свій організаційний зв'язок з російською ліберальною пресою Драгоманов виявив цілком. Виступав він напочатку в помірковано-ліберальній «Современной Лѣтописи» та в «Русской Рѣчи», потім міцно зв'язав своє літературне ім'я з лівими ліберальними органами — «Спб. Вѣдомости» и «Вѣстникъ Европы» і таким чином

¹⁾ Вст. стаття до т. I. видання творів Драгоманова. ²⁾ Порівн. аналогічні протести в Росії, Корнилов, op. cit., с. 168.

був у лавах тих самих лібералів, яких так дотепно висміював М. С. Салтыков-Щедрін у своїх сатирах, натякаючи на «Спб. Вѣд.», «Вѣстникъ Европы», «Голос», тощо.

Культурну ролю «Современника» (Добролюбова і Чернишевського) Драгоманов безперечно визнавав. Так само визнавав він значення «Отечественныхъ Записокъ», які після закриття «Современника» р. 1866 продовжували його традиції. Р. 1868 Краєвський відступив цей журнал Некрасову і він став виразником народницького соціалізму початкового періоду. М. Драгоманов виявляв слабкі спроби до співробітництва в «Отеч. Зап.»¹⁾. Зв'язаний з російською ліберальною пресою, беручи участь переважно в «академічних» російських журналах і газетах, він приєднувався до позиції ядра тодішнього лібералізму («В. Е.», «Спб. В.»), за яким ішла більшість російської інтелігенції. Праворуч були такі газети, як «Голос», ліворуч—радикальні «От. Зап.». Ставши р. 1873—4 соціалістом у теорії, Драгоманов не без вагань у право (під час конгресу) провадить тактику виразно конституціоналістичну, можна сказати—ліво-ліберальну, але не пориває своїх організаційних зв'язків з ядром (центром) російського лібералізму. Р. 1875, ще більше полівівши, він починає виразно орієнтуватися на соціалістичне суспільство, але не пориває ще зв'язків з лібералізмом і навіть року 1876, закордонном, у згаданому відкритому листі до редактора «Нов. Времени», все ж таки займає ліберальну позицію. Він пише про «політичну свободу», всенароднє, земське представництво—з контролею над вчинками влади, з недоторкальною свободою особи, слова, зібрань, товариств, про погодження діяльності уряду з національними інтересами і суспільною думкою²⁾. Як на ліберала з «Вѣстн. Евр.» і «Спб. Вѣд.», це звучить може й занадто радикально, але для лавриста й бакунінця—це є угодовство, шкідливий по суті лібералізм. На розпутьті між двома шляхами—летальним і нелегальним, з своєю подвійною орієнтацією—одночасно і на ліберальне і на революційне суспільство, Драгоманов усе ж таки, коли рівняти його до революціонерів-народників того часу, до пропагандистів і бакунінців,—є діяч «правих», поміркованих поглядів.

Це цілком ясно не тільки для нас, у ХХ столітті, але безперечно усвідомлювалося сучасниками Драгоманова, які викривали буржуазну сутність світогляду лібералізму, що панував у легальних російських часописах. Дійсне підрунтя цього лібералізму виявив

¹⁾ Статтю «Восточная политика Германии» Драгоманов післав до «В. Евр.», але написав листа Пипінові (18 жовтня 1871 року), в якому просив—у разі, коли її забракне Стасюлевич, передати через Лесевича, наприклад в «Отеч. Зап.». Ол. Дорошкевич, Листя М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна, «За Сто Літ», кн. третя, с. 70. ²⁾ Собрание политич. сочиненій, т. II, с. 80.

свого часу ідеолог народницького соціалізму М. Михайловський на сторінках «Отечественныхъ Записокъ». Для нас дуже важлива його характеристика тодішньої журналістики, бо в ній лунає голос сучасника, перед очима якого проходили всі події в громадському житті. Стоячи на крайньо-лівому флянгу легальної журналістики він ясно відчував усю суспільну ситуацію моменту.

У своїй статті М. Михайловський, довго полемізує з «Спб. Вѣдом.»—між іншим з приводу звістки консервативних «Московскихъ Вѣдом.» про харківські непорядки й участь у них якихсь агітаторів. Ці агітатори, навіть цілі гуртки, на думку «Спб. Вѣд.», цілком марно приноровлюють з'явища нашого життя до історичного ходу подій в Західній Європі, забуваючи, що Європа пережила багато великих політичних переворотів, що гігантський розвиток промисловости спричинився там до суперечности різних класів,—а в нас, мовляв, нічого подібного немає. Цю лекцію «Спб. Вѣд.» читають, як це цілком очевидно, не Каткову. Михайловський натякає, що лекція ця стосується якраз представників соціалістичної думки. «Ми, каже він, грішні постійною оглядкою на історичний хід подій у Зах. Європі»¹⁾, і таким чином приймає обвинувачення «Спб. В.» на себе й на той напрям, який він репрезентує.

Далі Михайловський звертає увагу, що «Спб. Вѣд.», визнаючи промисловість за джерело всіляких бід, на Заході, у той самий час стремлять до підсилення її в нас через протекціонізм²⁾. Це публіцист оцінює як суперечність у поглядах «Спб. Вѣд.» і інших представників російського лібералізму, який ще не має усталеної програми.

Та й взагалі —

Слабкість розвитку інтересів, що панують у Західній Європі зумовлює в нас неможливість суцільної й ясної «ліберальної» програми, так що наші ліберали з необхідности емансиповані і з необхідности не можуть ставитися до явищ суспільного життя: у них немає ґрунту під ногами, немає віх перед очима. Слово і поняття лібералізм вироблене не нашим життям... Доктрина ця суворо відповідає у Європі інтересам буржуазії, цебто, середньої класи, людей багатих і розумовим розвитком і капіталами. Вона обіймає собою всі ділянки життя й думки і виявляється протестантизмом в релігії, метафізикою в філософії, свободою в конституційній, промисловій та торговельній політиці, одно слово, вона розгалужується по всіх закоулках, завжди залишаючись вірною сама собі. Ця суцільність і різносторонність програми дозволяє європейцеві-лібералові орієнтуватися в найскладніших з'явищах і відділяти гідне від негідного. Але цільною й різносторонньою є вона тому, що складає органічний продукт розвитку інтересів буржуазії. Вона розвивалася разом зі зростом цих інтересів...

Далі Михайловський зауважує, що, поки в Європі інтереси промисловців і капіталістів тільки склалися, зміцнювалися за

¹⁾ „От. Зап.“, 1872, № 5, сс. 69—70. ²⁾ Ibid., с. 71.

допомогою привилеїв і державного покровительства, доктрина лібералізму там не існувала. У нас сталося навпаки. Не встигла ще зміцнитися в нас буржуазія, а тимчасом доктрина лібералізму вже є. По університетах і академіях читається західня політична економія і право, шкільна, значить апробована державою, а західня держава служить інтересам буржуазії, промисловців і капіталістів¹⁾.

Характеризуючи ліберальну журналістику, Михайловський зазначає невиразність її ідеології. Ця журналістика дуже благодушна, любить народ і свободу, але це дуже загальні речі і вони не складають програми. Одно тільки живе місце має російський лібералізм—боязнь повернення старих форм.

Отся влучна характеристика тодішнього російського лібералізму писана за того періоду публіцистичної діяльності Михайловського, коли він стояв ще на радикальних соціалістичних позиціях. Р. 1872 він вітав був Маркса й захоплювався, як каже Ленін, «своїм завданням—оборонити «сангвініка» (себто соціаліста—революціонера) Маркса од ліберальних критиків»²⁾. Статті Михайловського проти Марксової теорії стосуються пізнішого часу. Все сказане в Михайловського на адресу російського лібералізму цілком стосується й до Драгоманова. Він виявляв ідеологію української дрібно-буржуазної різночинної верстви, що відчувала майбутній зріст капіталістичних елементів у країні.

Газета «Кієвскій Телеграфъ», у якій він брав таку жваву участь, так само як і всі ліберальні газети, підтримувала промисловість, інтереси купецької й промислової верстви. Явна буржуазність цієї газети дуже яскраво виявляється в аргументації її на користь прав Євреїв. У згаданій статті (за підп. Х... № 130, з 11 листоп. 1874 р.) крім посилення на ідеали цивілізації, натрапляємо й на такий аргумент: «Капиталы евреев, обращенные на предприятия торговые и промышленные приносят несомненную пользу государству». Далі говориться про «рассчетливость и сметливость» Євреїв, капітал яких робить удвоє більше оборотів, ніж у російських купців. Таким чином звільнення Євреїв потрібне в інтересах розвитку капіталістичних елементів в країні. Марксистській думці газета не приділяла уваги. У одному лише № за 1874 рік ми натрапили на коротеньку замітку М. Зібера (Замѣтка по поводу ученія Ч. Дарвина», № 148, 23 грудня), в якій читачам рекомендується стаття Лебедева про Дарвіна у «Русскомъ Вѣстникѣ» (1873, липень, серпень).

Організаційні зв'язки Драгоманова з дрібно-буржуазним по суті лібералізмом, що орієнтувався на буржуазію—безсумнівні. Громадсько-політична тактика його до половини 70 років мала невели-

1) Ibid., сс. 72—73. 2) В. Ленін, Твори, т. I, 1928, с. 91.

кий діяпозон, що нормувався ідеологією буржуазного лібералізму й майже цілком уміщався в ній. Твереза критика Драгоманова тактики революціонерів того часу корінилася в принципах ліберальної ідеології, з якою він нелегко поривав навіть пізніше, коли виступив і проти російських лібералів. Плеханов і Дейч¹⁾ з свого боку мали повну рацію, коли вони звисока оцінювали діяльність опального професора, звільненого з університету на підставі з пункту. Кожен пропагандист і революціонер мусів був оцінювати Драгоманова саме так, як оцінював р. 1872 М. Михайловський весь лібералізм у цілому. До Драгоманова не могли стосуватися тільки нарікання на безпрограмовість його лібералізму. Програму Драгоманов, як ми могли в тому переконатися, дійсно мав, — а цього якраз часто бракувало російським лібералам його часу, що вказував і М. Михайловський і пізніше В. Плеханов.

Д о д а т о к.

Подаємо тут три листи М. Драгоманова до Ор. Міллера, що зберігаються в «Пушкинском Доме Ак. Н. СРСР» (26178/IV. П. 50). З них два датовані, — писано їх у жовтні 1874 р. з Києва — підчас гострих нападів «Кієвлянина» на українство. Як видно з нашої праці, ці листи додають деякий цікавий матеріал для характеристики тодішнього настрою, вражіннь і громадської роботи М. Драгоманова. Третій лист з Києва зберігся не цілком. Зі змісту видно, що Драгоманов писав його з Києва до Петербургу Ор. Міллерові, тему якого «О слѣдахъ былинъ въ Малороссіи» згадано. Втрачену дату можна встановити тільки приблизно: мабуть до виходу в світ тому другого збірки Антоновича й Драгоманова (1875)²⁾. Драгоманов, як видно з листа, зайнятий був тоді розборкою паперів Максимовича, Срезневського й інших і в процесі цієї роботи глибше переконався, що пісні одмічені в збірці як сумнівні, є фальсифікатами. Змістом своїм лист торкається тільки тому першого. Спокійний тон Драгоманова дозволяє нам здогадуватися, що лист писаний вже тоді, коли притихла газетна полеміка — наприкінці 1874 — на почт. 1875 року³⁾.

1. Кієвъ. 1874 октябрь 16. Кузнечная ул. д. Конценсіушевой.

Многоуважаемый Орестъ Федоровичъ! Давно уже слѣдовало мнѣ написать Вамъ, — да сначала я этого не сдѣлалъ умышленно, чтобы у меня было полное право сказать, что Вы дѣйствовали для опроверженія спле-

¹⁾ Л. Дейчъ, Драгомановъ въ изгнаніи.

²⁾ Т. I, як це видно із замітки в „Кієвск. Телегр.“ (1874 р., № 95), уже вийшов був друком, коли Міллер 16 серпня 1874 читав на конгресі свою доповідь. У рецензії на т. I („К. Т.“, 4 вересня 1874 р., № 101) сказано, що збірка вийшла в світ підчас останніх засідань конгресу. Це — не точно: очевидно числа 10 — 15 серпня. ³⁾ У травні 1876 р. Драгоманов від'їхав за кордон. Отож лист писаний у всякому разі не пізніше початку 1876 р.

тень Шульгина и К° безъ всякаго съ моей стороны, даже самага косвеннаго, побужденія. Я знаю приемы этихъ господъ и мои ожиданія подтвердились тѣмъ, что «К-нъ» таки сказалъ, что я прибѣгъ подъ защиту Вашу. Это наглое увѣреніе, а равно и цѣлый комъ (?) чисто частной лжи заставили меня напечатать Ваше и Шульгина письмо въ замѣткѣ, которую я пришлю на дняхъ вмѣстѣ съ другими №№ «К. Телеграфа». Надѣюсь, Вы не будете на меня въ претензіи, ибо Ваше письмо ничего не заключало частнаго.

Читая газеты, Вы можете знать только половину дѣйствій Шульгина, Ригельмана (Лѣвобережный) и Юзефовича. Другая едва ли не большая скрыта отъ печати. Это рукописные доносы и сплетни. Господа эти перешли и въ дѣйствіе, — а именно, еще въ апрѣлѣ одна дама потеряла маленькій сакъ по дорогѣ на станцію ж. д., — о чемъ и сдѣлала заявленіе полиціи. Въ сакѣ этомъ было нѣсколько писемъ этой дамы къ матери въ Римъ и обратно отъ матери, писемъ самага невиннаго содержанія и среди нихъ записка брата ея: «приходите сегодня вечеромъ; м. б. будутъ и Антоновичъ и Др-въ». Вотъ эти то бумаги теперь представлены полицмейстромъ, побужденнымъ извѣстными господами какъ «сомнительнаго содержанія переписка, компрометирующая проф. А.[нтоновича] и Д.[рагоманова]. Расчетъ былъ — побудить кого слѣдуетъ къ обыску, который если бъ и ни къ чему не привелъ худшему, то дѣйствительно компрометировалъ бы насъ. Пока бумаги ждали разбора, — пущены были слухи самага вреднаго характера но къ счастью въ главномъ управленіи края есть люди съ толкомъ и все кончилось посрамленіемъ доносчиковъ. До новаго случая по крайней мѣрѣ.

Что характерно во всемъ этомъ, такъ это полная беззастенчивость сплетниковъ и лгуновъ поддерживаемая надо сказать и пассивностью и незнакомствомъ съ провинціею и Кіевомъ и порядочныхъ петербургскихъ органовъ. Тѣмъ больше должны быть благодарны Кіевляне Вамъ за Ваши письма. Я помню, какъ весело я въ числѣ другихъ Кіевлянъ предавался мечтаніямъ о томъ, что съѣздъ поведетъ за собою сближеніе южныхъ и сѣверныхъ ученыхъ литераторовъ и образованіе на новыхъ началахъ солидарнаго новаго руссофильскаго и славянофильскаго направленія. Славянамъ, исключая Новаковича, назначено было первымъ нанести ударъ этимъ преждевременнымъ надеждамъ. Разлетѣлись и надежды насчетъ искренняго обмѣна мыслей и между русскими учеными, даже молодыми. Досада и стыдъ беретъ меня, когда я вспомню, что между членами съезда было пущено и сильно укрепилось было мнѣніе, что вотъ молъ «Миллеръ разгромитъ эту хохлацкую поэзію», — и что я самъ подъ вліяніемъ Вашихъ немногихъ словъ о «патріотизмѣ» послѣ моего реферата о кровосмѣщеніи (хотя я тамъ виновенъ былъ развѣ въ патріотизмѣ болгарскомъ), самъ былъ склоненъ вѣрить этимъ слухамъ. Tu quoque думалъ я, но къ счастью, — случилось не такъ, хотя глупые слухи не оставались безъ вліянія на тонъ моихъ возраженій, а еще болѣе на то, что Шульгин и К° посчитали было Васъ своимъ. Ваши письма посрамляютъ не только Ш-на и К°, но и тѣхъ, кто могъ хоть на минуту ждать, чтобы тотъ, кто тепло говоритъ о русскомъ народѣ вообще и о великорусскомъ въ частности, могъ хотя на минуту лишиться симпатіи и малорусскаго мужика и тѣхъ кто его любитъ и хочетъ служить ему. Какъ ни грустно переживать настоящую минуту, но фактъ что среди общаго молчанія или потворства голосъ далекаго человѣка, который такъ недолго пробылъ между нами, является единственнымъ защитникомъ нашимъ и принимаетъ на себя столько ударовъ, — вознаграждаетъ многое. Ваши письма усиливаютъ то полезное значеніе, какое можетъ имѣть вообще вся эта исторія на изгнаніе изъ украинофильства того худосочія, которое порождено катков-

щиною и которое отразилось въ «Тарасъ Бульбѣ». Какъ нарочно именно на лѣвомъ берегу этаго худосочія больше,—и Кіевъ именно долго уже дѣйствуетъ и въ Украинѣ и въ Галиціи въ томъ смыслѣ, чтобы малоросс. движеніе приняло наиболѣе народный, а не націоналистическій характеръ, наиболѣе общерусскій и общеславянскій, наименѣе сепаратистическій. Спасибо Вамъ, Орестъ Федоровичъ, что Вы не усумнились въ Кіевѣ и дали ему возможность продолжать съ большимъ успѣхомъ свою миссію, указывая партикуляристамъ примѣръ дѣйствительнаго руссофила. Настанетъ же когда либо время, когда и будетъ ясно, что сплетники кидали грязью именно в общероссовъ.

Отъ всей души пожимая Вамъ руку, остаюсь Вашъ М. Драгомановъ.

2. Кіевъ, 19 ноябра 1874, Кузнечная ул., д. Конценсіушевой.

Многоуважаемый Орестъ Федоровичъ, Если я не тотчасъ послѣ полученія Вашего письма и книги пишу Вамъ, то вина въ задержкѣ высылки мнѣ изъ Львова брошюрокъ, которыя я хотѣлъ послать Вамъ и безъ которыхъ мало бы имѣло смысла то, что я хотѣлъ написать Вамъ. Теперь брошюры эти получены, — и я посылаю ихъ. Не смѣю выдавать эти брошюры за катихизисъ украинофиловъ. Они вызвали противъ себя много возражений въ Галичинѣ, не мало и на Украинѣ,—но много есть и согласныхъ съ ихъ основою,—а къ тому мнѣ по крайнѣй мѣрѣ кажется, — что *volens volens*, а все дѣловое въ украинскомъ движеніи дѣлается по тому закону, какой разъясняется въ посылаемой брошюрѣ. Я очень бы желалъ знать Ваше мнѣніе о ней. Къ языку будьте снисходительны, ибо писалось для публики галицкой, да еще редація кой-гдѣ свои слова повставляла; и писалось то отъ руки. Но какъ Вы найдете содержаніе? Между прочимъ хотѣлось бы знать, — стоитъ ли ввозить въ Россію тѣ немногіе отдѣльные оттиски, какіе заготовлены, стоитъ ли повторить (съ поправками) изданіе по русски. Статей этихъ уже коснулась сплетня. На нихъ указывали въ подтвержденіе «сепаратизма» кіевскаго. Конечно сепаратизмъ найти въ этихъ статьяхъ трудновато. Но вотъ бѣда: изъ сентябрьской книжки Вѣстника Европы вырѣзали статью о малор. литературѣ за послѣднія десять лѣтъ именно уніонистическаго содержанія; въ статьѣ о Шевченкѣ въ «Недѣлѣ»¹⁾ выбросила редація именно уніонистическія мѣста. Рѣшительно Мазепа становится руководящимъ лицомъ и грозитъ отправить Палія во вторую ссылку. Что сей сонъ означаетъ? Или въ самомъ дѣлѣ международный Мазепа герой дня, — или ни въ уніонистическомъ, ни въ какомъ видѣ, не позволяется быть украинству, ни въ сепаратистическомъ, ни въ уніонистическомъ. Но какъ вода должна быть въ томъ, гдѣ она была, — то и украинство есть и стремится расти. Кому будетъ выгода отъ Мазепы,—тѣмъ болѣе, что Мазепа всегда будетъ шляхтичемъ?

Подтвержденіе тому видно въ Галиціи. Тамъ только что начало выдѣляться подъ вліяніемъ украинскимъ дѣйствительно русское народное нарѣчіе,—ибо Куземскіе²⁾, Головацкіе и т. п. просто попы, да еще уніатско-польскіе,—какъ вѣтеръ отъ Москвы повернулъ ихъ въ мазепинство,—а это послѣднее сдѣлало и такъ называемыхъ народовцевъ или украинофиловъ львовскихъ почти такими же попами и чиновниками-шляхтичами, какъ и святоюрцы. Львовяне ворчатъ на статьи въ родѣ присылаемыхъ Вамъ теперь за то, что они ихъ тянутъ къ народу и прикрываютъ свое ворчаніе тѣмъ, что будто кіевскія статьи тянутъ ихъ къ «абдикаціи правъ на ко-

¹⁾ Т. Г. Шевченко, «Недѣля», 1874, № 8. сс. 1356—1365. ²⁾ М. Куземскій (1808—1879)—галицкій діяч, працював при «Головній Раді Руській», брав участь у заснуванні «Народнього дому» і в т-ві «Руська Матиця», боровся з латинською абеткою (1850), в 1869 р. був єпископом холмським, але повернувся до Галичини.

рысть Москвы». И такъ будетъ, пока въ Россіи свободно нельзя будетъ говорить обо всѣхъ такихъ темахъ, пока не совершится весь процессъ броженія украинскаго и не отстоится и не уяснится его сущность. А когда это будетъ? есть люди, которые искренно совѣтуютъ обо всемъ этомъ молчать теперь, когда и проч. Но когда же было не то, что теперь, когда будетъ другое?..

Между тѣмъ какъ ни неясно и мало было сказано свободаго слова въ Россіи въ послѣднее время о Малороссіи и Галиціи,—какъ ни парализовалось сказанное и то, что желалось сказать равнодушіемъ однихъ и узнатию другихъ (послѣднее брошу къ славянскимъ комитетамъ); какъ нитрудно было бороться съ невѣжествомъ и предубѣжденіями обѣихъ галицкихъ партій, все таки то, что было говорено изъ Кіева въ петерб. и львовской печати, приносило свои плоды.

Не могу не подѣлиться съ Вами пріятными вѣстями о Галичанахъ въ Вѣнѣ. Тамошнее общество студентовъ не желающихъ изображать изъ себя докторовъ Цыбулекъ,—Січъ,—уже года три какъ стало ознакомляться, подъ вліяніемъ кіевскихъ украинофиловъ съ Украиной и Россіей какъ они есть и съ наукой ихъ и литературой. Теперь пріѣздъ на арх. съѣздъ Терлецкаго (служить въ библиотекѣ при университетѣ въ Вѣнѣ) имѣлъ рѣшительныя послѣдствія: Россія, т. е. русская интеллигенція, побѣдила всѣ антипатіи галицкаго народовца, стоящаго во главѣ Січі. Намъ удалось устроить для Січі высылку «В. Евр.», «С.-Пет. Вѣд.», не дали безплатно... 1) пересылки и пополнить библиотеку Січі книгами рублей на 200 по исторіи, литературѣ, экономіи и т. п. Украины и Россіи вообще. Общество заняло постоянное помѣщеніе (сообщаю адресъ, который можетъ пригодиться кому нибудь изъ знакомыхъ, ѣдущихъ въ Вѣну: Josephsstadt, Schlüsselgasse, № 20, 2-ter Stock, Thür 14; юноши Січі могутъ при случаѣ стать въ пригодѣ хоть бы и библиотекой и журналами русскими). Ежедневно собираются для чтенія рефератовъ (пройдутъ постепенно по посланнымъ книгамъ существенные пункты русской исторіи, этнографіи, литературы и т. п.) и для обсуждения плана изданія популярныхъ книгъ. Мнѣ пишетъ Т.[ерлецкій], что молодежь охотно читаетъ р. газеты и журналы и «начинается вироблюватись річ у галицькихъ украинофілів досі не бувала: симпатія для Великої Русі... через читання тихъ журналівъ сама ис себе, без усіякої агитації вироджується прихильність для народніх справ російських а що річ еще важніша и в погляді на свої домашні справи входить поволі більша ясність и реальність».

Будь въ Кіевѣ свободное слово или помощи хоть петербургская печать и интеллигенція сознательно и систематически,—и въ 3—4 года могло бы появиться цѣлое поколѣніе энергическихъ русскихъ дѣятелей въ Галиціи. Правда, они бы были пошиты не на тотъ коп.ъ [копыль?] къ какому мы привыкли, но кому нужно единообразіе формъ, а не цѣлей.

Такъ какъ не Вамъ конечно и не немногимъ къ сожалѣнію Вамъ подобнымъ, Орестъ Федоровичъ, то я и надѣюсь, что Вы не посѣтуете на меня за эти рассказы и изліянія, какими я могу угрожать Вамъ и впредь, если предвидится что либо интересное и если конечно Вы будете терпеливо выслушивать ихъ.

Вашъ М. Драгомановъ.

3. Кінець листа до Ор. Міллера з к. 1874 — поч. 1875 р
[На] празниках онъ ѣдетъ въ Петербургъ. Можетъ быть закажете что передатъ въ Питеръ кіевское?—Мы теперь приводимъ въ порядокъ груду матерьяловъ этнографическихъ, доставленную въ нашъ отдѣлъ географ.

1) Не розібрано дві слові.

общества, а также добытые отъ жены Максимовича. Кой что есть и для Вашей темы о слѣдахъ былинь въ Малороссіи, такъ, напр., интересное преданіе о томъ что богатыри сидятъ на границахъ и обороняютъ землю отъ змievъ и игра (весенняя) во Вдовца, въ коей Дунай сватається. Когда окончится переборка, я Вамъ пришлю что найду. Но въ отчаяніе приводятъ бумаги Максимовича, между коими попадаются и письма Срезневскаго, Бодянскаго, Гоголя, Костомарова. Видишь, кк. одни старцы безъ критики брели, а другіе явно сочиняли пѣсни, а что подправлять, то Максимовичъ ни одной пѣсни кажется не подправленной не напечаталъ. Въ нашемъ сборникѣ не вѣрьте ни одной, которыя мы назвали, по слабости характера, сомнительными. Они несомнѣнно—поддѣльныя. Такая же и объ Иванѣ Богуславцѣ, въ коей все, кромѣ темы о томъ, что мусульманка за Ивана Богуславца выходитъ замужъ,—сорвано. У насъ теперь есть настоящій варьянтъ, записанный еще въ 1809 г., когда люди не додумались до того чтобъ врать.

Закончу просьбою: Напомните Л. Н. Майкову обѣщаніе, если по разсмотрѣніи сборниковъ Рудченка¹⁾, Антоновича и моего, онъ останется ими доволенъ, представить насъ въ дѣйствительные члены географ. общества; мы только сотрудники, между тѣмъ дѣйствительное членство даетъ право осмотра архивовъ, что въ уѣздныхъ городахъ важно и трудно добываемо.

Вашъ М. Драгомановъ.

---

¹⁾ Мова йде про видання: І. Рудченко, Чумацкія народныя пѣсни, Кієвъ, 1874 і мабутъ про попередню його збірку — Народныя южно-русокія скавки, т. I — II, 1869 — 70.

Історична праця проф. О. Є. Прєснякова і розмежування великоруської та української історіографії.

Великорос з походження проф. О. Є. Прєсняков як учений зформувався цілком на ґрунті великодержавної російської традиції, що так міцно керувала в ділянці тодішньої історіографії. Справді в часи покійного професора, про якого ми тут згадуємо, вже здавен розвіявся той історіографічний привид, що його для свого часу так захоплює талановито накреслив Карамзін. Проте все більш приваблюючи до себе, врівень з вимогами сучасної науки, панувала художньо змальована концепція Ключевського. З погляду української науки цей великий майже столітній крок історичної науки від Карамзіна до Ключевського ні в якій мірі не може бути визнаним за будь-яке досягнення. З великоруської катедри, власне кажучи, повторювалися старі думки лише більш-менш модифіковані. Стара поржавіла Карамзінська зброя замінилася лише доречнішим знаряддям, не змінюючи по суті нічого в загальній основі російської історії. Річ у тому, що за основу цю вважалося нашу стародавню Київську Русь, на яку великоруська історіографія претендувала як на свою історичну спадщину. Навколо цієї боротьби за київську спадщину, протягом довгого часу, іноді загострюючись, іноді затихаючи, провадилося надзвичайно корисне для науки розмежування історіографій кожного з обох великих східно-слов'янських народів. Ця ідеологічна боротьба, що впертстю своєю нагадує нам середньовічні сутички за реальні спадщини, цілком доцільно може бути порівняна з боротьбою двох західно-європейських історіографічних шкіл, романської та германської. Дійсно, боротьба російської та української історіографічних шкіл, при всій різниці самого предмету, — ця боротьба багато має спільного з аналогічним тільки по зазначеним явищем. Чи виникла культура європейського заходу на тлі давньої римської культури, чи то є порівнюючи нова культура в широкому обсязі вже германського походження?

Ввесь XVIII і XIX віки тяглася ця велика дискусія, досягнувши в особах німецького вченого Момзена і французького вче-

ного Фюстель де-Кулянжа найвищого, найвиразнішого напруження. І хоч теорія Момзена надала будівлі германської історичної школи класичних форм завершености, теорія Фюстель де-Кулянжа поволі все більш упевняла учений світ у реальності історичного романського ґрунту в західньо-європейському середньовіччі. Більш-менш яскравим виразом констатованого факту є визнання органічного зв'язку раннього середньовіччя із романською давниною, яке зробив у наші часи видатний німецький історик-економіст Допш. У творіві Допша бачимо невіддільну від нього романську точку погляду. В чому річ? Чому замість впертого націоналізму, яким просякнута була титанічна боротьба романської та германської наук, — ця боротьба починає поступатися перед спокійнішим, простішим тоном об'єктивної науки? Річ у тому, що суб'єктивізм, а в даному разі одна з його односторонніх форм, національна, є неминучий супутник національної боротьби, хоча б ідеологічної, боротьби хоча б за таку нереальну річ як минуле свого народу. Цей суб'єктивізм, оскільки він обмежується тісним колом свого народу, ставлячи собі сторонні наuzzi цілі, — поперше мало корисний для науки, подруге тим самим мало упевнює широкий науковий світ у правильності своїх висновків. Отже оскільки обидва табори, романський та германський, розділялися не стільки по лінії теорії, скільки по лінії національної належности, остільки для сторонніх, для широкого наукового світу, ця боротьба двох шкіл мала в собі значну домішку шовінізму. І якщо представник німецької науки Допш ламає традицію своєї національної історіографії і визнає в значній мірі те, що зробив великий представник романської школи Француз Кулянж, — тут маємо безперечно перемогу об'єктивного дослідження¹⁾. Так у запалі навіть найгострішої боротьби поволі відкладається та зброя, яка не має безпосереднього відношення до самого предмету цієї боротьби. Кінець-кінцем та істина, яку ввесь час шукає об'єктивна наука, примушує склалати таку примітивну зброю.

Я нагадав загально відомий факт романо-германської боротьби західньо-європейських медієвістів тому, що в своїх негативних рисах до неї дуже подібна боротьба східньо-слов'янських істориків і особливо тому, що постать покійного проф. О. Є. Преснякова вимальовується як приклад перемоги об'єктивної науки.

Наведене порівняння в жодній мірі не стосується до самої еволюції поглядів романської та германської, великоруської та україн-

¹⁾ Треба ще додати, що спочатку до германської школи належали й деякі французькі вчені (напр. Гізо), що, розуміється, не зменшує національно-німецького характеру германської школи дальших часів. Поруч з цим треба взяти до уваги, що Ф. де-Кулянж, який між іншим сам себе не вважав за романіста, відстоював значення римської традиції лише в міру об'єктивних вимог документального дослідження, яким в цій ділянці нехтувала германська школа.

ської шкіл. Справді, коли в поступовному ході виучування західно-європейського середньовіччя не можна не примітити все більше проступання факту органічного зв'язку західно-європейського середньовіччя з романською давниною, — в наслідок студіювання східно-слов'янської давнини й середньовіччя великоруської й української наукові думки все більш доходять до визнання потреби розриву в справі студіювання великоруського та українського історичних процесів. Основна суть цього явища полягає в тому, що наступство володимирсько-московської доби після київської стало все більше підлягати сумніву і одночасно в наслідок багатьох обопільних українських і великоруських досліджень все яскравіше почала з'ясовуватись наявність двох окремих історичних процесів — великоруського й українського; треба було відмовитися від думки про наступство там, де має місце лише паралелізм.

Професор Олександр Євгенович Пресняков — учень відомого російського історика, нині академіка, Сергія Федоровича Платонова. Тонка аналіза і велика конструктивна здатність О. Є. Преснякова можливо в значній мірі пояснюються тою школою, яку дав О. Є. Преснякову його вчитель. Проте О. Є. Пресняков вже в своїй праці «Княжое право въ древней Руси» іде зовсім самостійними шляхами в своєму дослідженні. Вважаючи зазначену працю О. Є. Преснякова за великий крок уперед до з'ясування державного ладу нашої давнини, не можна не підкреслити, що це був лише кволий крок до повного уявлення окремішності великоруського та українського історичних процесів, яку остаточно зформулював автор в своєму досліді «Образование великорусскаго государства». Таким чином можна говорити про еволюцію поглядів нашого вченого. Отже тому й розглянемо окремо спочатку «Княжое право въ древней Руси», а потім — «Образование великорусскаго государства».

Підкреслимо, що наш огляд буде зосереджуватись на розмежуванні великоруської й української історіографії, як намічує проф. О. Є. Пресняков, студіюючи стару історію.

Як здібний історик-конструктивіст з певним юридичним ухилом проф. О. Є. Пресняков в своєму «Княжому праві» вичерпуючи використовує літописний матеріал та переглядає значну літературу. В спеціальних розділах про саму природу княжого права проф. О. Є. Пресняков не обмежується літературою великоруською та українською, — цей своєрідний інститут він з'ясовує за історично-порівняльною метою, звертаючись не тільки до відповідних чужоземних інституцій, ба й до самої літератури, що в ній ці інституції висвітлювалися. Проте в основному викладі наш автор розглядає головним чином концепції великоруських учених: Сергієвича, Володимирського-Буданова і Ключевського та україн-

ського вченого акад. М. С. Грушевського. Тут насамперед відбиваються значною мірою, як юридичний характер самої праці нашого автора, так і прихильне його ставлення до київської школи (Володимирський-Буданов) та до школи української в особі акад. М. С. Грушевського. При цьому вважаю за потрібне зазначити, що коли наш автор посилається на Сергієвича й Ключевського, він переважно робить це з метою полеміки. Формули ж акад. М. С. Грушевського, що їх О. Є. Пресняков використовує для своїх правничих висновків, — він часто-густо вводить у свою конструкцію. Проте в своїй праці, яку ми тепер розглядаємо, О. Є. Пресняков ще не звільнився в повній мірі від традиції великоруської історіографії і тому стоїть нібито на розпутьті.

Формулюючи першу частину (половину) своєї праці О. Є. Пресняков стверджує, що за основу княжого права треба вважати сімейне володіння. При тім це володіння не мало за свій предмет території (і тим більш) не набуло ще характеру зверхньої влади, хоча б то й у колективній формі. Князі — Рюриковичі володіли волостями. Волості ці склалися в системи по окремих землях, навколо головних міст, а в загальній сумі землі — волості склали стародавню Київську Русь, Руську землю в широкому розумінні¹⁾.

Поруч з цим наш автор і сам визнає, що «важко говорити про єдність населення давньої Русі (в державно-правному значенні цього слова)». Кінець-кінцем він рішуче відмовляється зформулювати все об'єднання Східного Слов'янства. «Не можемо підвести, пише О. Є. Пресняков, давню Русь ні під поняття єдиної держави, ані під поняття федерації, ані під поняття суми суверенних держав-волостей»²⁾.

Ця неостаточна проробленість концепції О. Є. Преснякова пояснюється в значній мірі його уявленням про тодішню східно-слов'янську територію, яку він розглядає як руську землю в широкому значенні в аспекті єдиного східно-слов'янського, власне за його визначенням «русского», історичного процесу³⁾.

Поруч з цим О. Є. Пресняков вивчає і наші староукраїнські, «південно-західні», землі, розглядаючи їх як частину давньої Русі⁴⁾. Тим самим наш автор, власне кажучи, не йде далі В. О. Ключевського, який визнавав в тій же мірі осібність «південного заходу» в своїй стисненій зі сходу, розтягнутій з півночі на південь, Новгородсько-Київській державі. І перевага київського півдня та концентрація на ньому сили князів, навіть система трьох вітчин, південно-руських — староукраїнських, сама зверхність Києва, — все це ані на крок не відриває О. Є. Преснякова від великоруської традиції і не наближає його до основних здо-

¹⁾ *Op. cit.*, сс. 153 і 154. ²⁾ Сс. 64 і 154. ³⁾ Сс. 116, 162. ⁴⁾ Сс. 60 і 188.

бутків української історичної школи¹⁾). Більш того, О. Є. Пресняков все ж таки намагається намітити моменти, що більш-менш об'єднують все Східне Слов'янство.

Заповіт Ярослава він розглядає як «тенденцію зберегти основи державної єдності в компромісі з тенденцією сімейного розділу»²⁾). О. Є. Пресняков не бачить в любецькій раді самі но лише вітчинні намагання³⁾). Він рішуче спростовує формулу В. І. Сергієвича про князівські з'їзди як про «збори незалежних володарів». Наводячи промови князів на любецькому з'їзді про потребу «блюсти» Руську землю, О. Є. Пресняков влучно підкреслює, що цим промовам тісно в визначенні В. І. Сергієвича. Але наш автор сам не подає ширшої формули, яка могла б охопити й саме «блюденіє» Руської землі. Це головним чином тому, що він не бере до уваги основного положення акад. М. С. Грушевського про окремішність історичних процесів українського й великоруського. Дуже ретельно використовуючи окремі положення нашого українського вченого, навіть долучаючи їх у формі повної цитати, як необхідну частину своєї конструкції, О. Є. Пресняков все ж таки обходить саму основу капітальної праці М. С. Грушевського з «Історії України-Руси». Якби О. Є. Пресняков писав свою книгу, керуючись наявністю відокремлення один від одного історичних процесів великоруського та українського, то всі його дуже корисні для науки міркування щодо княжого права набули б більшої завершеності. Тим самим, розуміється, зовсім не зменшують своєї ваги окремі нариси О. Є. Преснякова, якими ще довгий час користуватимуться українські дослідники.

Праця О. Є. Преснякова «Княжое право въ древней Руси» в значній мірі за своїм змістом належить до української історії. Ми сказали б навіть центр уваги нашого автора належить останній. Проте не тут висловився остаточно наш автор щодо окремішності українського історичного процесу. Саме великоруська історія призвела до того, що О. Є. Пресняков визнав окремішність українського історичного процесу. Такий шлях перевірки висновків української історіографії треба визнати за спосіб величезного значення. Така перевірка української концепції становиться найпевнішою методою, так би мовити, зовнішнього її обґрунтування.

В своєму досліді «Образование великорусскаго государства» О. Є. Пресняков присвячує питанню, що нас тут цікавить, два невеличкі розділи, десяту частину своєї великої книги. Проте вони—й 1) «Исторіографическія замѣтки», й 2) «Ростовско-Суздальская земля въ XII—XIII вѣкахъ»,—являють собою спробу, своєю обґрунтованістю і рішучістю виключного для української історіо-

1) Сс. 53 і 54, 70, 62.   2) С. 42.   3) Op. cit., с. 68.

графії значення. В своїй передмові автор, підкресливши брак чогось «нового» в своїй темі, застерігає, що її обговорення він буде провадити минаючи звиклі, проте цілком штучні, поза фактами збудовані концепції російської історії. І дійсно цей принцип він добре проводить, наводячи фактичні дані, або спростовуючи ефемерні «факти», на яких базувалася традиція старої історіографії. «Историческія замѣтки» О. Є. Прєснякова починаються з розгляду статті М. С. Грушевського «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії Східнього Слов'янства». О. Є. Прєсняков констатує, що ці тенденції до раціоналізації історичної науки властиві й самій російській історіографії. Це стоється насамперед генеологічно-династичного елемента, який займає остільки непропорційно велике місце в старій російській історіографії. З'ясувавши цілком штучне, літературне походження цього елемента, російська історіографія почасти й сама «руку приложила» до розриву між історіями великоруського та українського народів давнішої доби. Зупинившись більш-менш докладно на монографії П. М. Мілюкова — «Главныя теченія русской исторической мысли», який дуже добре аналізує династичну ідеологію та її цілком негативну роль в справі наукового вивчення історичного процесу, О. Є. Прєсняков звертається до теорії М. П. Погодіна. За словами О. Є. Прєснякова це «перша подібна до науки гіпотеза». Збудована на тому, що в писаних пам'ятках Київської Русі «не було нічого малоросійського сучасного», з приєднанням міркувань про те, що биліни київського циклу співаються на півночі, а не на Україні, ця теорія прийшла до висновків, що в Києві здавна перебувало «великоруське плем'я» принаймні, що «Великоросіянами» були Поляни, які з Юрієм Долгоруким та Андрієм Боголюбським переселилися на північ, в землю Суздальську, сюди «пішло» та тут «розмножилося власне великоросійське плем'я». Тут О. Є. Прєсняков посилається на літературу, яку наводить акад. М. С. Грушевський в «Історії України-Руси». До цього треба додати, що той великий перегляд питання про билінну традицію, який зробив нещодавно акад. М. С. Грушевський в своєму IV томі «Історії української літератури», доводить не тільки факт української билінної традиції, ба й стверджує в самій великоруській билінній творчості елементи українського походження¹⁾. Далі О. Є. Прєсняков наводить ще деяку літературу навколо питання про «запустіння» Київської Русі. Так, крім Пипіна (в «Истории русской этнографии», т. III), він нагадує ще критичні зауваження А. А. Спицина особливо щодо «південноруських» географічних назв в Великоросії, які наводить В. О. Ключевський,

¹⁾ М. С. Грушевський, Історія української літератури, т. IV, Київ, 1925, сс. 59—82 та інш.

помилкою вважаючи їх за слід південно-руської колонізації півночі тощо.

Проте погодинська теорія, яка в наш час, мабуть, вже не потрібна спростування, — хоч яка вона безпідставна — одначе довгий час панувала в російській історіографії. Так С. М. Соловйов, хоч і вважав за неприпустиме нехтувати «південно-західню Русь», але не припускав ані в жодному разі ставити історію «південно-західньої Руси» поруч з історією північно-східньої. Кінець-кінцем соловйовська схема руської історії, може й своєрідно, санкціонувала традиційну магістраль руської історії — з Києва до Володимира і до Москви. Так що навіть самий процес перетворення родового устрою в володільчі та державні зачатки за Соловйовим ішов не тільки з часом, ба й поруч з колонізаційним рухом. За словами О. Є. Прєснякова така схема обумовила постановку питання про зформування Московської держави, замість широкої теми про утворення Великокоруської держави. Тим більш історики-юристи як от К. Д. Кавелін та Б. Н. Чичерін ще далі відходять від широкої великоруської теми, зосередившись переважно на «вотчинному началі», яке вони добачали ще на терені Київської Руси, і тим самим не бачили ніякої різниці між півднем і північчю Східнього Слов'янства.

Таким чином О. Є. Прєсняков підкреслює, що поруч з нехтуванням окремого українського історичного процесу в великоруській історіографії, власне кажучи, не досить розгорнуто уявлявся саме великоруський історичний процес. В даному разі О. Є. Прєсняков надає великого значення В. І. Сергієвичу, який в своєму блискучому нарисі про історію Ростовської волости, з'ясовуючи роль бояр в політичному житті Великої Росії, ставить питання про умови утворення Московської держави поза рямцями традиційної схеми, що зосереджувалася на політиці московських князів. В. І. Сергієвич підкреслює наявність в Москві старої ідеї про «цілість Ростовсько-Володимирської волости». Це самостійна великоруська традиція, яка за В. І. Сергієвичем не має ніякого зв'язку з традиціями київської зверхності. Цілком слушно О. Є. Прєсняков наводить зауваження Ф. В. Тарановського щодо «Древностей» В. І. Сергієвича, в яких міститься нарис про зазначену волость, що «автор не дає нам достатніх пояснень з приводу того, яким робом традиція єдності старої Ростовсько-Володимирської волости перетворилася в боярських колах у прагнення об'єднати цю та інші землі під владою новоутвореного Московського князівства», та стала потребою народу. О. Є. Прєсняков констатує, що В. І. Сергієвич не розробив достатньо власних спостережень щодо боярської політики, які могли б широко обґрунтувати умови утворення Московської держави. Замість цього, як констатує О. Є. Прєсня-

ков, В. І. Сергієвич продовжує додержуватись тої таки періодизації, що й Соловійов.

Щодо В. О. Ключевського, О. Є. Пресняков наводить декілька зауважень різних учених, які гадають, що цей історик, власне кажучи, в основному йде за Соловійовим та Чичеріним, з деякими змінами, іншим обґрунтуванням, тощо. Тим більше у Ключевського, у властивому йому конкретному трактуванні схеми своїх попередників, виявляється внутрішня розбіжність. Твердження його про наступність історичного життя півночі після київського півдня і поруч з цим з'ясування різкої їх протилежності, (навіть) самостійного коріння північноруського історичного процесу «тим більш яскраво і рішучо» підкреслюють, за словами О. Є. Преснякова, цю внутрішню розбіжність «традиційної схеми». О. Є. Пресняков навіть вважає, що І. Є. Забелін міг би знайти у Ключевського виправдання своєї формули, що за нею в Суздальщині і Москві — «корінь розвитку північної історії», а в Києві — «корінь, з якого розвилася південна історія». За словами О. Є. Преснякова виходить, що нібито В. О. Ключевський навіть більш підкреслює момент розриву попередніх зв'язків «півночі» з «півднем» та виникання своєї нової культури на горішньо-волзькому ґрунті, ніж то робить М. С. Грушевський, який, що, розуміється, цілком природньо для вкраїнського вченого, не звертає спеціальної уваги на історичну еволюцію великоруського життя.

Наприкінці свого історіографічного огляду О. Є. Пресняков ставить питання про потребу монографічного перегляду «фактичних даних, якими оперує наша (цебто великоруська, *В. Н.*) історіографія в справі дослідження саме утворення Великоруської держави». Отже, йдучи за автором, звернемося до його аналізу, що являла собою «Ростовсько-Суздальська земля в XII—XIII віках».

Насамперед О. Є. Пресняков констатує, що за історіографічною традицією ця земля й утворилася лише в зазначену добу. В. О. Ключевський художньо оброблює постать князя-колонізатора, яку утворив С. М. Соловійов. О. Є. Пресняков спростовує уявлення Юрія як «градостроителя», яке стверджують попередні історики. О. Є. Пресняков наводить, що така характеристика, яка робить Юрія «Колумбом Поволжя», запозичена в Татіщева, який не схирається в цьому на будь-які джерела. Більш того, — Татіщев вважав Юрія за будівника міст на Поволжю, наводячи таке місце свого «Новгородського» літопису: «Юрій, вспоминая города просты Русские (так зуться в Новгородських літописах наші староукраїнські міста через те, що за тими ж літописами «просто Руськая земля» — це староукраїнська територія, *В. Н.*) иже быша владѣнія его и отъяты Изъяславомъ, построилъ Юрьевъ въ полѣ и другіе грады тѣми же имяны». До цього Татіщев робить пояснення:

«по сему можно мнить, что именами бывшихъ тогда около Кіева». Таким чином О. Є. Пресняков констатує, що В. О. Ключевський спирався не на джерела Татіщева, а лише на його припущення. Ще за більш одмітні вважає О. Є. Пресняков інші посилки тих же своїх попередників на текст Татіщева, які увляють з себе власне кажучи вставки останнього. Мова йде про надхненну заяву Андрія Боголюбського — «я всю Бѣлую Русь городами и селами великими населилъ и многолюдной учинилъ», та інші. Цілком слушно не надаючи ніякого значення таким додаткам самого Татіщева, О. Є. Пресняков робить з цього певний висновок. «Уявлення про примітивність культурного стану Ростовської землі в XII в., — пише О. Є. Пресняков, — збудоване не на якихось позитивних даних, але, головним чином, на обмеженості («скудости») відомостів про її внутрішнє життя і стан в наших джерелах. Істориків часто буває важко додержуватися старої істини, що не можна вважати відсутність відомостів за відсутність «історичного життя»¹⁾. Проте О. Є. Пресняков не обмежується лише такого роду загальними міркуваннями. Спостерігаючи низку натяків щодо наявності історичного життя до часів Юрія Долгорукого і Андрія Боголюбського саме в свідцтвах про цих князів, — О. Є. Пресняков нагадує, що риси цього більш раннього життя досить певно накреслені в працях В. І. Сергієвича та Н. П. Кондакова.

Крім того, підкреслюючи, що саме зміцнення княжої влади можливе лише при наявності колонізаційних та побутових здобутків, як то було на Київській Русі, О. Є. Пресняков закидає В. О. Ключевському, що якби він «захотів прикласти до Північної Русі свою теорію про значення зовнішньої торгівлі для розвитку швидкого ускладнення побуту й соціально-політичного устрою серед Східніх Слов'ян, хіба б довелось б йому зазнавати брак даних?» І справді, О. Є. Пресняков робить загальний перелік даних, які свідчать про «більш ранні і більш певні» відомості, що до волзького торговельного шляху порівнюючи з дніпровим (на нашу думку, в цьому порівнянні треба визнати перебільшення В. Н.)²⁾. Поруч з цим наш автор посилається на спогади київського літопису, що за Володимира Святославича в Ростові княжив Борис, в Муромі — Гліб, що за думкою О. Є. Преснякова цілком зрозуміло, — «держати крайні боєві пункти своїх володінь через синів». Звертаючись знов до В. І. Сергієвича, наш автор обговорює цілком доцільну аналізу цього вченого щодо історичної перспективи, яка вимальовується на фоні взаємовідносин трьох конкуруючих міст Великої Росії, — Володимира, Суздаля й Ростова.

¹⁾ *Op. cit.*, с. 29.   ²⁾ *Op. cit.*, с. 30, курсив мій. В. Н.

Боротьба цих міст за зверхність у літописні часи відбиває на собі поступову зміну центрів протягом часу, який, розуміється, є старіший від літописного запису. Переглянувши всі основні перипетії цієї боротьби, О. Є. Пресняков, спираючись на досліди Н. П. Кондакова, висловлюється щодо пам'ятників будівельного мистецтва, які в повній мірі відповідають історично-юридичній думці про давню міський устрій Великоросії, мов зміцнюючи цю думку свідченням своїх німих, проте виразно оздоблених мурів. Своєрідний художній тип суздальського мистецтва XII століття, наявність взагалі сили місцевих суздальських інтересів, міцний зв'язок їх з Новгородом, — все це спонукає О. Є. Преснякова констатувати, особливо для часів Всеволода Юрьевича, факт утворення окремого великого князівства на півночі. При чому автор спостерігає процес консолідації цього політичного організму для порівнююче давнього часу, — у всякому разі процес роздрібнення на «уділи» лише пізніше ніж на півдні виявився й зформувався остаточно.

Як бачимо, у своїх зауваженнях О. Є. Пресняков дійсно не висловлює нічого «нового» і, слідуючи за власним визначенням своєї праці, не виходить поза межі окремих думок і висновків деяких представників російської історіографії. Проте заслуга О. Є. Преснякова, власне кажучи, в тому й полягає, що він об'єднує всі ці розкидані по різних працях ґрунтовні уявлення окремих моментів великоруського історичного процесу й пристосовує їх до постановки питання про цей процес у його загальному обсязі. Розуміється недосить було зв'язати окремі думки. Поруч з цим треба визнати, що відправною точкою, принаймні в викладі своєї праці, О. Є. Пресняков вважає формулу М. С. Грушевського щодо справи раціонального укладу історії Східного Слов'янства. І справді, той сміливий і ґрунтовний нарис розмежування великоруського та українського історичних процесів, який зробив М. С. Грушевський безсумнівно являється керуючим в самій постановці питання про утворення великоруської держави. І тоді як О. Є. Пресняков в своєму «Княжому праві» весь час посилається по окремих питаннях на М. С. Грушевського, не сходячи з традиційного великоруського історіографічного ґрунту, — в праці про «Утворення великоруської держави» він згадує за М. С. Грушевського лише на початку її, а між тим у ній О. Є. Пресняков проводить до кінця принцип розмежування історичних процесів двох народів. Тим не можна сказати, що це лише принцип, — це насамперед перевірка самого принципу шляхом перегляду спеціально великоруської історіографії. В справі розмежування двох історіографій зроблено спробу і з великоруського боку, по ту сторону межі, яку в особі М. С. Грушевського накреслила українська наука. Підкреслюємо, що це лише спроба, переважно тому, що О. Є. Пресняков не вико-

ристав усіх можливостей обґрунтування органічно самостійного великоруського історичного процесу. Не кажучи вже про ті джерела, на які робить вказівку сам О. Є. Прєсняков — духовні й догвірні грамоти і літописи, які ще потребують «ретельного дослідження», — слід би було на нашу думку звернути увагу на колонізацію майбутнього великоруського центру з Великого Новгороду, з точки погляду якого ця нова земля й називалася Низом (а за свідощтвами Арабів «Слов'янською» землею). Тут наш автор міг би посилатися навіть на самого С. М. Соловйова. Поруч з цим не можна було обминути дуже цінної думки Беляєва щодо новгородського, «слов'янського», походження Ростова Великого. Зовсім нехтує О. Є. Прєсняков і лінгвістичні й історично-географічні дані щодо великоруського центру. Не позбавлене було би цікавості й навіть докладности приєднати історично-географічні студії С. М. Середоніна, який між іншим, констатує наявність самої етнічної назви «Кривичі» в Великоросії.

Розуміється це не зменшує вартости праці О. Є. Прєснякова в її основі, її великої заслуги не тільки перед великоруською, ба й перед українською наукою. На великий жаль, смерть перервала ще незакінчену дальшу наукову роботу великоруського історика, роботу, яка, йдучи шляхом розмежування великоруської і української історіографії, сприяла братерському їх співробітництву.

В 69 роковини Т. Шевченка Шевченко і Галичина.

(Слід зацікавлення Шевченка Галичиною в 1843 р.).

В своїх споминах, писаних у старості, згадав Яків Головацький також про своє познайомлення з Платоном Лукашевичем у Львові 1839 р. Підкреслив, що «Лукашевич обіцяв багато, але не додержав слова». Головацький передав йому Львівський літопис із метою надрукувати його в Росії. Віднайшов його Денис Зубрицький в архіві Ставропігійського Інституту, а що не потрапив його відчитати, показав його професорові теології Венедиктові Левицькому з словами, що б'ється об заклад, що ніхто у Львові не в силі відчитати рукопису. На те заявив Левицький, що в нього є богослови, котрі прочитають його. Левицький запечатав книгу, лишивши два найбільше нечіткі листки з Львівським літописом, і передав рукопис Маркіянові Шашкевичеві. У семінарії возилися з рукописом, возилися, але не могли розібрати його. Тоді Шашкевич приніс його Головацькому, що мав уже нагоду займатися такими роботами в графа Тарновського. Головацький узявся за діло й не встав від рукопису, доки не розібрав його всього. Опісля Зубрицький дав Головацькому переписати його. Копію літопису «виманив» у Головацького Жеґота Павли й дав Войціцькому, що й надрукував його з масою помилок у журналі «Przegląd Naukowy», а «Пл. Лукашевич обіцяв надрукувати його по-руському й не додержав слова». Потому хтось украв оригінал Львівського літопису з Ставропігійського Інституту й тільки в 1865 р. надрукував його Антін Петрушевич із копії Головацького¹⁾.

У Львові був Лукашевич, очевидно, в першій половині 1839 р., коли Яків Головацький почав свій лист із 14(2) липня 1839 р. такими словами:

Відкіль уже ждав від Вас листу, а годі ся діждати. Як гаразд виїхалисте ізі Львова, так і чутки о Вас нема, а не знати чому—чи листи не доходять, чи мабуть о нас позабулисте. Ох, не забувайте, будьте ласковн, на свою, хоть положенієм далеку, але сердцем дуже близьку братію. При-

¹⁾ Воспоминаніе о Маркіянѣ Шашкевичѣ и Иванѣ Вагилевичѣ (Изъ записокъ Якова Головацкаго), „Литературный Сборникъ“, Львів, 1885, сс. 35—36.

гляділистеся вблизі нашій нужді, пізналисте, як у нас все руское наопів сонно лежить, ледви де зачути якесь нерухаве життя, а годі ся пробудити, годі підвестися на ноги. У нас все як з каменя... щодень то тяжше, щодень то гірше, особливо із цензурою—вона, як видко, ледви що пропустить касающагося історії народній—відтак, будьте ласкови, старайтесь, щоби хоть у Вас тая літопись Львівська, що я Вам поручив, могла б бути напечатана. Донесіт же нам, що із нею дієся, чи віддалисте ю на руці г(осподина) Максимовича, чи самі думаєте іздати—чи вже одобрена цензурою, чи ні, і коли печататиметься? О тім всім не забудьте нас ізвістити, бо не так я, як г. Зубрицкий о ню клопочеся¹⁾.

Далі питав Головацький за новинки української літератури й «чи нема якої літописи, дотикающейся історії давньої або і новійшої України або Южной Руси»²⁾.

Лукашевич відповів щойно по трьох місяцях, 3 жовтня (26 вересня) 1839 р., з Березані. Що це перший лист Лукашевича до Головацького, видно вже з того, що Лукашевич писав на початку листа, що після андрусівського миру ніколи не писав Галичанин до Переяславця, цебто що Головацький перший написав лист до Лукашевича й він на нього відповідає. Тут тішився, що Галичани не забувають за «нашу Малу Русь» і згадують «нас козаків», та прохав Головацького сказати Зубрицькому, щоб він не сумував за Львівським літописом, бо що Лукашевич узяв, те рано чи пізніше доведе до ладу. «Уже сьогодні» почав кореспонденцію в справі петербурзької цензури. Здавалось йому, що через шість місяців буде літопис надрукований. «По-нашому, се зветься скоро»—додавав при цьому Лукашевич³⁾.

У рік по першому листі написав Яків Головацький із Бродів 13(1) липня 1840 р. другий лист до Платона Лукашевича. Дякуючи йому за присилку «Українських сцен» Костомарова, писав Головацький ось-що:

Спасибіг Вам Українцям, що Ви не цураєтеся тим парістком, відділеним від рідного корня, приглушеного чужими бурянами, але ще живим, продераючимся скрізь колючі бодаки до світлого сонінка і обіцяючим цвіт, а колись і торонкіі плоди видати. Поможіте, братія, продратися до сонця, щоби цвіт у пупляшках не загиб.

Прохаючи звістки про українські новинки, про нові харківські або київські видання, про «Украинский Сборник» Срезневського, про те, «чи не відкрилося яких пам'ятників давнійшої словесности», пригадував Головацький справу Львівського літопису, питав, чи він уже виданий, а коли виданий, просив прислати кілька примірників, бо був «дуже рад, щоб хоть тая одна літопись світу оголо-

¹⁾ В. Науменко, Листи Я. Головацького до М. Максимовича та Пл. Лукашевича „Український Науковий Збірник“, Москва, 1915, с. 43. ²⁾ Там само. ³⁾ Др. К. Студинский, Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49, „Збірник Філолог. Секції Н. Т. ім Шевченка“, т. XI і XII, Львів, 1909, с. 18. Свій лист до Головацького переслав Лукашевич через К. В. Запа (там само, с. 20).

шена була». У Львові не було вигляду на те, щоб щось історичне «прослизнуло» через цензуру¹⁾. Головацький не діждався від Лукашевича відповіді на свій другий лист, бодай в його надрукованій кореспонденції немає й сліду якоїсь відповіді. Навпаки, в надрукованій кореспонденції Якова Головацького зустрічається звістка, що посередньо стверджує перервання листування між Головацьким і Лукашевичем. У своєму листі з 9 листопада 1843 р. до Головацького навів Іван Вагилевич уривок із листа Лукашевича до себе. У згаданому уривкові прохав Лукашевич Вагилевича подати йому місце пробування Головацького. Перед ним почувався Лукашевич дуже винним (много виноват), бо не відповів на його лист, хоча це не значило, щоб Лукашевич забув на нього. Писав, що Львівський літопис береже як зіницю ока, а що він не надрукований, то через те не втрачено нічого, бо вийде в кращому часі: він додасть до Львівського літопису ще один і видасть разом. Через Шевченка відправить рукопис у листопаді в петербурзьку цензуру²⁾.

На підставі уривка з листа Лукашевича до Вагилевича в листі останнього до Головацького акад. В. Щурат у статтейці «Шевченко про Галичину в 1846 р.» робив такий висновок:

В кождім разі щось Шевченко про Галичину чував ранше своєї поїздки на Поділля і Волинь. Вже в 1843 р. є слабі сліди якихсь відомостей Шевченка про австрійських Українців в переписці Пл. Лукашевича з Ів.³⁾ Головацьким. Лукашевич обіцявав Львівську літопись передати через Шевченка в цензуру. В київськiм отруженю Шевченка був Максимович, що листувався з Галичиною, отруесуючись її історією, її новою українською літературою. Як не просто від нього, то з його «Кієвлянина» міг Шевченко дізнатись дещо й про галицько-українську літературу⁴⁾.

—себото з статті Максимовича «О стихотвореніяхъ Червонорусскихъ» у «Кієвлянин-і» на 1841 р. І ставлячи питання: «Та чи знав Шевченко щонебудь про Галичину?», др. Щурат стверджував, що на подібні питання «наразі не знаходимо відповіді ні в Шевченка, ні в його сучасників»⁵⁾.

Маю можливість сказати дещо позитивне на поставлене питання саме на підставі того листа Лукашевича до Вагилевича, з якого останній навів уривок у своєму листі до Якова Головацького. Зберігся він разом із кільканадцятьма іншими листами до Вагилевича в Рапперсвільській збірці рукописів, що призначена для Національної Бібліотеки і переховується покищо в Центральній Військовій Бібліотеці у Варшаві.

Лист Лукашевича писаний 3 жовтня (21 вересня) 1843 р. й є відповіддю на лист Вагилевича з 15(3) липня, як виходить із самого

¹⁾ Український Науковий Збірник, с. 44. ²⁾ Др. К. Студинський, Кореспонденція Якова Головацького, с. 91—92.

³⁾ Має бути: з Яковом, бо з Іваном Головацьким зовсім не листувався Лукашевич. ⁴⁾ Д-р В. Щурат, З життя і творчості Тараса Шевченка, Львів, 1914, с. 3. ⁵⁾ Там само.

початку листа Лукашевича: «Письмо Ваше видъ 3-го липця изъ Львова ледви дотягло послѣднихъ чиселъ серпня». Дуже цікаве друге речення листа, а саме: «Коли Вашу листину получилъ, той часъ съ паномъ Шевченкомъ читовали Вашего Мадея, що есте напечатали въ Будини, дуже жалко, що такову поэзію народную оставили; дарите насъ чистою мовою Бескедьскою; ибо вона наша прадѣдовська. Ёще не мало бы намъ услугъ оказали, коли бы описали весь народъ руській, живущій въ Карпатахъ, съ ихъ обычаями, преданіями и нарѣчіями». По інформаціях про наддніпрянські говори писав Лукашевич до Вагилевича ось-що:

Кіевская, Волынская лѣтописи, сдается, неизданы, о выпискахъ (sic), кои предлагаете, подъ рукой неимѣю, ибо 4 года литературу оставилъ, но що можно будетъ къ Вамъ вышлю къ новому году. У насъ трудно выписывать изъ Москвы и Петербурга книги: одну вышлютъ, а десять ожидай на вѣчные часы такъ, що Шевченка Кобзаря и Гайдамаки больше въ рукописяхъ и отъ того у насъ въ деревни исторією и фіологією (sic) заниматься не возможно. Не знаю, какъ получить книги свои изъ Праги, находящіяся въ храненіи у Ганки; подайте мнѣ о семъ совѣтъ.

Далі йде речення на лінгвістичну тему, а після того ось що писав Лукашевич:

Въ бытность Шевченка у меня я преложилъ ему заимствовать нѣкоторые слова и формы Ваши, на что онъ согласился. Напишите, гдѣ теперь Головацкій Яковъ Федоровичъ; я передъ нимъ остаюсь много виноватъ, не отвѣчавши на его письмо но это незначить, чтобы я его позабылъ. Лѣтопись Львовская хоронится у меня яко зѣница ока, а що не тиснена, то тѣмъ ничего не потеряла, дастъ Богъ выйдеть и може въ лучшу годину, я же до ней найшовъ другую и сукупно ихъ издамъ. Черезъ Шевченка, въ ноябрѣ, отправлю въ Петербургъ въ цензуру. Да проситиму Васъ прислать народныи складанія Карпаторуссовъ, а осо(бливо) ихъ обрядныи пѣсни.

Між дальшими проханнями є й просьба прислати через Гартенштайна «снимокъ купчей крѣпости 1350 года», бо він «прежнюю отдалъ Максимовичу», «да новины Вашего Парнаса съ 1839 года, коли вонъ неонѣмѣлъ».

В листі Лукашевича до Вагилевича з 31(19) січня 1844 р. інтересне оце речення:

Вы просите меня, дабы я сообщилъ Вамъ нѣчто о здѣшнихъ преданіяхъ касательно народной мѣологии то я такую рукопись въ 38 году сообщилъ Шафарику. И такъ, если Вамъ угодно, буде она не затеряна, то спешитесь за оную, я же списка съ оной не имѣю.

Лист Лукашевича до Вагилевича дає можливість ствердити кілька речей. Пбперед усього такі прохання Лукашевича, як прислати йому норинки галицького «Парнаса» й «снимокъ купчей крѣпости 1350 года», бо свій він дав Максимовичеві. стверджують те, що згадані в статті Максимовича «О стихотвореніяхъ Червонорусскихъ» видання одержав автор від Лукашевича. Виданнями, що їх привіз Лукашевич, і обмежилася стаття Максимовича, бо немає

в ній згадки напр. про переклад Осипа Левицького Шіллерового «Дзвона» («Звѣнъ»), що вийшов у 1839 р. в Перемишлі, й ні про одно видання з 1840 р., хоча Максимович прохав Дениса Зубрицького в дописці до листа з 4 травня (22 квітня) 1840 р.: «Всѣ книги рускія, какія у Васъ вышли въ 1839 и 1840 г., прошу выслать мнѣ всего лучше черезъ Миликовскаго, или съ какимъ нибудь вѣрнымъ путешественникомъ»¹⁾).

Першорядної ваги набирає інше ствердження, що в тому часі, коли надійшов лист Вагилевича до Лукашевича, останній укупі з Шевченком читав «Мадея» Вагилевича, виданого в Будапешті, цебто «Русалку Дністровую». Правда, Максимович навів «Мадея» в цілості на зразок у своїй статті, але вже підкреслення видання книги в Будапешті вказує на «Русалку Дністровую», тим більше в зв'язку з висловом жалю у Лукашевича, що Вагилевич покинув «такую поезію народную», й проханням до Вагилевича, «прислати народныи складанія Карпато-Руссовъ, а особливо ихъ обрядныи пѣсни», що їх зразки саме були в «Русалці Дністровій» і, видно, звернули увагу березанських читачів. Треба думати, що саме з галицьких пісень годився Шевченко запозичити деякі слова й форми, коли йому запропонував це Лукашевич. Погодження Шевченка на пропозицію Лукашевича дає незайве свідощтво про всеукраїнство Шевченка та його розуміння потреби всеукраїнської літературної мови.

Згадка Лукашевича про те, що він укупі з Шевченком читав Вагилевичевого «Мадея» саме тоді, коли надійшов лист із Львова до нього, дає підставу здогадуватися, що саме міг довідатися Шевченко про Галичину, очевидно тільки від Лукашевича. Він і переповів Шевченкові те, що оповіли йому львівські знайомі, в першій мірі Яків Головацький, що від нього взаталі ніхто у Львові не міг тоді дати Наддніпрянцеві кращих інформацій про життя Українців за кордонами Росії, і може вилив свої особисті вражіння з дороги через Галичину й побуту у Львові при своєму повороті з заходу, як указує на це побут Лукашевича в Празі в 1838 р. Лукашевич мав у себе й карти українських земель, бо в своєму листі до Вагилевича з 1843 р. нарікав, що українські назви «на картахъ и Мункачскомъ Schematismus переведены по угорски». Згадав Лукашевич і про поручений Головацьким його опіці Львівський літопис, коли збирався через Шевченка відправляти його в петербурзьку цензуру.

Листи Лукашевича на Україну в часі його подорожі за кордон могли б іще кинути деяке світло на характер відносин Шевченка й Лукашевича перед їх розривом, наслідком чого й не міг Шев-

¹⁾ Др. К. Студинський, З кореспонденції Дениса Зубрицького (рр. 1840—1853), „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т XLIII, с. 28.

ченко відвезти Львівського літопису в петербурзьку цензуру. Ось що оповів Чалий про цей розрив:

Тарас Григорієвич був добре знайомий з відомим збирачем українських пісень — Лукашевичем і часто бував в його маєтку. Уважаючи його дідичем добрим і гуманним, по свідощтву Вартоломєя Шевченка (буцімто) приїздив до нього з своїм кріпостним братом, (буцімто) прийнятим сердешно, як рівний. Раз, у сутужну зиму, той самий Лукашевич присилає пішки свого кріпостного чоловіка в Яготин до Шевченка (у віддалі 30 верст) в якійсь неважній справі й гостро приказує йому вернутися з відповіддю того самого дня. Довідавшись про такий нелюдський приказ слугі, Тарас Григорієвич не міг вірити своїм ухам; але факт був очевидний і йому довелось гірко розчаруватися в своїй думці про людину, що її він уважав великим лібералом у відношенні до селян. Не маючи права задержати післанця до найближчого дня, він написав до його пана лист, повний гніву й обурення, сповіщаючи його, що він перериває своє знайомство з ним назавжди. Одначе кріпостник Лукашевич не погамувався й відповів Т. Григорієвичеві листом, в якому все крутилося коло того, що в нього 300 душ таких йолопів, як Шевченко. Оповідаючи, під свіжим вражінням, княжні Репніній про цей випадок, Шевченко ридав немов дитина¹⁾.

Чалий не подав дати, коли настав розрив між Шевченком і Лукашевичем. Але приблизний час розриву не тяжко означити. Перший раз приїхав Шевченко в Яготин тільки на коротенький час, другий раз він приїхав у жовтні й тим разом прожив там до 21(9) грудня 1843 р., а третій раз був там від 4 січня (23 грудня) по 22(10) січня 1844 р.²⁾. І саме одного морозного січневого дня 1844 р. дозволив собі дідич Лукашевич на нелюдський вчинок супроти свого кріпака й тим робом довів до того, що Шевченко пірвав з ним усякі зв'язки. Це видно з листа Варвари Репніної до Ейнара. Ось якими словами згадала Репніна про розжалення Шевченка вчинком Лукашевича:

Нарешті раз він був сильно засмучений: людина, що її він уважав своїм приятелем і братом, образила його грубо, низько, підло, закинувши йому його походження. Раз увечері після чаю він сказав мені, що бажав би поговорити зо мною на самоті. Я пішла з ним у велику вітальню, і тут мій милий Шевченко, такий добрий і сердешний, що, здавалося б, ніхто не важився би спричинити йому болю, оповів мені страшну образу, яку наніс йому лист цього фалшивого приятеля й оповідаючи, плакав із болю³⁾.

На другий день Шевченко від'їхав, але по півтретядневній відсутності вернув знову до Яготина й прожив там іще п'ять днів, після чого від'їхав 22(10) січня⁴⁾.

Біль, що його завдав Лукашевич Шевченкові, може й затер у Шевченка те, що Лукашевич оповів йому про Галичину. А який

¹⁾ М. К. Ч а л ы й, *Жизнь и произведения Тараса Шевченка*, Київ, 1882, сс. 39—40.

²⁾ М. Г е р ш е н з о в њ, *Т. Г. Шевченко и кн. В. Н. Репнина*, „Русские Проплея“, т. 2, Москва, 1916, с. 181. ³⁾ Там само, с. 216. ⁴⁾ Там само, сс. 216—217.

сильний був той біль, це видно з того, що про нього згадав Шевченко в своєму другому з Орської кріпости листі до княжни Репніної.

Акад. Михайло Возняк.

Забуті рецензії сорокових років на Шевченкові творі.

Ставлення критики до Шевченка звертало увагу сучасних дослідників і в загальних рисах висвітлене в книжці І. Свенціцького «Шевченко в світлі критики і дійсности» (Львів, 1922), в праці М. Плевака «Шевченко й критика», друкованій 1924 року в «Червоному Шляху» (№ 3—4) і виданій того ж року окремо, в першому розділі розвідки О. В. Багрія «Т. Г. Шевченко в руских переводах» (Баку, 1925, відбитка з «Известий Азербейджанского Госуд. Университета им. В. И. Ленина. Общественные науки», т. 4—5, 1925).

Але, безперечно, в тих схемах, що можна їх спостерігати в згаданих працях, доведеться ще часто робити поправки та доповнення, вивчаючи нові або забуті матеріяли, детально аналізуючи також відомі статті й замітки і розглядаючи їх не лише описово, а в зв'язку з історією критичних поглядів певної доби. Іноді такі поправки можуть внести багато нового, руйнуючи окремі узагальнення.

До цього часу панує у нас думка, висловлена виразно в відомій книзі М. К. Чалого «Жизнь и произведения Тараса Шевченка» (1882 р.): «Появление «Кобзаря» в печати встречено российскими критиками единодушным глумлением над малорусским языком и народностию». Кониський, процитувавши ці слова Чалого, висловивши особливий жаль, що найбільше глузував над поетом В. Бєлінський і перерахувавши органи, де містились несприятливі рецензії, самих рецензій не цитував і відразу почав доводити, що критика «задела Шевченка», спричинилась до його спроб писати російською мовою. Те ж саме писав П. Зайцев у статті «Русские поэмы Т. Г. Шевченка» (Харків, 1913).

В пізнішій праці М. Плевака «Шевченко й критика» читаємо:

Уперше голоси критики щодо Шевченка залунали зараз же по виході у світ його «Кобзаря» р. 1840-го. Української критики тоді ще не було, а російська однодушно привітала вихід «Кобзаря» глузуванням з самого Шевченка, з української мови й усього українського. Поезії Шевченка зустріли критики петербурзьких журналів так само вороже, як і твори Котляревського, Квітки й інших українських письменників. З чотирьох російських журналів, що озвалися на перше видання «Кобзаря», лише «Маяк» (1840 р., ч. 6) не виявив ворожости до його, зате три інші виявили і ворожість до книжки, і разом до мови української, і цілковите нерозуміння українського поета і його, хоч і перших, але великих спроб (у «Кобзарі» 1840 р. містилися: «Думи мої думи», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «На що мені чорні брови», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова Ніч»); так поставилися до Шевченка «Отечественные Записки»

(1840 р., ч. 5, 10), ще гірше віднеслися до «Кобзаря» — «Сын Отечества» і «Библиотека для Чтения».

Далі М. Плевако наводить короткі уривки з дійсно глузливих (в погляді на укр. мову) рецензій «Сына Отечества» і «Библиотеки для Чтения» і відразу переходить до Белінського.

О. В. Багрій повторює думки М. Плевака та інших попередніх дослідників («Неприветливо встретила выступление Шевченка на литературную арену русская литература сороковых годов во главе с лучшим ее представителем В. Белинским»), знайомить коротко з рецензіями «Библиотеки для Чтения» та «Сына Отечества» і далі зазначає: «В таком же духе была рецензия, помещенная в «Отечественных Записках» (1840, № 5)». В рецензії «Маяка» А. В. Багрій вбачає «выжидательную сдержанность». Але така кваліфікація рецензій в «Отечественных Записках» і «Маяке» помилкова. І. Свенціцький (його праця, де передруковано низку давніх відгуків на Шевченкові твори, не була відома нашим дослідникам) мав рацію зарахувати рецензію «Отечественных Записок» до «безумовно прихильних», хоч уважав чомусь такою і рецензію «Библиотеки для Чтения», що, визнаючи хист Шевченків, глузувала з мови українських поетів («Наречие, которого даже не существует в России»).

Рецензія «Отечественных Записок» рішуче уникає такого подвоєння (хвала — Шевченкові, ганьба — укр. мові) і відразу зазначає що «Кобзар» 1840 р.—«книжка, в полной мере заслуживающая одобрение критики». Далі в особливу заслугу Шевченкові поставлено те, що його поезії найближче підходять до народніх пісень та легенд українських. «При всем том его стихи оригинальны: это лепет сильной, но поэтической души...» Прочитуємо тепер, як стариться рецензент до української мови:

Но зачем же г. Ш-ко пишет на малороссийском, а не на русском языке? Если он имеет поэтическую душу, почему не передает ее ощущений на русском? скажут многие. На это можно отвечать вопросом же: а если г-н Шевченко вырос в Малороссии, а если его поставила судьба в такое отношение к языку, на котором мы пишем и изъясняемся, что он не может выразить на нем своих чувств и если с младенчества его представления одевались в формы южного наречия, то неужели для этого должно зарывать талант в землю? Неужели должно заглушить в душе святыя звуки, потому только, что несколько человек в модных фраках не поймет, или не захочет понять родного отголоска славянского языка, отголоска летящего с юга, из колыбели славы и религии России, между тем, как эти же люди будут считать смертным грехом не понимать самых тонких намеков высокоумного Бальзака с братиею?... Сверх того, книги написаны по малороссийски в роде «Лыстов до землякив» Основ'яненка, или «Приказок» Гребинки, или «Катерыны» Ш-ка (с. 21), имея нравственную цель и будучи рассказаны языком понятным для всякого Малороссиянина, без сомнения принесут величайшую пользу южнорусским простолюдинам-читателям.

Ще прихильніша рецензія на «Кобзар» з'явилася в «Літературной Газеті», 1840 р., № 36 (від 4 травня). Наводимо повний текст цієї забутої, ні в одному бібліографічному показнику, ні в одній статті не згаданої рецензії:

Кобзарь — певец, играющий на кобзе. Кобза есть музыкальный инструмент в роде гитары, торбана или, лучше сказать, бандуры, весьма употребительной в Малороссии: обыкновенно старый певец, большею частию слепой, самородный трубадур малороссийский, распевая свои заветные песни и думы про славные былые времена, аккомпанирует сам себе на этом инструменте.

Г. Шевченко назвал именем «Кобзарь» собрание своих украинских дум и песен. Мы прочли это собрание с величайшим удовольствием и рекомендуем его всем любителям малороссийской поэзии. В стихах г. Шевченка много огня, много чувства глубокого, везде дышет в них горячая любовь к родине. Его картины верны с натурой, и блещут яркими, живыми красками. Вообще у автора этих малороссийских стихотворений виден талант неподдельный. Вот что говорит поэт, обращаясь к своим думам:

Думи мої, думи мої, Квіти мої, діти! Виростав вас, доглядав вас, — Де ж мені вас діти? В Україну ідіть, діти, В нашу Україну, По-під — тинню, сиротами, А я — тут загину.	Там найдете шире сердце І слово ласкаве, Там найдете щирю правду, А ще, може, й славу... Привітай же, моя-ненько, Моя Україно, Моїх діток нерозумних, Як свою дитину!
--	--

В этом мы не сомневаемся, и даже уверены еще, что думы г. Шевченка не только в Украине найдут шире сердце, ласкаве слово, щирю правду и славу, но и между теми из Москалей, которым не чужд поэтический язык русской Италии.

Пізніше, 1842 р., в № 15, «Літературна Газета» вмістила дуже прихильну рецензію на Шевченкових «Гайдамаків», теж не згадану ніде в бібліографічних покажчиках. У ній відзначено «прекрасный поэтический дар» Шевченка, його «чудесные стихи», «неподдельное вдохновение», «пылкую фантазию». Висловлюється думку, що коли б «Гайдамаків» написано російською мовою, то це була б «лучшая русская поэма». Подано великі цитати з поеми, до них додаються репліки: «Как это мило» і т. п.

Наведені прихильні рецензії з'явилися в органах, що скоро змінили своє ставлення до Шевченка і взагалі до української літератури. «Отечественные Записки», що 1840 року вихваляли народно-поетичний хист Шевченків і обороняли українську мову від «нескольких человек в модных фраках», 1841 року вміщують рецензію Белінського на збірник «Ластівка», де проголошувалося, що «нет малороссийского языка, а есть областное малороссийское наречие, как есть белорусское, сибирское и другие, подобные им областные наречия», і доводилося, що немає жодної радії писати «по малороссийски»:

Обыкновенно пишут для публики, а под «публикою» разумеется класс общества, для которого чтение есть род постоянного занятия, есть неко-

того рода необходимость. Поэтому, в состав публики может войти и гостинодворский сиделец, даже с бородкою, и если хотите — деревенский мужичек, но все таки это будет исключением и собственно публика состоит из высших, образованнейших слоев общества. Поэзия есть идеализирование действительной жизни: чью же жизнь будут идеализировать наши малороссийские поэты? Высшего общества Малороссии? Но жизнь того общества переросла малороссийский язык, оставшийся в устах одного простого народа, — и это общество выражает свои чувства и понятия не на малорусском, а на русском и даже французском языках.

Українським письменникам лишається змальовувати лише селянське життя, а «мужицкая жизнь сама по себе мало интересна для образованного человека». тому — «жалко видеть, когда и маленькое дарование попусту тратит свои силы, пиша по малороссийски — для малороссийских крестьян». Всі ці критичні розмови закінчувалися сумнозвісним глузуванням: «Хороша литература, которая только и дышет, что простоватостию крестьянского языка и дубоватостью крестьянского ума».

Ще через рік в тих же «Отечественных Записках» Белінський висміював «новый опыт спиваний г. Шевченка — поему «Гайдамаки», а в «Литературной Газете» після наведених прихильних рецензій на Шевченка з'явилася 1844 р. зневажлива згадка про «Гамалію» і саркастичний розгляд російської поеми Шевченкової «Тризна». Так радикально змінялось ставлення до українського слова і разом до Шевченка в органах, що їх видавав і редагував відомий Андрій Олександрович Краєвський. «Сколько я помню, — пише в своїх спогадах І. І. Панаєв, — Краевский в своей молодости (іде мова про 40 роки. *Ш. Ф.*) морально подчинялся на время всем, с которыми он сходилсь и которых принимал за авторитеты. Он воспринимал их образ мыслей и подражал им в мелочах, сохраняя при этом строгий и самостоятельный вид. Инициативы у него не проявлялось ни в чем ни малейшей». А. Пипін в книзі «Н. А. Некрасов», у вступному розділі «Несколько воспоминаний», згадує пізнішого Краєвського:

Краевский был только предприниматель: это был опытный практик во внешней стороне издательского дела, но сам вовсе не писатель, и хотя он вел журнал более или менее серьезно, но не имел какогонибудь определенного взгляда на вещи; у него не сохранилось никаких преданий Белинского. Так, в пятидесятых годах, хотя в «Отечественных Записках» появлялись иногда труды С. М. Соловьева, но рядом проповедывалось нечто близкое к славянофильству.

«Ив. Дав.», автор статті про Краєвського в «Русском Биографическом Словаре» (том — «Кнаппе-Кюхельбекер», СПб, 1903) приходить до висновку: «Он был отличный практик, угадывал вкусы и требования публики, и успешно пользовался ими, он готов был и на компромиссы». Знаючи це все, ми легко можемо пояснити, що рикликало цитовані раніш прихильні рецензії на Шевченка в органах Краєвського. Проглядаючи «Литературную Газету» з 1837 року

до початку сорокових років (41—2) і «Отечественные Записки» з 1838 р. (початок редагування Краєвського) помічаємо, що в обох журналах за цей час з'явилося чимало прихильних відгуків на книжки, що так чи так торкалися України (твори українських письменників, збірники пісень, історичні праці і т. п.), а також віршові й прозові твори російською мовою на українські теми. Тут виразно позначалось те явище, що його можна помітити не раз і в інших журналах і що здобуло недавно таке узагальнення в книзі проф. Піксанова «Областные культурные гнезда»:

Совсем необычайную картину создает изучение первой трети XIX века. Здесь приходится говорить уже не об отдельных выходцах из Украины, вступавших в столичную культуру и с нею сливавшихся, но о групповых выступлениях, целом вторжении украинской культуры в великорусскую, о сильном и длительном областном влиянии.

Не аналізуючи тут причин цього ще майже не дослідженого явища (розвідка В. Сиповського «Україна в російському письменстві» — тільки бібліографічний початок для низки праць), зазначимо, що в загальному вигляді інтерес і симпатію до України — «Русской Италии» можна зв'язати з дворянсько-слов'янофільськими верствами, тоді як нехтування українським словом (так само як і своєю ж «народною словесністю»), навіть ворожість до нього, починає виявляти різночинсько-буржуазне західництво, що в 40 роках «локалізується в Петербурге», як зазначає Н. К. Піксанов в цитованій книзі (с. 18).

Краєвський рахувався з тим, на що був попит читача і спочатку своєї редакторсько-видавничої роботи нібито готовий був далеко йти назустріч українським письменникам. Відомо, що він погоджувався з пропозицією Квітки-Основ'яненка (яку поділяли й Гребінка та М. Максимович) видавати додаток до «Отечественных Записок» — «Литературные Прибавления на малорусском языке» — Переговори ці провадилися 1838—39 рр. Редактором цих додатків мав бути Гребінка, що брав участь і в «Литературной Газете» і в «Отечественных Записках». Мабуть, ті перші уже цитовані прихильні рецензії на Шевченкові твори, що з'явилися в згаданих журналах, належали або самому Гребінці¹⁾, або комусь з його гуртка.

З журнальних заходів Квітки й Гребінки нічого не вийшло. І. Айзеншток гадає, що Краєвський «узяв назад свою згоду, можливо, що не без впливу Белінського, який ставився до українського відродження вороже»¹⁾. Змінилося і ставлення «Отечествен-

¹⁾ Про Гребінчене захоплення Шевченковими творами див.: П. Филипович, Шевченко і Гребінка, «Україна», 1925, кн. 1—2. ²⁾ «Наше Минувле», 1918, № 2, ст. 47. Слід зазначити тут, що у самого Краєвського був певний інтерес до України. Він писав 1843 р. до Максимовича з приводу його «Украинских народных песен»: «Звуки поетической

ных Записок» та «Литературной Газеты» до творів українських письменників. Крім відомих уже негативних рецензій на Шевченкові твори (їх передруковано в книжці І. Свенціцького), нагадаємо тут ще одну, до цього часу не розшукану, на «Чигиринський Кобзар», і «Гайдамаки», вид. 1844 р. Цю рецензію вміщено в «Отечественных Записках», 1844 р., т. XXXVI. Подаємо її іронічно-глузливий текст:

«Благодаря неутомимой деятельности г. Шевченка, малорусская литература процветает себе да и только! Если несмотря на то, она совершенно неизвестна в Великороссии, так это не потому, чтоб малорусская литература в богатстве и достоинстве своих произведений уступала, например, французской, а потому что в Великороссии пока еще мало распространено знание иностранных языков. Помилуйте, может ли малорусская литература быть ниже какой бы то ни было литературы, когда для нее трудятся такие поэты, как г. Шевченко? — То то талант. Что ваш Пушкин!

В такому ж іронічному тоні дала коротку рецензію на «Гамалію» «Библиотека для Чтения», 1844 р. т. 64. Цей розрахований головним чином на буржуазного міського читача та на провінцію орган Сенковського, що був організованим комерційним підприємством і уже цим відбивав зріст російського капіталізму¹⁾, відгукнувся і на «Кобзаря» 1840 року рецензією (передрукованою в книзі І. Свенціцького), що не заперечуючи Шевченкового хисту, зазначала незрозумілість «для большей части наших читателей» «особенного провинциального наречия», яким написано Шевченкові твори — до того ж, на думку рецензента, «малороссийские поэты... не довольно обращают внимания на то, что они часто пишут таким наречием, которого даже не существует в России: они, без цере-

---

Украины всегда были приятны моему сердцу, в них всегда веяло для меня что-то родное, что то близкое к русско-идеальному. Но в изданных вами Думах и Песнях, из коих не более двух трех мне были прежде известны, я нашел целое море новых наслаждений: это живая книга бытия Малороссии, поэтическая летопись в отрывках, где каждое слово дышет жизнью, где целый народ поэт историк». Але це все цікавило Краєвського з погляду лише історичного і тому, що «Малороссия необходимое дополнение Великороссии». В народній творчості українській він не вбачав джерела літературного відродження, а лише «живые, говорящие, не изувеченные еще обломки», що допоможуть «реставрировать целое здание малороссийской истории». А для цього треба йти — «по следам доброго нашего Пасечника», — тобто автора «Вечеров на хуторе близ Диканьки» (Лист Краєвського наведено в статті В. Данилова, До історії української етнографії, «Записки Українського Наукового Товариства у Києві», кн. IV, 1909 р., сс. 45—47)

¹⁾ Див. замітку про «Б.-для Чт.»—І. Троцького в «Литературной Энциклопедии» (1929, т. 1, сс. 489—90). В докладній монографії В. Каверіна «Барон Брамоеус. История Осипа Сенковского, журналиста, редактора «Библиотеки для Чтения» («Издательство писателей в Ленинграде», 1929) читаємо: «Сенковский был первым литературным предпринимателем, поставившим свой журнал на рельсы промышленного предприятия» (с. 9).

монии, переделывают великороссийские слова и фразы на малороссийский манер, создают себе язык небывалый»...

Рецензія «Библиотеки для Чтения» на «Гамалію» (ще ніде не згадана) коротка й глузливіша:

Гамалия или Гамалей был вместе Ахилл и Аякс запорожский, — бил, резал, жарил Жидов, Турков, Поляков, — только не кушал своего жаркого. В эпосе господина Шевченка описан поход Гамалии на Скутари. Поход Греков на Трою перед подвигом Гамалии то же что Илиада перед «Мертвыми Душами». Эти подвиги и изображены поэтом в стихах, достойных героя.

Для кращого розуміння цієї вихватки треба зазначити, що Сенковський ставився до Гоголя зневажливо, знаходив у всіх його творах тільки «малороссийское жартование», а «Мертвые души» називав «буффонадою» («Библ. для Чт.», 1842, т. III, 1843 р., т. VII).

Подамо тепер текст ще двох невідомих сучасним дослідникам рецензій, прихильних до «Кобзаря» (1840 р.). Першу вміщено в консервативно-дворянському «Современнике» (1840, т. 19), що його після смерті Пушкіна видавав Плетньов. Це власне рецензія на 5 книжок: 1) «Новые досуги Ф. Слепушкина», 2) «Стихотворения А. Папкевича», 3) «Могила боярина Артамона Сергеевича Матвеева. Соч. Ивана Данкова», 4) «Три песни патриота», 5) «Кобзарь Т. Шевченка». Рецензент визнав за можливе відзначити лише останню книжку:

Между всеми произведениями поэзии, появившимися за эти три месяца, одно последнее достойно внимания — оно писано по-малороссийски. В нем собрано несколько простонародных лирических излияний души, живых и счастливо переданных автором. Понимающие малороссийский язык прочтут это собрание конечно с удовольствием и благодарностию.

Але не треба гадати, що «Современник» бажав розвитку української літератури. Зараз же за рецензією на «Кобзар» надруковано такий відгук на Максимовичів «Києвлянин»:

Прежде всего надобно порадоваться, что Киевлянин заговорил на общерусском языке. Книга, появляющаяся в свет на областном простонародном наречии, когда господствующий язык отраднo блестяет и звучит для каждого из читателей, всегда похожа на пародию или литературную шутку.

Дуже прихильно оцінила «Кобзаря» Булгаринська «Северная Пчела». В № 101 за 1840 р. 7 травня, вміщено таку рецензію:

Кобзар Т. Шевченка. СПб. 1840. Под этим заглавием на днях поступило в продажу во все книжные магазины небольшое собрание малороссийских стихотворений, написанных молодым художником, учеником К. П. Брюлова, не в Малороссии, а здесь в Петербурге, под нашим серым небом. Признаемся, грустно смотреть на литературу тех славянских наречий, которые должны по воле судеб, изсякнуть в производителях, умереть в архивах, потеряв даже самые слова и звуки, которыми они облекались, еще более грустно смотреть, что на этих наречиях пишут люди, которых дарования могли бы украсить первенствующую, всепоглощающую славянскую литературу, именно литературу русскую. При всем этом достоинство поэтов, поющих на разных меньших наречиях не умаляется, и мы должны с искреннею радостью приветствовать дарования г. Шевченки, вполне развившееся

в немногих песнях кобзаря, или малороссийского Баяна. Все стихотворения имеют между собою некоторую наружную связь. Первое стихотворение без заглавия в роде предисловия, исполнено нежного чувства, это обращение поэта к стихам своим и к отчизне; за предисловием следует описание самого Перебенди, кобзаря, мастерское, сильное, исполненное неподкрашенной поэзии. Описывая Перебендю странным, причудливым, поэт говорит: «Старик спрятался в степи, на могиле, чтобы его никто не видал, чтобы ветер слова его разметал по полю, а люди их не слышали... потому что песни его — божье слово, то сердце на воле разговаривает с богом, щебечет господню славу... А между тем, дума на туче гуляет, «край света» летает, ширяет орлом сизокрылым и бьет широкими (крыльями) голубое небо. Отдохнет на солнце и спросит его: где оно ночует, как оно встает? — Послушает моря, как оно разговаривает. Спросит у Черной Горы, почему сна нема? И опять на небо (летит), потому что на земле (обитает) гора, потому что на ней, широкой, нет уголочка тому, кто все знает, тому, кто все понимает, что говорит море, где солнце ночует. Никто на этом свете не примет его, он одинок, как высокое солнце, его знают люди, потому только, что его носит земля. А если бы эти люди узнали, что он одинокий поэт на могиле, разговаривает с морем... они бы посмеялись слову его, прозвали бы безумцем, прогнали бы от себя и сказали: Пусть его гуляет над морем!!»

Последующие песни как будто принадлежат уже описанному Перебенде, и первая из них Катерина, посвященная В. А. Жуковскому, в пяти неравных песнях, исполнена трогательной, умиляющей поэзии, хотя сюжет и стар и прост, но сколько тут поэзии простодушной, сколько чувства, глубоко-проникающего в душу читателя. Вторая песня Кобзаря Тополя малороссийская народная легенда, потом Думка, послание к Основьяненке, Иван Подкова и Тарасова ночь, вместо эпилога.

Все стихотворения носят грустный отпечаток болящего сердца, и потому несколько однообразны, но поражают своею простотою, грациею и чувством. Если это первые опыты, то мы в праве ожидать весьма многого от таланта г. Шевченки, и посоветовали бы ему рассказывать свои прекрасные ощущения по русски: тогда бы цветки его, как называет он стихи свои, были бы роскошнее, душистее а главное прочнее (с. 403).

В тому ж числі «Северной Пчелы» перед рецензією на «Кобзар» вміщено дуже прихильний розгляд «Малороссийских народных песен, собранных Н. Маркевичем», тим самим, що йому пізніше присвятив Шевченко поезію «Бандуристе, орле сизий». Можна гадати, що керівники «Северной Пчелы» Булгарін і Греч були в приятних відносинах з Маркевичем. Принаймні в щоденнику Никитенка знаходимо такий запис від 9 травня 1840 р. (через два дні після виходу цитованого числа «С. Пч.»):

Вечер у Маркевича, автора малороссийских мелодий, малороссийской истории, которая скоро будет печататься, и издателя малороссийских песен. Тут было много всякого народа. Сенковский явился как раз в то время, когда в гостиной были уже на лицо Греч, Булгарин и Полевой... (Записки и дневник, т. I, вид. 1893 р., с. 406).

Не цитуватимемо маловідомої рецензії на «Кобзар» 1840 р. в журналі «Маяк», що її написав П. К(орсаков) — уривки з цієї рецензії подано в примітках до Шевченкового листування (том III академічного видання, сс. 398—9), не наводитимемо тут деяких

прихильних до Шевченка рецензій (саме Тихорського—на «Гайдамаки» в «Маяке» 1842, та Ф. Кітченка — в «Москвитянине» 1843 р.), передрукованих у книзі І. Свенціцького. Нашим завданням було пригадати рецензії, загублені на сторінках старих журналів, що залишилися поза увагою сучасних дослідників. Тепер ми бачимо, що ставлення критики до перших виступів Шевченкових («Кобзар» 1840 р. і «Гайдамаки») зовсім не було таким несприятливим, як здавалось Чалому та іншим авторам. І не здивуємось, прочитавши в листі Л. Боровиковського до І. Срезневського, написаному 24 травня 1840 р. з Полтави: «Особенно хвалять журналы вышедший недавно «Кобзарь» — не знаю чей» («Харківська школа романтиків», ред. А. Шамрая, т. I, с. 247).

Немає сумніву, що швидкому зростові популярності Шевченкової сприяли і перші відгуки критики.

Павло Филипович.

Культ дерева й сокири в Шевченковій поемі.

Під назвою Шевченка, що починається словами «У бога за дверми лежала сокира», написано, що вона складена 1848 р. в Орській кріпості. Не треба розуміти в буквальному того слова значенні, мовляв, Шевченко дійсно написав ту свою поему в Орській кріпості. З його автобіографічної повісті «Близнята» виявляється, що він не скорше склав свою поему, як по 11 мая 1848 р. і то на шляху між Орською кріпостю й Аральським морем, тобто в часі, коли він ішов з великою масою уральських козаків, Башкирів і Киргизів, серед куряви, гуркоту навантажених возів і безлічі верблюдів, пустим, рівним, неозоримим киргизським степом, у напрямі Аральського моря, поблизу якого експедиція мала докінчити Раїмське укріплення і збудувати новий Кос-Аральський форт.

Шевченко так живо й докладно описав у «Близнятах» киргизський степ, що топографічна вірність його опису не підпадає ніякому сумнівові, а коли так, то на основі того опису зовсім сміливо можемо сказати, що Шевченко побачив уперше величаву картину пожежі степу тільки другого дня¹⁾, а святе дерево на тому степу що тільки третього дня²⁾ свого походу. Отже лише після свого

¹⁾ В „Близнятах“ написано: „Другого дня ми рушили з іходом сонця. З-за обрію почала з'являтися біла хмарка... степ горить... Опівдні... я вже почув легкий запах диму... В повісті сказано, що „12 мая транспорт... виступив з Орської фортеці“

На допиті сказав Шевченко, що в Орській кріпості „находится до 11-го мая 1848 года“. Супроти того, що на акварелі „Пожежа в степу“ є дата 12 мая 1848 р. (Ол. Новицький, Тарас Шевченко як маляр, 1914 р., с. 55), треба прийняти, що Шевченко вийшов з Орської кріпості 11 мая 1848 р.

²⁾ В повісті „Близнята“:

виходу з Орської кріпости, тобто після 11 мая 1848 р. і в часі свого походу могла повстати у Шевченка ідея написати поему «У Бога за дверми лежала сокира» й була ним певне написана вона в тому часі; а що на простороні між Орською кріпостою і Раїмським укріпленням не було помітнішої місцевости, тож Шевченко зв'язав свою поему з Орською кріпостою.

Довго їхали ми обгорілим степом і от-тепер, дивлючись на цю чорну безмірну рівнину, я впевнився, що таки справдішню пожежу, а не у-ві спі, бачив я вчора. Звичайно транспорт рушив, як зійшло сонце... В половині переходу я помітив, що люди почали відділятися від транспорту... Я спитав за причину цього у башкирського тюря, що їхав поруч мене, і він мовив... «мана-аулья агіч» (то святе дерево).

Вражіння від пожежі в степу і від святого зеленого дерева «в пустелі мертвій» мусіло бути величезне у Шевченка. Він зараз же того самого дня, коли бачив пожежу, тобто 12 мая¹⁾, намалював її аквареллю; дуже можливо — дати не знаємо — що й святе дерево «джан-гис-агіч» намалював він аквареллю того самого дня, коли побачив його, тобто 13 мая. Та Шевченко, закріпивши бачене на папері, не задовольнив своєї душі; душа в нього мала подвійне обличчя—маляра і поета, і він скристалізував свої вражіння певне спершу в поемі: «У бога за дверми» а опісля й у повісті «Близнята».

В поемі «У бога за дверми» Шевченкові вражіння ще й оплелись барвистими квітками довкола киргизської казки-міту. У Бога за дверми лежала сокира. Киргиз украв ту сокиру і пішов з нею по дрова в зелену діброву. Та ледве заміривсь він сокирою і цюкнув нею по дереві, сокира вирвалася йому з рук і — «пішла по лісу косовиця». А з яру встав пожар і запалив села та города.

...Сім літ
Сокира божа ліс стинала,
І пожарище не вгасало,
І мерк за димом божій світ²⁾.

Аж на восьме літо зійшло сонце й освітило «пустиню», що «циганом чорніла». Ні города, ні села, ні билини, ні попелу навіть не осталося на пустині,

Тільки одним-одно хиталося
Зелене дерево в степу.

Акад. Василь Щурат, з'ясовуючи нашу поему в своїй цінній розвідці «Шевченкова поема надії» (Львів, 1925 р.), не перечить, що культ дерева в киргизькому степу, змальований у поемі, бачив Шевченко власними очима, заперечує лише автентичність киргизького походження «легенди», «якою він той культ пояснив у своїй поемі», думаючи, що вона «вийшла з творчої комбінації поета». Що більше, акад. Щурат станувши на тому, що «легенда» це плід

¹⁾ Ол. Новицький, *op. cit.*, с. 55.

²⁾ Цитати беру з „Кобзаря“, II видання, Доманицького.

«творчої комбінації поета», уважає Шевченкову поему за алегорію і з'ясовує ту алегорію, рівняючи «аналогічні моменти» з переживань поета після розгрому Кирило-Методіївського Братства (1847 р.) з моментами поеми. З одного боку: 1) «нерозвага членів Кирило-Методіївського Братства», 2) «здавлення найкращого цвіту української інтелігенції як наслідок тої нерозваги», і 3) «єдина надія на те, що після того здавлення осталася надія на тих, що їх кара Господня, як писав Шевченко до Лизогуба, минула»; а з другого боку: 1) «нерозважний вчинок» Киргиза, 2) «знищення країни» як наслідок того вчинку і 3) «єдина надія на те, що після того знищення осталося». З такої аналогії й робить акад. Щурат свій висновок, що «поема про киргизьке святе дерево—се поема Шевченкової надії після національного погрому». «Як бідні Киргизи на святе дерево, так Шевченко на своїх однодумців-недобитків на Україні покладає всю свою надію. Живуть вони — живе з ними ідея. Вони — се те святе дерево Киргизів».

Хоч яка приваблива концепція акад. Щурата, ми на неї не можемо згодитися. Не входитимемо в докладну аналізу міркувань акад. Щурата, бо це річ уяви і настрою, які образи та аналогії викликає в читача твір поета, а тим більше в читача, що знає докладно життя творця, все ж таки думаємо, що в творові поета треба насамперед шукати реальнішої основи, як алегорія, особливо, коли її знайти можна.

Щодо культу дерев, то він відомий не лише у Киргизів, але майже у всіх європейських народів арійської раси і орієнтальних народів, неарійців. Він закоренився не лише на землях примітивних народів, але й історичних, як Греків, Римлян, Кельтів, Шведів, Слов'ян¹⁾, Германців тощо. І нічого дивного в тому. Відколи людина появилася на землі і побачила дерево, вона мусіла пересвідчитися в надзвичайній силі, закріпленій у дереві, і признати подекуди зверхність дерева над собою. Дерево давало нову силу людині втомленій та хорій; вломлена ломака з дерева вбивала хижацького звіря, що чигав на її життя; дерево годувало людину своїм овочем; розмовляло з нею дивною мовою-шелестом; листя дерева, хоч жовкло й падало на землю, знову вкривало його голову, зеленіло на ньому—і переживало людину. А що сила, яка сповняла дерево, давала людині тривалу користь, тож людина стала вважати дерево за святе; а коли в людині повсталася ідея душі, вона стала вважати дерево за домівку божої душі, бога, що живе в дереві і виявляє свою силу через дерево.

¹⁾ Костянтин Порфирородний оповідає, що на Україні молились і жертвували під святим дубом (Мих. Грушевський, Історія України-Руси, том I, с. 287).

В Бамбіке (Гієраполіс) в хетітській північній Сірії був колись звичай, що під весну зрубують дерева, уставлюють їх на посвяченому місці і обвішують живими жертвеними тваринами (кози, вівці, птахи), а також шатами й іншими обреченими подарунками. Опісля підпалюють ті дерева і коли вони горіли з жертвами, довкола них ходила з богами процесія з Бамбіке та сусідніх місцевостей. З описаним весняним святом у Бамбіке безсумнівно стоїть у зв'язку ритуал, що його можна простежити в царині хетітсько-мікенської культури і який дуже довго зберігався в Трої: віл у Трої, олень або козоріг на Креті, їх живими прив'язують за роги до дерева і прорізують їм там горло. Отже і в Бамбіке і в Трої і на Креті складано жертви богові, олицетвореному в дереві, тільки, що в Бамбіке жертви укупі з деревом, а в Трої і на Креті дерев уже не палено ¹⁾.

І до цієї пори святі дерева є в Малій Азії, Єгипті, Абесінії, а особливо в Сірії й на землях від Сірії аж до синайського півострова. Є святі дерева, що стоять біля святинь і їх уважають за власність святих. Але є святі дерева й поза святинями, яких уважають побожні за домівку святих духів чи божої сили і їм дають обіти та складають жертви. Ці останні дерева бувають обвішані більшими й меншими клаптикам сукна. Одні думають, що ті клаптики сукна є для святих знаками пригадки просьби почитателів. Інші думають, що з клаптиком одежі, взятим з тіла недужого переходять страждання з него на дерево, до якого прикріплений той клаптик одежі. Деколи недужі і зі свого боку беруть клаптики матерії з дерева й носять їх з собою в тій надії, що з тих клаптиків переходить сила божа зі святого, що живе в дереві, на нього. З останньою ідеєю мабуть і зв'язана згадка в «Діяннях Апостолів» (19 розд., ст. 11 і 12): «І немалі чудеса робив бог руками Павловими, так що на недужих вкладали з тіла його частини його одежі й покидали їх недуги і злі духи виходили з них». Doughty згадує, що янгол чи «сили повітря» приходять до святого гаю, під якого листяною покрівлею кладеться недужий і знаходить скілення. До таких дерев прикріплюють м'ясо, тобто дають поживу духам, що мешкають у них. Подібний звичай існує у жителів Тонга. Є нарешті дерева, що є святі без огляду на святих духів. В одному турецькому селі в північній Сірії є старий святий дуб, якому побожні палять кадило і приносять жертви як святому. Хоча вблизи дерева знаходиться могила якогось святого, то всеж таки побожні почитають саме святе дерево, а не святого, що лежить у могилі ²⁾.

¹⁾ Eduard Meyer, *Geschichte des Altertums*, I, 2 частина, 1926 р., сс. 720 — 722.

²⁾ S. I. Curtiss, *Ursemitische Religion im Volksleben des heutigen Orients*, Leipzig, 1903, сс. 154, 96 — 99.

Шевченко малює у своїй поемі культ дерева у Киргизів короткими, ядрними словами:

Одним-єдине при долині,
В степу край дороги,
Стоїть дерево високе...

І Козаки не минають
Дерева святого,

На долину заїзжають,
Дивуються з його,
І моляться і жертвами
Дерево благають,
Щоб парості розпустило
У їх біднім краю.

За те докладніше й ширше змалював Шевченко той культ у повісті «Близнята»:

Ор осталася праворуч, степ набірав знову свого одноманітного, нудного вигляду. В половині дороги я помітив, що люди почали відлучуватися від транспорта, хто на коні, а хто пішки, і всі в однім напрямі. В Башкира, що їхав побіч мене, я спитав про причину сього й він сказав мені, показуючи нагайкою на темну крапку: «мана ауля агіч» (то святе дерево). Це слово здивувало мене: невже в пустелі мертвій дерево? Та вже й справді, коли воно є, повинно бути святе. За юрбою цікавих пустив і я свого вороного. Дійсно верстов зо дві від шляху в низині зеленіла стара тополя. Я застав довкола неї чималу юрбу, що з подивом, а навіть (так мені здалося) з побожністю гляділи на зелену гостю пустині. Довкола дерева на вітках його навішано побожними Киргизами клаптиків різнобарвних матерій, стрічок, пасма пофарбованих кінських грив і найбагатіша жертва-шкурка з дикого kota, і міцно прив'язана до гильки. Дивлячись на все те, я відчув пошану до дикунів за їх невинні жертвування. Останнім від'їхав я від дерева і ще довго оглядався, як коли б не вірив диву, яке бачив.

Те саме святе дерево, що його намалював Шевченко аквареллю, й описав у своїй поемі й у повісті «Близнята», зобразив Бронислав Залеський, його приятель¹⁾, на одному з офортів, що знаходиться в його альбомі п. н. «La vie des steppes Kirghizes, descriptions, récits et contes» і дав до нього пояснення, з якого виходить, що обидва приятелі знають те дерево і його культ з автопсії та що їхні описи є загалом ідентичні.

Дерево, котрого нарис тут подаємо, — пише Бр. Залеський, — є тим єдиним деревом, що його стрічається²⁾ раз на цілій дорозі від Орська, положеного на тракті 1.000 клм. Воно належить до породи тополі, дуже звичайної на берегах Висли, а глибоке почитання, яким його оточено, віддається також усім деревам тої породи. Подибується їх часто в степах центральної Азії під іменем дерева в латах (l'arbre des Raillons) або по татарськи Sindervik Agatsch тому, що вони все бувають покриті шматками, віддертими з одежі. Кожний Киргиз, переїздячи коло святого дерева, затримується, знімає зі свого верблюда або зі свого коня дергу чи килимок, яким він накритий, простирає покривало на землі; га ньому приклякаючи, чи скорше, присідаючи, молиться; потім вішає на вітах дерева шматок матерії,

¹⁾ Зі слів одного з листів Шевченка до Бр. Залеського з січня 1854 р., „Съ того времени, какъ мы разстались съ тобою, я два раза былъ на Хангабабѣ, пересмотрѣлъ и перещупалъ всѣ деревья и вѣточки, которыми - мы съ тобою любовались“... виходить, що Бр. Залеський відвідав було раз Шевченка в Новопетровському укріпленні й по дорозі міг у тому часі, а може ще й коли бачити святе киргизьке дерево.

²⁾ Др. Василь Щурат, ор. cit, сс. 12 — 13.

вирваної зі свого одягу, шматок овечої шкіри, або жмут верблюжого волосся. Всі вони широко переконані, що така жертва приносить їм щастя, хоронить перед усякою недугою й забезпечує їм довге життя; тому то не лиш дерева, але й кущі бувають найчастіше обвішані подібними жертвами, зрубати таке дерево вважається найбільшим святотатством і ні один Киргиз не відломить із нього навіть ізсохлюї вітки.

Отже з списів культу святого дерева у киргизькому степу, залишених нам від Шевченка і Бр. Залеського у зв'язку з іншими поданими від нас описами, можна зробити висновок, що Шевченків опис є зовсім реальний, а самий культ святого дерева у тій формі, як описує його Шевченко коріниться у дуже давній давнині, тільки що його сучасна форма далеко лагідніша чим давня.

Коли ж Шевченко дав нам такий реальний, вірний малюнок культу святого дерева в киргизьких степах, варто поспитати себе: Чи дійсно потребував Шевченко аж сам творити «легенду» про сокиру, чи противно він міг знати казку-міт про святу сокиру; чи ту казку-міт він живцем поклав в основу своєї поеми, чи може забарвив її якими особистими переживаннями?

Ми знаємо, що казки-міти здебільшого повстають на те, щоби з'ясувати значіння якогось культу й підперти потребу його існування, а часом навіть, щоб з'ясувати собі повстання якоїсь великої скелі, обриву, старого дерева тощо. Ми думаємо тому, що певне і з приводу нашого дерева, що від непам'ятних часів стояло серед неозоримого киргизького степу самотне, одним єдине, на тракті тисячі кілометрів, мусіли кружляти поміж киргизьким народом казки-міти і що Шевченко, як людина цікава і з живою фантазією, а надто і до дна душі порушена чужим для себе культом дерева, без сумніву хотів щось більше знати про дивне дерево, певне розпитував за него Башкірів і Киргизів, що товаришили йому в поході, і почув з їхніх уст казку-міт про святу сокиру, яка лише однісіньке дерево ощадила з-поміж безлічі дерев, що давним-давно росли на киргизькому степу¹⁾. Коли ж у нас пояснюють собі люди відомою легендою чому хлібне стебло має колосся з зерном лише на верхку, а не з низу в гору, то таким самим способом могли й Киргизи пояснювати собі чому серед їх безкрайого степу стоїть одним єдине дерево.

Нам навіть дуже легко буде відкрити ті ідеї, довкола яких скристалізувалася казка-міт про сокиру, що стала коментарем до культу святого дерева в киргизькому степу. В примітивному розумінні речі або істоти, сповнені магічною силою, є святі й одно-

¹⁾ Вчені вже віддавна цікавилися питанням, чому на степу не ростуть дерева. В своєму часі існувала навіть гіпотеза, що степ є вторинний витвір, і що він колись був більш-менш укритий лісом. Нічого дивного в тому, що й простий народ вірив, що колись на степах були ліси (Д. Г. Віленський, Ботаніка, с. 400).

часно табу, тобто заборонені і небезпечні. А що є святе, те є виключене із звичайного життя й належить до божества, воно сповнене божою силою і наладоване, наче громовиною, небезпекою.

До святих річей у давніх народів належить і сокира. Людина через довгі тисячеліття працювала поки зладила собі сокиру. А що сокира давала їй перевагу над оточенням, вона бачила в ній надзвичайну силу і тому вона стала вважати її за святу. На стінах у Шампані відкритих печерних гробовищ видно грубо стилізовані людські постаті. В середині одної з них є видовбана подвійна сокира; у зв'язку з тим, що в єгипетському письмі знак сокири означає бога, можна вважати й ту людську постать за божество. На щось святе показувала сокира у Єгиптян через те ще, що сторч поставлена сокира на держаку стояла при вході до місця, в якому держалися святі тварини.

Подібно, як у Франції, маємо в Швеції візирунки сокири на могильних плитах. Сліди культу сокири стрічаємо у багатьох старих народів, а також у старій Греції. У залі палати в Кносос на Креті є висічені на стінах сокири з подвійними вістрями. В королівській могилі в Мікене знайдено перстень з печаткою, на якій видно такі ж сокири. Маємо звістки, що на острові Тенедос були почитані дві сокири. На ассирійському циліндрі сокира і вузловатий скипетр стоять побіч себе на троні. Їх слід уважати за символи божества, бо перед тронем стоїть жрець і хоче принести в жертву рибу¹⁾.

Вавилонський бог Мардук бореться з потворою Тіамат, тримаючи в руках сокиру. Хетитський бог Тешуб стоїть на пантері й тримає теж у руках сокиру. В Карії аж до тріумфу християнства цвів культ Зевса з подвійною сокирою. Культ сокири загалом дуже поширений у Малій Азії. Чи прийшов той культ з Малої Азії до Крети, чи навпаки, питання не рішене. На всякий випадок в пізніших часів є сліди малоазійської культури на Креті²⁾.

Коли візьмемо під розвагу, з одного боку, що на Україні знаходимо в могилах з неолітичної доби поліровані кам'яні сокири, а з металічної культури мідяні сокири³⁾, а з другого боку, що подекуди на Україні ще й сьогодні сокирі приписують люди магічну силу, а саме ставлять її на тому місці, де лежав покійний, «щоби більше ніхто не вмирав» (Чубинський), або—після виносу мерця зарубують сокирою поріг з боку від середини хати (Ів. Франко), то мусимо прийти до пересвідчення; що й Україні не чужий культ сокири.

Культ сокири відзеркалився безсумніву і в киргизькій казці-

1) Karl Beth, Einführung in die vergl. Religionsgeschichte, 1920, ss. 24 — 2 .

2) Eduard Meyer, op. cit., ss. 714 i 789.

3) М. Грушевський, Історія України — Руси, Львів, 1904, том I, ss. 30 — 31.

міті. Сокира в киргизькій казці-міті лежить наче в українського хазяїна «у бога за дверми», отже вона належить богові, є божим знаряддям і через те є свята. А що вона свята, є одночасно табу, отже виключена з людського життя й наладована небезпечною силою. Коли ж Киргиз нарушив табу, вкрав святу сокиру, та й ще хотів зрубати нею дерево, виладовалася з неї небезпечна сила, сокира вирвалася з рук Киргиза і—«пішла по лісу косовиця». Так «сім літ сокира божа ліс стинала», впали «дуби і всякі дерева великолїтні»,—залишилося лише:

Одним-єдине при долині,
В степу край дороги,
...дерево високе,
Покинуте богом;
Покинуте сокирою.

Чому ж і це останнє дерево не впало жертвою сокири? А то тому, що воно святиє. В ньому, подїбно, як в останньому снопі, скупчилася сила впавших під святою сокирою дерев і тому воно і святиє і мїцне і цїлюще.

Хоча в нас немає з уст народа записаної казки-міту про святу сокиру, все ж таки для кожного ясно, що та казка-міт, що лежить в основі Шевченкової поеми, побудована на принципах примїтивного думання, які при сучасному Шевченковому стані науки в Росїї зовсім не були йому відомі і він не міг в їх дусі створити такої казки-міту, і не створив її, тїльки певне почув її з уст товариша походу, Киргиза, або Башкіра, і перевіршував у своїй поемі, а то тим певнїше, що така казка-міт аж просилася, щоби видумав її киргизький народ для з'ясування культу святого дерева, що стояло одинцем, самїтно, в безкрайому степу, і що культ сокири коли за часів Шевченка не існував у Киргизів то з огляду на сусїдство Малої Азїї, яку дехто й вважає за колиску культу сокири, мусїв колись у них існувати і відзеркалився в казці-міті.

Можна лише заперечувати, чи є складовою частиною казки-міту про святу сокиру чи може повстали під вражїнням баченої поетом пожежї степу—рядки поеми, в яких одночасно з руйнуючою силою сокири змальована руйнуюча сила огню:

... а з яру
Встає пожар, і диму хмара
Святеє сонце покрива.
І стала тьма, і од Уралу
Та до Тингиза, до Аралу
Кипїла в озерах вода.
Палають села, города,
Ридають люди, виють звїрі
І за Тоболом у Сибїрі
В снїгах ховаються. Сім літ
Сокира божа ліс стинала,
І пожарище не вгасало,

І мерк за димом божий світ.
...
На восьме літо у недїлю,
Неначе ляля в льолї білій
Святеє сонечко зїшло.
Пустиня циганом чорніла:
Де город був або село—
І головня уже не тїла,
І попїл вітром рознесло,
Билини навїть не осталося;
Тїльки одним-одно хиталося
Зелене дерево в степу.

Коли повищі рядки поеми порівняти з аналогічним текстом повісті «Близнята»¹⁾, можемо думати, що на дні тих рядків криється зовсім оригінальний образ переживань поета вчасі баченої від нього пожежі степу. Коли ж знову пригадаємо собі, з одного боку що такі боги, які за атрибути мають сокиру, як Мардук, Тешуб або Зевс з Доліхе, мають також у руці блискавку, а з другого боку, що первісна сокира, вишліфувана з каменя, як допускає L. Reipach (Orpheus) вважалася за талісман проти грому (розуміється, коли людина імунізувалася проти табу, а коли табу було порушене, то й вона діяла навпаки), можна сказати, що ніщо не противиться, щоб Шевченків малюнок пожежі на степу був складовим елементом казки-міту про сокиру.

Що Шевченкова поема наскрізь реалістична, показує ще його ляпідарний, але правдивий опис шматка киргизького степу, на якому бачив Шевченко святе дерево:

Червоніє по пустині
Червона глина та печина²⁾,
Бур'ян колючий, та будяк,
Та інде тирса з осокбою³⁾
В яру чорніє під горою.

Арало-каспійський степ справді такий: ґрунт на ньому не чорний, а буровато-червоний, збитий, з дуже малою кількістю гумусу а флора бідна й не вкриває суцільно ґрунту, так, що поміж рослинністю видно голі місця⁴⁾.

Зібравши тепер наші докази разом, ми переконуємося, що в основі Шевченкової поеми немає ніякої алегорії, лише є: 1) власними очима бачений поетом і змальований ним культ святого дерева у Киргизів; 2) казка-міт про святу сокиру, яку певне чув поет від одного з товаришів походу, Киргиза або Башкіра, яка мала на меті з'ясувати існування одним-одного дерева на неозорим просторі киргизького степу; 3) реалістичний малюнок киргизького степу і 4) вражіння поета від баченої пожежі того ж степу.

Михайло Мочульський.

¹⁾ «... справді небачена картина повстала перед моїми зачудованими очима: вся просторонь, що бачив я у день, ніби розрослася та облилася вогневими струмками, що йшли майже паралельно, один з другим!.. Чудова, невимовно гарна картина!.. У-ві сні знов бачив ту саму вогневу картину з додачою Содоми й Гомори — Мартенса... Довго їхали ми обгорілим степом і от-тепер, дивлючись на цю чорну безмірну рівнину, я впевнився, що таки справдішню пожежу, а не у-ві сні, бачив я вчора.

²⁾ Спалена глина. ³⁾ Осока-рослина.

⁴⁾ П. Тутковський, Загальне землезнавство, с. 364.

Шевченків „Холодний Яр“.

«На Україну я не надіюсь, там чорт ма людей, Німці прокляті, більш нічого¹⁾... Я в марті місяці їду за границю, а в Малоросію не поїду, цур їй, бо там окрім плачу нічого не почую» писав Шевченко 24 березня 1844 р. до Якова Кухаренка, а 26 листопада того ж року: «був я торік на Україні, був у Межигорського Опаса і на Хортиці, скрізь був і все плакав: сплюндрували нашу Україну катової віри німота з Москалями, бодай вона переказилася». Чотири роки опісля, в поезії написаній на Кос-Аралі 1848 р. поет дуже ясно й виразно каже нам, що то за плач чув він на Україні і чого він сам плакав:

В лиху годину
Якось недавно довелось
Мені заїхати в Україну,
У те найкраще село —
У те, де мати повивала
Мене малого...
Аж страх погано
У тім хорошому селі:
Чорніше чорної землі
Блукають люди;
Село неначе погоріло,

Неначе люди подуріли..
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть.
.
.
.
.
.
.
.
.
І я заплакавши, назад
Поїхав знову на чужину.
І не в однім отім селі,
А скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві...²⁾.

Ця поезія відноситься певно до першого побуту Шевченка в Кирилівці, в вересні 1843 р. Бо хоч поет був у рідному селі потім ще в липні 1844 р. і в вересні 1845, але певно вже нічого нового там не побачив, зрештою перші вражіння бувають усе найсильніші.

Плакав поет, бо скрізь на Україні бачив кріпацьке пекло. Він бував вправді в домах українських панів, але бачив добре, що їхнє західноєвропейське чи там німецьке вільнодумство було досить поверховне, і хоч деякі з них людяно поводитися з кріпаками, зрозуміти душу кріпака ледве кожний потрафив. Зараз в першому місяці свого побуту на Україні, в Лубнях був Шевченко свідком, як один пан власною рукою по своєму розбудив слугу, що задрімав був у прихожій. Це обурило Шевченка до живого — він вийшов з хати і вже не вернувся. Не багато часу потребував Шевченко, щоб розчаруватися зовсім. Оповідаючи про осінь 1843 р. Чужбинський каже: «Думка про тодішнє положення простолюдина постійно мучила Шевченка і нерідко затроювала кращі хвилини. Кріпацьке право доводило ту благородну душу до якнайсумнішого настрою»³⁾.

Але хоч вже перший побут на Україні приніс поетові лише розчарування — все ж таки його тягнула з півночі у рідні сторони

¹⁾ Ходило о підписку на образ: Головатий коло зимного двірця.

²⁾ І виріс я на чужині... ³⁾ Чужбинській, Воспоминання о Шевченкѣ, с. II.

якась чарівна сила. У березні 1844 р. поет у вище згаданому листі до Кухаренка зарікається їхати на Україну і вибирається за границю, а в липні того ж року вже знову на Україні.

Цей другий побут на Україні приніс Шевченкові кілька світлих моментів, головню знайомство із родиною Рєпніних і ясні дні в Яготині, але за те зазнав поет і тепер багато горя, а навіть особистого пониження. В липні був він в Кирилівці і знову кріпацька недоля його рідні зворушила поета до глибини душі. Біль свій вилив поет в листі до кн. Варвари Рєпніної і вона відписала йому (19 липня 1844): «З скорботного Вашого листу у мене сльози навернулися. О, напишіть до мене, коли будете цілком заспокоєні про долю Ваших братів. Далєбіг не було у мене відваги розпитувати Вас про них. Слова завмирали на устах».—Небавом, тієї ж таки осени один із панів лібералів, Платон Лукашевич, пригадав Шевченкові в дуже болючий спосіб, що і поет теж кріпак. Коли Шевченко зробив йому докір за нелюдське поведення з кріпаком, Лукашевич відповів йому листом, що у нього 300 таких йолупів (олуховъ) як Шевченко. Шевченко, оповідаючи се княжні, плакав із болю¹⁾. Княжна Варвара Рєпніна оповідає цей інцидент в листі до свого приятеля Шарля Ейнара (Eynardt) і називає поведення Лукашевича варварським, низьким, ознакою простої душі (*maniere barbare, basse, vilaine*)²⁾ Іще в листі написанім на засланні 29 лютого 1849 р. до княжни Рєпніни згадує Шевченко про цю болючу образу³⁾. Між українською аристократією, мабуть, дуже небагато було таких, щоб так, як княжна Рєпніна відчували й розуміли усю нелюдкість кріпацтва взагалі. Оповідаючи про дитинні літа Шевченка в згаданому листі до Ейнара, писала княжна: «Це був бідний кріпак. Ви, благородний сину вільної країни, ледве чи можете зрозуміти в усім його об'ємі страшний змісл цього слова». А розказуючи про викуп Шевченка із кріпацтва. «Який сором, о Господи! Хайби я мала яку небудь владу, я знаю, що я зробилаби!» Щира любов до поневоленої України проявляється в листах княжни Варвари. Наведу ось хоч би отсі глибоко відчуті слова: „*Oh, horreur! Mon Dieu, ou la foi, l'espérance, la conviction que tout doit se supporter par l'amour de Toi, sont-elles plus nécessaires qu'ici dans ce malheureux pays*“?..

Це, що Шевченко тоді бачив і переживав на Україні, викликало еволюцію в його душі. Еволюцію цю змалював поет в поемі «Три літа», написаній з кінцем 1845 року. З поеми цеї виходить, що

1) Чалый, Жизнь и произведения Шевченка, с. 39, 40.

2) М. Гершензонъ, Шевченко и кн. Рєпнина, „Русские Пропилев“, том 2, Москва, 1916, с. 198.

3) „Кіевская старина“, LXX с. 316.

розчарування прийшло зараз після першого приїзду поета на Україну (1843).

І я прозрівати
 Став потроху... доглядаюсь, —
 Бодай не казати!
 Кругом мене, де не гляну
 Не люди, а змії...

Ця еволюція в душі Шевченка мала, як сам він виразно каже, рішачий вплив й на його поезію.

Три літа
 Висушили чадом-димом
 Тії добрі сльози,
 Що лилися з Катрусей
 В московській дорозі,

Що молились з козаками
 В турецькій неволі
 І Оксану, мою зорю,
 Мою добру долю,
 Що день божий умивали.

Задзвеніли в поезіях Шевченка нові тони, появились нові мотиви, яких у нього досі не було: Шевченко виступає з усею рішучістю проти кріпацтва і проти царської влади на Україні, що на його думку була джерелом кріпацької неволі, зачинає в його поезії дзвеніти щораз, то з більшою силою революційний патос. Це був безпосередній наслідок його болочих тяжких переживань на Україні, бо з революційними думками Шевченко познайомився вже трохи раніше, але не захоплювали вони досі цілої його душі. Шевченко цілком правдиво зізнавав на слідстві 1847 р.: «Будучи ще в Петербурзі, я чув скрізь різкі слова і докори на царя і правління. Вернувши на Україну я почув ще більше і гірше між молодими і між поважними людьми, я побачив бідність і страшний утніт селян дідичами, посесорами і економами шляхтичами, і все те робилося і робиться іменем царя і правління»¹⁾. Ті нарікання чув Шевченко в Петербурзі певно серед російських фур'єристів, що гуртувалися там під проводом Буташевича-Петрашевського. З петрашевцем Миколою Момбеллі стрічався Шевченко у Гребінки²⁾.

На формування політичного світогляду Шевченка мали вплив безперечно також декабристи. В Петербурзі поет стрічався в різних місцях із свіжою пам'яттю про них. А «Великий Льох» і «Сон» свідчать, що в сорокові роки бачив він в декабристах ідеал революціонерів. Микола Іванович Тургенев, що жив з р. 1833 в Парижі, певно був звісний Шевченкові із своїх думок, бо Жуковський вступався за нього у царя. Певно, що від самого Жуковського, а як ні, то від Брюлова чув Шевченко про нього і про те, що в основі його поглядів стояло насамперед знищити кріпацтво. Вплив декабристів на Шевченка скріпився з переїздом його на Україну. На Україні ділав найрадикальніший з декабристів Пестель, тут

¹⁾ Твори Шевченка, вид. Яковенка, 1911, том II, сс. 107, 108.

²⁾ О. Дорошкевич, Шевченко в соціалістичному оточенні.

склав свій революційний катехизм і збройно виступив з чернігівським полком Муравйов-Апостол, чимало Українців брало участь у південному товаристві, яке й політично й щодо тактики було значно лівіше, ніж північне¹⁾. На Україні Шевченко стрічався з людьми, що мали родинні, або інші безпосередні зв'язки з покараними декабристами. Князь Микола Рєпнін був рідним братом видатного декабриста, одного із керівників південного товариства, князя Сергія Гр. Волконського. Микола Рєпнін сам був поборником селянської емансипації, хоч до декабристів ніколи не належав. У російських поемах Шевченка з того часу (Никита Гайдай, Тризна) є дуже виразний вплив Рилєєва²⁾. — Історія декабристів захоплювала Шевченка і пізніше.

До розбудження революційних думок у Шевченка причинилося також його знайомство з відозвами й часописами польських революційних кружків і організацій. Польське Демократичне Товариство (засноване 1832) зверталось з гострими революційними кличами до мужиків; на Україні була також поширена «Робітос» орган Молодої Польщі, що нею керував Й. Лелевель, і «Polska Chrystusowa» видавана 1842 — 1846 Людвиком Круліковським у Парижі. Також твори Міцкевича, звернені проти темного царства немало робили вражіння на Шевченка і виразні докази на те стрічаємо у його поезіях. З польськими революційними відозвами і часописами познайомився Шевченко, здається, аж підчас побуту на Україні. В кожному разі у «Гайдамаках» Шевченка демократично революційної пропаганди, ані революційного патосу нема. Революційний патос стрічаємо аж у поезіях його написаних 1843 року. Найбільше ж його і найсильніший рін у поезіях з року 1845, між іншим і в «Холодному Ярі».

В сій поезії є також вислови, що вказують на знайомство поета з писаннями польської революційної пропаганди. Слова поета:

По якому правдивому,
Святому закону
І землю, всім даною,
І сердечним людом
Торгуєте?

виглядають як ремінісценція із відозви Польського Демократичного Товариства до повстанців-воєнків селянського походження, виданої 12 вересня 1832 р.

«Бог, — сказано у відозві, — дав землю для всіх людей, щоб їх кормила своїми плодами... Там маєтки не на шнури, не на морги рахують, але на душі; і шмат землі разом з людьми, як з худобою

1) П. Фялипович, Шевченко і декабристи, сс. 15, 61, 63, 65, 69 73.

2) П. Фялипович, Шевченко і декабристи, сс. 85 — 87.

один другому продає, або у карти програє». Подібний вислів стрічаємо також в Шевченковім «Кавказі». Видно поет читав тоді ту польську відозву у когось із знайомих ¹⁾).

Але не лише «Холодний Яр», а й усі поеми, написані 1845 року, крім «Невольника» і «Наймички», дишуть сильним революційним натосом. Те, що збиралося довго і виявилось почасти 1843 і 1844 року («Розрита Могила», «Чигирин», «Сова», «Сон», «Гоголю») спалахнуло тепер 1845 р. сильним полум'ям в отсих поемах: «Єретик», «Великий Лях», «Суботів», «Кавказ», «Посланіє», «Холодний Яр», «Маленькій Маряні», «Псалми», «Три літа», «Заповіт».

До скріплення революційного духу у Шевченка не мало причинився якраз у тому році факт, що серед київської молоді знайшов він своїх однодумців, які якраз гуртувалися в Кирило-Методіївське Братство.

Певна річ, Шевченко вніс більше завзяття і смілости у кружок, в якому, до того часу панувала «євангельська єлейність», обережність і уміреність; серед них він з'явився за словами Куліша, наче який світильник небесний, як вище оправдання їхнього натхнення звиш; але й вони давали йому багато, в їх існуванні він бачив той реальний ґрунт життя, з якого тягнув соки свого натхнення.

Ті думки й почування поета, що зродилися у нього вже ранше, а підчас першого й другого перебування на Україні захопили цілковито його душу і виявилися у всіх вище вчислених поемах, знайшли собі найсильніший і найголосніший вислів у його «Посланію» з величньою картиною революції, народнього суду.

Три дні по «Посланію», у В'юнищах таки написав Шевченко свою поезію «Холодний Яр», що виглядає неначе *pendant* до «Посланія». Предметом і змістом цієї поезії — кріпацтво і оборона Гайдамаків, останніх кривавих ворогів кріпацького устрою на Україні. — Гайдамаки ніколи не сходили йому з думки. Вже як козачок в прихожій співав він ледви чутним голосом сумні, тужні гайдамацькі пісні, хоч мав строгий приказ сидіти тихенько ²⁾).

В розкішній майстерні Брюлова, перед дивними творами Шевченко «задумувався і плекав в своїм серці сліпця-кобзаря, і своїх кровожадних Гайдамаків» ³⁾).

Думка про те, «за що боролись ми з панами» — не давала йому спати, як писав поет в «Чигирині» 1844 р.

А в поезії «Гоголю» написаній того ж року, читаємо:

Не заріже батько сина,
Своєї дитини,
За честь, славу, за братерство,
За волю України.

¹⁾ В. Щурат: Основи Шевченкових зв'язків з Поляками. Записки Н. Т. Ш., Львів, 1918. ²⁾ Автобіограф. письмо Т. Г. Шевченка къ редактору „Народного Чтенія“. ³⁾ Шевченків журнал за липень 1857.

Пишучи ці стрічки думав Шевченко певно не тільки про Гоголевого Тараса Бульбу, але й про свого Гонту. Гонта для Шевченка це персоніфікація справжнього борця за правду.

А я начитала,
Що як виросте той Гонта,
Все наше пропало!

І розпустить правду її волю
По всій Україні¹⁾.

Не дивно, що поет запалав гнівом, як перечитав монографію А. Скальковського: «Наѣзды Гайдамакъ на Украину», в котрій цей історик в чорних красках зобразив гайдамаків, а Гонту зокрема. В поезії «Холодний Яр» дав йому Шевченко гостру відправу. Історик Аполлон Олександрович Скальковський (1808—1897) був директором статистичного комітету «Новоросійського краю» в Одесі і завідував архівом міністерства внутрішніх справ, що його сам zorganizував.

Сильне невдоволення Шевченка викликав Скальковський уже першим своїм більшим твором з історії козаччини п. з. «Исторія Новой Сѣчи или послѣдняго Коша Запорожскаго, извлечена изъ собственнаго запорожскаго архива», Одеса, 1841. Гострі, саркастичні замітки на цю працю Скальковського читаємо в оповіданні Шевченка: «Прогулька з приємністю і не без моралі». Шевченко оповідає, що в половині квітня 1845 р. у Білій Церкві у єврейському заїзді побачив у шафці поезії Падури і заплатив 5 злотих за дозвіл почитати книжку. Шевченко далі у згаданому оповіданні «Прогулька» каже: «Поезія Падури мені відсма, та ще її як відома, а я заплатив за неї 5 злотих так собі, з одної примхи, щоб себе розважити, а тим часом, коли я побачив кривульки на полях, почав читати, мовби ніколи не читану книгу.

Над піснею, що зветься «Запорожська пісня», було дуже виразно написано: «Скальковський бреше». Що би таке визначала ця безцеремонна увага? Я прочитав пісню. Пісня зачинається так: «Гей, козаче, в ім'я бога». Яке ж тут відношення до вченого автора Історії нового Коша? Не розумію. Аж ось! пригадав: цю саму пісеньку вчений дослідувач запорізького побуту вкладає в уста Запорожцям. Честь і слава вченому мужові! Як глибоко вивчив він ту річ, за яку пише. Надзвичайно! А може він просто хотів посміятися з нашого брата хохла та й більш нічого? Бог його знає, тільки ця волинсько-польська пісня стільки ж саме схожа з піснею дніпровських лицарів, як я з китайським боґдиханом²⁾. Скальковський подає у своїй «Історії Нової Січі» 7 стрічок «запо-

1) „Великий Лях“ (21. XII. 1845).

2) Повне видання творів Шевченка, том III. Українська Накладня.

рожської пісні» і пише про неї: «Ось пісня бандуриста, найдена нами в устах при-бутських селян, приходнів із України: вона коли не змінена, доходить до початку XVII століття, це є польського панування над козаками. Вона так живо описує війну козацьку в степу, що ми вважаємо своїм обов'язком поділитися нею з читачем»¹⁾. Пісня якої сім строфок подає Скальковський, є твором Тимка Падури²⁾. Не має вона зовсім козацького українського характеру, нема в ній справжньої поезії, є лише бляшана бравура і польська патріотична закраска. Приміром четверта строфа звучить ось як:

Не бійтеся людські діти,
Пийте вино у стола,
Тепер можна вам сидіти,

Як під крилом в ангела:
Бо ми підем на врага:
Урага! Урага!

Це цілковите незрозуміння духу козаччини і її поезії викликало іронічні замітки Шевченка. Йому взагалі цілий зміст і тон книжки Скальковського мусів дуже неподобатися. Скальковський старався доказати, що в гайдамацькій повстанні Запоріжці власне участі не брали, що Запоріжжя вороже відносилося до Гайдамаччини, а гайдамаків представляє в як найчорніших красках. На сторінці 280 його «Історії Нової Січи» читаємо: «Тими політичними чварами, а ще більше слабістю польського правління, покориювалася горстка злочинців (злудѣвѣ), що придбали собі криваву славу. Їх лють, грабіжі, підпали, а особливо убийства були так страшні, що одержали навіть назву Гуманської різні або Коліївщини... Об сім предметі в справі Коша Запорізького маємо так численні й інтересні документи, що радо подаємо їх читачам. Рівночасно ми надіємося очистити пам'ять товариства «славного Низового Війська» від п'ятна, нанесеного на нього деякими злочинними його членами».

Очищення Запоріжжя від тої плями є головним завданням і змістом нової праці А. Скальковського, що вийшла в Одесі 1845 року під заг. «Наѣзды Гайдамакъ на Западную Украину въ XVIII столѣтіи 1733—1768». Оцінку цієї праці Скальковського написав Михайло Максимович і вона надрукована була в «Москвитянині» за рік 1845, ч. III, № 5, сс. 44—68³⁾. Оцінка Максимовича випала дуже неприхильна. Він доказує, що Скальковський не має почуття правди, яка керувала б ним у виборі звісток, котрі вичитав у мемуарах і документах, що не уміє відділити видумки від правди

1) А. Скальковскій, Історія Нової Сѣчи, с. 59 подав в перекладі.

2) Ukrainky z putoju Tymka Padury, Warszawa, 1844, с. 101 (крім шостої строфи).

3) Максимовичъ, М. А., Собрание сочиненій, томъ I. Отдѣлъ историческій, Кіевъ, 1876, сс. 572—594. Извѣстія о Гайдамакахъ. Замячанія на книгу Скальковскаго: Наѣзды Гайдамакъ на Западную Украину.

і попадає через те в безперестанні суперечності, що його думки й висновки не погоджуються з його ж оповіданнями й доказами. Чи він осуджує, чи величає, все одно, все не на місці і не в міру, без переконання і без рахунку, об однім і тим самим наче б говорили два різні голоси, що зливаються часами в обоюдний висказ. Хоч і говорить автор, що зобразив вірну живу картину, але ту картину порівнює Максимович з годинником, що в нім мінутна стрілка різниться з годинною, а репетиція дзвонить цілком не те, що показують стрілки.

Ця плутанина, що є впливом недостачі ясного й трівого переконання в історика, або відваги висказати ті переконання сміло й одверто, проявляється не тільки при виясненні причин гайдамацьких повстань, але й при зображенні головних їх учасників і провідників. Вже про Мелхиседека Значко-Яворського, що його Скальковський вважає головним винуватком тих кривавих подій, висказує він дві цілком собі противні думки. Раз Яворський «жорстокий ігумен, під якого впливом упало тільки невинних жертв і на Запоріжжя, на котрім він бажав помститися, лягло вічне пятно «безслав'я» (с. 125) — то знову «Яворський передбачав неминуче горе православної церкви і ділав надхненним ентузіазмом» (с. 68). — А про саме повстання і його причини каже наш історик на с. 15: «Провідники гайдамаків узброювались просто для розбою і грабунків, ведені лише користюлюб'єм. Такого роду була подія, звісна під назвою Коліївщини і Гуманської різні, що мала місце 1768 року. Такі Гайдамаки 18 століття мало чим різняться від звичайних грабіжників 17 віку і їхні подвиги соромили хоробре, хоч і напівосвічене Низове Військо». Іще виразніше висказує Скальковський цю саму думку на с. 143. «Славне низове товариство не могло відважитися на таке згубне і богупротивне діло, як затрата цілих тисячів невинного і беззбройного народу для самої користі і помсти, не спонукане ні національним ані релігійним фанатизмом, якого уже не було». Але у нашого ученого все дві думки. Так і тут читаємо на с. 50. «Гумань була ненависна гайдамакам... вела їх туди одних жажда користі, других релігійний фанатизм, що дитина Залізняк був головним його знаряддям». Подібно на с. 60: «Єзуїти все більше й більше підбурювали уми Поляків проти «русских» і протестантів. Жалюгідний зразок так неполітичного способу думання дав сойм 1767 року, що відібрав дисидентам усі горожанські права і свободу богослуження, забуті від 17 століття переслідування за віру відновились знову».

Також оповідаючи про ставлення Запоріжців до Гайдамаків, не знає Скальковський на яку ступити. У нього Запорізький Кіш раз немилосердно переслідує Гайдамаків, то знову похваляє їхнє завзяття і з симпатіями відноситься до їхнього повстання.

На с. 143 він виразно каже: «Ніколи Запоріжці не уважали і не називали себе Гайдамаками, ніколи не терпіли Гайдамаків у своїх рядах, а протівно жорстоко карали ватажків і злодіїв (воровъ) за їхнє характерство, коли вони попались до рук військового суду». Наш історик скрупулятно вичисляє, коли і хто із запорізької старшини воював із Гайдамаками, як Гр. Лантух, а опісля Петро Кальнишевський винищили, або усмирили Гайдамаків, той «справжній бич степів, що переривав усякий промисл двох сусідів»¹⁾. Коли граф Румянцев дав знати кошовому Кальнишевському, що усюди Гайдамаки розголошують, наче б вони післані з наказу цариці (2 липня 1768), то кошовий і старшина були в дуже труднім положенні. Вони ясно бачили, що Гайдамаки, котрі допускалися злочинів у Польщі, хотять очернити військо і зложити на Кіш свою вину. Кошовий вислав три відділи під командою заслужених військових старшин, осаула Сидора Білого, Макара Нагая, Олексія Чорного і військового довбуша Нестора Головка вислав на Буг з приказом виступити озброєною рукою проти Гайдамаків і зловлених злочинців передавати добишеві. Але ті заходи не оправдали Запоріжців в очах правління і цариця грамотою з дня 12/VII 1768 робила кошовому гострі докори за набіги Гайдамаків на Польщу¹⁾. Видно цариця знала добре, який був настрій на Січі, та й сам Скальковський не годен промовчати, що Гайдамаки тіпилися на Запоріжжі щирими симпатіями. Він оповідає, як 26/XII 1768 натовп озброєних козаків здебільшого сіроми, вірвавсь до військової тюрми і звільнив звідтам замкнених і засуджених Гайдамаків, озброїв їх і хотів підбунтувати усе військо³⁾. Але не тільки прості козаки, але і старшина з симпатіями відносилися до Гайдамаків. Про це читаємо у Скальковського («Наѣзды Гайдамакъ», с. 55): «Кіш запорізький, хоч в Січі і по поланках ділав розумні розпорядки проти Гайдамак і пійманих злодіїв і розбійників (воровъ и разбойниковъ) карав смертю або щедро нагороджував киями, але на суд, особливо на польський, винних відсилати не хотів, бо в душі вихваляв їхнє молодецтво і ненависть до Поляків». Коли ж так, то якою логікою керувався Скальковський, пишучи далше на с. 135: «Таким способом добре ім'я і слава війська Запорізького вкрила неславою горстка злочинців (злодѣевъ)».

Свої докази, що Запоріжжя було непричасне до гайдамацьких повстань і вороже до них ставилося, опирає Скальковський на офіційних відповідях кошового російському правлінню, хоч сам констатує на іншому місці, що офіційні справоздання не були правдиві чи щирі (не искренные).

¹⁾ Наѣзды Гайдамакъ, с. 38.

²⁾ Історія Новой Сѣчи, сс. 284, 286, 291.

³⁾ Історія Новой Сѣчи, с. 292.

Провідників козацьких повстань за часів Хмельниччини називає Скальковський героями, що їх гайдамацтво було освячене високою ціллю звільнитись із під ярма «лядського-египетського» — а Гайдамаків 18 століття називає злочинцями і розбійниками. На це справедливо завважує М. Максимович, що Західна Україна близька уже була до того, щоб під рукою Залізняка очиститися від усього неправославного. Тоді Залізник піддався Росії як піддався Богдан Хмельницький і новий провідник гайдамацької ватаги мав би право на прославлення не тільки в самих народніх піснях і творах Українців.

Ще більше оправданих заміток можна зробити Скальковському і Максимович обговорює деякі важні фактичні помилки і невірності. Не буду на них спинятись, скажу тільки, чим я собі пояснюю ті різкі суперечності в працях Скальковського. Я думаю, що головним їх джерелом була услужливість для російського правління. Скальковський не міг строго об'єктивно писати, своєї історії Гайдамаччини, бо все мав на думці, що про його працю скажуть високі власті. Як він міг бути справедливий супроти Гайдамаків, коли проти них воювало російське правління. Наш історик, очевидно, усе мав на думці, що цариця посилала грамоти з погрозою до кошового¹⁾, з докорами за те, що в гайдамацьких повстаннях брали участь Запоріжці. Як міг бути Скальковський, російський чиновник, об'єктивний супроти Гайдамаків, яких розбив і погромив зрадою й хитрощами Кречетніков, генерал цариці Катерини.

Коли Шевченко перечитав одну, а після й другу працю Скальковського, допевне сказати не можна. Читаючи пісню Падури, «Гей козаче» він нагадав собі, що її як запорізьку цитує Скальковський, видно десь в тому часі читав Скальковського «Історію Нової Сѣчи» і мав ту річ у свіжій пам'яті. Думаю, що на праці Скальковського звернув увагу Шевченко Максимович підчас побуту поета у Києві з початком квітня 1845 року. Київські Українці робили заходи, щоби Шевченка, як маляра приділити до «Комісії для разбора древнихъ актовъ», яка стежила археологічні і історичні пам'ятки нашої старовини. Співробітниками тої комісії були між іншими Куліш і Максимович²⁾. Максимович якраз тоді (2 квітня) скінчив свою оцінку праці Скальковського (Наѣзды Гайдамакъ) і певно звернув увагу Шевченка на Скальковського. Другу половину квітня і цілий травень подорожував Шевченко по Київському, Звенигородському та Канівському повітах, значить околицях, де найсильнішим полум'ям вибухнуло гайдамацьке повстання. Думаю, що там і тоді зародилися у Шевченка думки й почування, які

¹⁾ Історія Нової Сѣчи, сс. 283 — 284.

²⁾ Кониський, Т. Шевченко, т. I. с. 154.

півроку опісля повіяли огнем в «Холодному Ярі». А може поет і монографію Скальковського перечитав аж тоді як появилася друком критика Максимовича, значить, восени і тоді під безпосереднім вражінням перечитаного написав «Холодний Яр». Тяжко подумати собі, щоб Шевченко не читав критичної статті Максимовича, але певности нема,—зате цілком певно читав поет працю Скальковського. Бо хоч Максимович у своїй оцінці принагідно цитує ті епітети, якими Скальковський так часто, щедро і залюбки наділює Гайдамаків, називаючи їх при кожній нагоді «пятномъ, ворами, розбойниками»—то Максимович на Залізняку спиняється коротко, а про Гонту не згадує і не бере його в оборону. Значить із статті Максимовича Шевченко не міг довідатися, чи і як зневажає Скальковський Гонту, а прецінь відповідь на цю зневагу—це кульмінаційна точка поезії «Холодний Яр».—Скальковський у своїх «Наїздахъ Гайдамакъ» спиняється досить довго над Залізняком і Гонтою і хоч не щадить ні одного ні другого, то все таки Залізняк що є Запорожець, тішиться у нього деяким спочуттям. Називає його вправді розбійником (с. 109), але виразно підкреслює, що він був козак хоробрий (с. 71), міжтим, як Гонту називає прямо хамою. Це останнє слово на мою думку найбільше обурило Шевченка. Ось як висловлюється наш історик про обох провідників гайдамацького повстання у своїх «Наїздахъ»: «Зрештою усі погоджувалися, що Максим Залізняк був козак хоробрий, бистроумний і довго служив в військовій пушкарській команді. Опісля, коли ім'я його одержало так гірку славу, ходили різні погослови про його життя і походження. З Мелхиседеком він мав отверті й щирі розмови і той легко розпалив честолюбність неспокійного козака». Про Гонту читаємо на с. 81: «Губернатор Гумані на міліцію покладав усі свої надії, переконаний особливо про хоробрість і вірність Івана Гонти, одного із своїх сотників. Того Гонту, простого селянина із села гр. Потоцького Росощок, зробили козаком-осаулом і накінець сотником в нагороду за загорливість і хоробрість. Воєводі Потоцькому він дуже сподобався і цей дав йому в доживоття село Орадівку. Але в кривавих перестрілках Гайдамаків з Гуманцями Залізняк познайомився і здружився з Гонтою. Між ними зачалась переписка і одна народня пісня говорить:

Да стояв, стояв сотник Гонта, в степу три неділи,
Наїхали Смілянчики, да він ся ім звів.—
Годі, годі, сотнику Гонто, у степу стояти,
Ходи з нами козаками Умань грабувати.—
Ой як мені, пани молодці Умань грабувати,
І на свого батька-пана руку підіймати.

Скальковський наводить цю пісню і далі каже: «Але Залізняк знав слабу сторону Гонти, надмірну честолюбність. Гонта лише тільки з хама (як називали простолюдина Поляки), зробився паном, із козака шляхтичем і дідичем (поміщиком), то вже не тільки

свого полковника, але і самого Младановича не боявся і як видно, мав до нього зависть і скриту злобу. Залізняка, як справжній син славного Запорозжя, умів і хитрити і брехати при добрій нагоді. Він зачав з того, що показав Гонті майбутній указ цариці і подарував йому письмненне благословення лебединського ігумена. Говорячи йому про славу винищення католиків і уніятів, поширення православія і козацтва, він не забував підбунтувати його душу надією користі. Він обіцяв Гонті, що не тільки Гумань, але й усі українські посілості Потоцького будуть віддані на вічну власність хороброго сотника». «Уже тоді не сотником, а воєводою руським замість Потоцького будете»—«Добре,—замітив Гонта,—а ви пане Максиме, чим будете, полковником, чи що?»—«От дурень,—відповів Залізняка,—та я ж буду гетьманом обох боків Дніпра, як пан Хмельницький». Це переконало Гонту і він обіцяв Залізнякові поміч гуманської міліції. Роля Гумані була рішена. Після взяття Гумані була радість і вдоволення. Тільки Гонта тоскував і потираючи чуба говорив: «Ой, браття отамани, не вип'ємо ми того пива, що тепер наварили»¹⁾. Гайдамаки, за винятком Залізняка, управлялись у безнастаннім п'янстві. Як прийшли російські війська під проводом Кречетнікова, Залізняка утік з Гумані, зібрав скоро до 200 Гайдамаків і козаків, лишився в околицях Балти і ходив розбоєм (разбойничая), як каже Скальковський, по цілім просторі коло трьох границь, що сходилися на устях річок Синюхи і Кодими. «Груба чернь прославляла його подвиги,—пише далі Скальковський, уважаючи того ватажка неначе якимсь героєм України, і наводить відому пісню про Залізняка.

Максим козак Залізняка із славного Запорозжя
Процвітає на Україні як в городі рожа

і замічає: «Ця проста пісня, що її нарід до цієї пори повторяє у Київській і Подільській губернях, ліпше від усіх документів переко-нує, як щиро селяни того часу та й тепер, вірили тій масці (той личині), що під нею укривав свої замисли Залізняка, що видавав себе за местника, поборника православія і Руси, ворога католиків, уніятів і Євреїв» (с. 110).

Дальше Скальковський оповідає про смерть Гонти (с. 124) «Там в Кодні виконано над Гонтою так нелюдську кару, що здавалася неправдоподібною у слов'янській державі сусідній з Росією, де тоді усі взагалі смертні кари були законом заборонені».

Своє оповідання кінчить Скальковський ось якою заміткою: «Із всього, що ми сказали вище, дуже ясно можна бачити, що хоч деякі недостойні козаки із запорізького товариства брали участь в гайдамацьких злочинствах, але ніколи шайка Залізняка і його

¹⁾ Нагады Гайдамакъ, с. 107.

помічників не була відділом низового товариства, виправленого кошем на так мерзенне і богупротивне діло».

Можна мати усякі переконання, але як погодити із цими замітками те, що пише Скальковський в «Історії Нової Січі» на с. 31?

«Ворожі відносини козаків з Поляками так давні як запорізьке товариство. Від часу переслідувань за віру і нечуваних мук і кар героїв козацтва, мучеників православія, уже ніколи не думав козак про зближення з Ляхами. Ось початок вічної неумолимої боротьби між ними, ось причина наїздів з боку Поляків, ось накінець джерело гайдамацтва з боку українських селян і самих Запоріжців». Через свою услужливість російському правлінню Скальковський сам не знає, на яку ступити і кривить душею. Думаю, що якраз ту услужливість мав Шевченко на думці, пишучи у «Холодному Ярі»:

Дурний шию підставляє, сам не знає за що
Та ще Гонту зневажає, ледаче, ледащо.

Не знаю чому це приписати, чи критичній статті Максимовича і поезії Шевченка, що заставили Скальковського глибше подумати над питанням, чи більшій політичній свободі в Росії. Сам цар зніс вже був кріпацтво, але Скальковський по довгих літах переводить неначе ревізію своїх поглядів на Гайдамаччину: знову забирає голос, а голос цей вже не двоїться, а стає рішучий, щирий, отвертий, смілий. Маю на думці його статтю п. з. «Нѣсколько документовъ къ исторіи Гайдамаччини», написану 40 літ після появи «Наїздів»¹⁾. На вступі зазначає вправді автор, що удержує свої давні переконання про Гайдамаків, але в дійсності це говорить до нас новий чоловік. Ось послухаймо с. 278: «Не можна, очевидно, залперчити в гайдамацтві політичного елементу. тої релігійно-національної ворожнечі, що зародилась в українськiм народі багато ранше... В масі гайдамацькі рухи носять на собі вище п'ятно... Невдоволяючий політичний і соціальный устрій всюди викликає жорстокий протест... протест, піднятий в ім'я вищих інтересів».—Що на Запоріжжі зародок Гайдамаччини і що воно було її ядром, то ледве може підлягати сумніву. Але тут Запоріжжя двоїлось межі виконанням приказів вищої влади і власними традиціями і симпатіями до терпіння народу, особливо в 1768 р.²⁾. На доказ того наводить Скальковський універсал гетьмана Розумовського з 5/XII. 1755, яким гетьман виймає Гайдамаків з-під суду Коша і велить їх присилати в Глухів, тому що кошова адміністрація потурала грабункам Гайдамаків і ділилася з ними лобиччю. А на с. 309 читаємо. «Інакше заговорили пани чотири роки опісля, коли доведений ними ж таки в злуці з латинсько-уніятським духовенством до роз-

1) „Кіевская Старина“, 1585, 13.

2) Нѣсколько документовъ, сс. 279, 280.

пуки український народ поголовно майже пішов в Гайдамаччину. Запоріжці знову підняли голову, а з ними ояжило й гайдамацтво — неминучий наслідок соціально-релігійного гніту».

Тепер Скальковський набирає смілости критикувати політику російських генералів і міністрів. Ось що пише на с. 312 про генерала Кречетнікова: «Недостойним обманом Гайдамаки захоплені бути несподіваним нападом»...

Коли селяни хотіли добути собі не що інше, а звільнення від польського ярма і підданство російської цариці, російські достойники проявили крайню дбайливість про судьбу панів (Румянцев, Прозоровський, Кречетніков), і російські війська привели народ в покірність панам. Одні дивилися на народ як на «бидло», а другі як на «скот»¹⁾. Треба було змінити соціальне й релігійне положення відповідно до народніх прямунань, що виявилися дуже ясно, і Гайдамаки щезли би були самі собою, але то було вище понад поняття людей того часу, що знали тільки інтереси шляхти або дворянства, а не доросли до поняття про інтереси народні» (с. 317)... «Гайдамацтво жило ще довгі роки, поки не розбрилось і не вимерло все, що не вважаючи на свою простоту, мало вищі поняття про свободу і особисте достойнство чоловіка, як керманичі зовнішньої і внутрішньої політики, поки не виросло покоління, що виховалось в поняттях рабства».

Як хто задивляється на гайдамацькі повстання, це річ світогляду, але треба його мати. Мимохіть нагадуються мені аналогії із давніх часів. Читаємо у Тацита, як за панування Тиберія клієнти Сяна пізвали на цісарський суд Кремуція Корда за те, що похвалив Брута, а Кассія назвав останнім Римлянином. Сам Тиберій сидів на суді хмарний, як ніч. Корд боронився, він знав, що піде на смерть і говорив щиро. Він покликався на те, що історик Тит Лівій ніколи не називає убийників Цезаря Кассія і Брута розбійниками і батьковбійниками, які то назви тоді (за Тиберія) їм прикладалося, а часто називає їх славними мужами. Покликався Корд і на те, що А. Полліо і Мессала Корвін у своїх творах величали Брута і Кассія. (Titus Livius... hunc ipsum Cassium, hunc Brutum nusquam latrones et parricidas, quae nunc vocabula imponuntur, saepe ut insignis viros nominat. Asinii Pollionis scripta egregiam earundem memoriam tradunt; Messala Corvinus imperatorem suum Cassium praedicabat; et uterque opibus atque honoribus pervigere). Анналі Кремуція Корда, що в них він вихваляв Брута і Касія спалено прилюдно, а він сам умер голодною смертю. — Іще ліпшу аналогію дає нам різниця поглядів між Цице-

¹⁾ Ньсколько документовъ, с. 314.

²⁾ С. Taciti, Ab excessu divi Augusti. IV, 34.

роном і Плутархом в справі Спартака, що в 72 р. перед Хр. підняв був грізний бунт невольників проти римської імперії. Цицерон називає Спартака горлорізом і розбійником, а Плутарх каже, що Спартак визначався не тільки хоробрістю і великою силою, але також розвагою, розумом, лагідністю і грецькою освітою. Cicero Philippica IV. 15. Est igitur, Quirites populo Romano, victori omnium gentium, omne certamen cum percussore, cum latrone, cum Spartaco. А у Плутарха Crass. 8. читаємо: Καὶ τόπον τινὰ καρτερόν καταλαμβάντες ἡγεμόνους εἶλοντο τρεῖς, ὧν πρῶτος ἦν Σπάρτακος, ἀνὴρ Θραῶξ, τοῦ νομαδικοῦ γένους, οὗ μόνον φρόνημα μέγα καὶ ῥώμην ἔχων, ἀλλὰ καὶ θυνέσει καὶ πραύτητι τῆς τύχης ἀμείνων καὶ τοῦ γένους ἑλληνικώτερος.

Цицерон, римський патрицій, сучасник Спартака, не міг спокійно оцінити бунтівника проти римської імперії. Він же сам бачив тих шість тисяч Спартаківців, що їх велів прибити на хрест здовж via Appia претор П. Л. Красс, а приятель Цицерона Помпей знищив останки повстанців у північній Італії і відбув величавий тріумф.

Плутарх, що жив стокількадесять літ пізніше, дивиться на справу інакшими очима, старається бути справедливий. Додати треба, що Плутарх цілком не був ворогом Римлян. Замолоду жив довгий час у Римі, а після був архонтом у Херонеї, і титулярним консулом римської імперії.

Поезія «Холодний Яр» є інвективою не тільки на автора «Наїздів Гайдамаків», але й на усіх приклонників кріпацького ладу і проти усіх поклонників царської влади. Подібно як «посланіє» грозить поема кривавим народнім судом і, як я вже сказав, виглядає неначе pendant до «Посланія». Правда в «Посланію» є більший розмах, місцями пророчий тон, але знову місцями попадає поет в дидактичний тон, а дидактична поезія стоїть на границі поезії і прози. Поема «Холодний Яр» визначається подиву гідною концентрацією думок, незрівняним артистичним викінченням і належить до найкращих перлин Шевченкової лірики. Зачинається поема меланхолійними рефлексіями над горем, що нуртує на дні душі поета і над власною вдачею, що велить йому боліти чужим болем. Цей біль спричинений думками про кріпацтво та про Гайдамаків. Думка про «Холодний Яр», де сходились Гайдамаки, де стояли табором, починає хвилювати спокійного досі поета. Перед ним стають поневолені, зубожені постаті. Тяжке чуже горе зворушує поета: настрої його із toll переходить в dir, вислів його набирає енергії. За тужливим риторичним питанням, зверненням до шляху у Холодний Яр, що колись був протоптаний, а тепер заріс густим, темним гаєм, йде тонка іронія, гострий сарказм про добрих панів, лихих людоїдів, блискучі контрасти, прегарні, прямо візіонерські образи (Над яром Залізник вітає). Звільна поет переходить із іронії в обурення і вибухає силь-

ною патетичною інвективою на невольницькі душі, овечі натури і грозить народнім судом тим, що заковують народ темний у свої кайдани. Огненним словом віє з «Холодного Яру». Мистецьке викінчення поезії будить наш подив. Захоплює нас незвичайне багатство тонів, нема в ній ні кріхитки монотонности, цього смертельного ворога усякого естетичного вражіння. Від початку до кінця гармонія між змістом і формою, нема розливности — а енергія і концентрація думок, мужеський тон — приковує читача і пориває його за собою. Читач мимохіть переживає усі скалі чуття, які пережив поет. Незвичайну поетичну силу Шевченка видно приміром в тім мистецтві, з яким він розгорнув перед нами картину гайдамацького табору в Холодному Ярі, почувань, настроїв повстанців і їх приготування до походу. А прецінь картина ця є лише поетичним сформуванням безпретенсіонального народнього переказу, що його Шевченко певно чув підчас своєї мандрівки по Правобережжю в квітні і травні 1845 р. Ці народні перекази записав пізніше Куліш у тих самих околицях і видав у своїх «Записках». Для порівняння я цей народній переказ подаю. Іван Бурдун, старий бондар в містечку Александрові, оповідав Кулішеві, що Гайдамак з самого початку прийшло з Січі в Мотронин монастир тільки три, нібито на «поклоненіє». І так собі, ніби нікчемний народ, вахлаї такі... ходять було схилившись. Один пішов у Лебединський монастир, другий у Мошенський монастир, а третій Шелест, зостався тут у Мотронинському. Живе, каже, годів зо два і робить ратища, скуповує жупани, шаровари, шапки, чоботи¹⁾.

Доповненням сього переказу є оповідання, що його записав Куліш в манаха в Мотронинському монастирі. Манах цей розказував на основі оповідань очевидців. Як зібралися Гайдамаки у Мотронинському лісу, то зробили собі Січ. Вибрали таке місце, що з трьох боків байраки, а з четвертого поставили башту. Кругом обрубались лісом. Оце ж у одному байраці Січ, а в другому на Бойковій Луці склик. А скликом звався казан, що висів на дубі, а коло нього довбня. А то для того, що скоро яка тревога або що, зараз прибіжить козак та довбнею й почав валить, а казан на весь ліс реве²⁾.

З цих отже переказів створив Шевченко мистецьку картину. І взагалі ціла поезія визначається артистичним викінченням. Цілком неоправданий є докір, що вислів «брешеш, людоморе», — вульгарний, псує гармонію поеми, разить читача і що такі слова взагалі до поезії не надаються. Яке непорозуміння! Цей гострий вислів і тут навпаки конечно потрібний. Лише таке гостре слово є повним виразом обурення поета, його святого гніву, нездержимого глуму із-за нікчемно-

1) Записки о Южной Руси, I, Петербург, 1856, с. 293.

2) Записки о Южной Руси, I, с. 279.

сти людської. Коли поет бачить, що хтось кривить душею, що це переходить в систему—у кров загалу, він мусить ужити якнайсильнішого вислову, яким розпоряджає. В противнім разі його гнів, його святе і оправдане обурення мусіло би видаватися кволим, слабеньким, неправдивим, не щирим. Таких сильних, гострих висловів уживають без вагання найбільші поети: Арістофан, Шекспір, Байрон¹⁾. Для потвердження цих думок я наведу два приклади, один із Гете, другий з Данта. Хто коли затикає собі уши в театрі, коли на столичній європейській сцені Фавст у святім обуренні відзивається до Мефістофеля: *In Spottgeburt von Dreck und Feuer!* Якже малим, дрібнічковим видавбися нам критик, який зробив би Данте докір за те, що у патріотичнім болю називає Італію люпанарем народів.

*Ahi, serva Italia, di dolore ostello,
Nave senza nocchiero in gran tempesta,
Non donna di provincie, ma bordello.*
Purgatorio VI, 76—78.

Справедливо каже Ф. Т. Фішер, що вільно поетові і цинічних висловів уживати і що правдивий цинізм є боротьбою здоровля й етики проти дегенерації і зіпсуття (*Der wahre Zynismus ist ein Kampf der Gesundheit und Sittlichkeit gegen Verbildung und ihre Verdorbenheit*)²⁾. У всіх поемах з року 1845, почавши від «Еретика», а скінчивши на «Заповіті», кипить революційний патос (в «Невольнику» й «Наймичці» душа поетова наче відпочиває серед ідилічних картин) і поетична сила поета проявляється у тому, що він нігде не повторюється. Усе нові постаті, усе свіжі картини: «Еретик», «Великий Лях», «Суботів», «Кавказ», «Посланіє», «Холодний Яр», «Псалми Давидові», «Заповіт». — Під тим оглядом се мабуть чи не найбагатіший рік в житті поета. Ніде абстрактного декляматорства не стрінеш, усюди реальні картини, справжнє життя, свіжість, оригінальність і елементарна сила.

Платон Лушпинський.

Зі споминів про Тараса Шевченка.

11 березня (26 лютого) 1930 року минули 69 роковини з дня смерті великого українського поета Тараса Григоровича Шевченка. Прошло близько 70 років і з його друзів та близьких—живих уже немає нікого. Тих, що знали його — мало й рік-у-рік стає все менше. Тимчасом найнезначніша, з погляду поверхового спостерігача, пригода може пізніш мати значіння, пояснювати якенебудь темне місце в житті, або в творчості поета. Це спонукає мене поділитися урив-

¹⁾ J. Volkelt, *System der Ästhetik*, Bd. II, München, 1910, ss 455 — 456.

²⁾ Fr. Th. Vischer, *Ästhetik*, 2 Auflage, München, I. Bd, ss. 446 — 447.

ками зі споминів мого батька про Тараса Григоровича Шевченка.

Батько мій Андрій Олександрович Ананьєв у 60 і початку 70 років минулого століття проживав у Петербурзі. Родом Українець, енциклопедист освітою та великий знавець літератури, він чудово знав історію, мистецтво й літературу свого рідного краю. Він був знайомий із такими видатними українськими діячами, як Костомаров і Куліш, знав Драгоманова, братів Лазаревських. Пізніш серед його приятелів був рідний небіж Шевченка, теж поет, що писав під псевдонімом «Гриненко». З українськими колами батька зв'язували не тільки інтереси та симпатії, але й зв'язки споріднення. Так відомий український діяч Бодянський був родич батькові. Згадую, як за раннього мого дитинства, буваючи в Полтаві в діда, я зі своїми батьками відвідував сім'ю Бодянських. Вони мешкали на Соборнім майдані в будинку, з якого був чудовий вид на мальовничу нижню частину міста, Ворсклу, зелені луки та ліси на обрії. З кого складалася на той час ця сім'я, я тепер згадати не можу. Мені здавалося, що вона була дуже численна, але можливо, що серед осіб, що я там бачив, були родичі, або друзі Бодянських. Добре пам'ятаю тільки двох братів Бодянських, молодих людей, та їх матір, вже немолоду жінку, дуже привітну та сердечну. Один із цих молодих людей був студент, і, як казали, дуже талановитий. Батько дуже любив українську поезію й високо її цінував. Маючи чудову пам'ять, він знав на пам'ять не тільки майже всі Шевченкові твори, але й багатьох інших українських поетів, а також і значну кількість народніх пісень. Шевченка вважав він за найвидатнішого, як сонце серед зірок. Він, на його думку, був рівний до всіх світових письменників. Батько мій високо цінив Шевченка, як поета-художника, співчував йому, як борцеві за волю, щиро жалкував його, як свого нещасного земляка, а тому дуже бажав побачити його персонально. Бажання це здійснилося року 1858—1859 у Петербурзі, коли Шевченко повернувся з заслання. Уперше батько бачив Шевченка на літературному вечорі, що його влаштувало Т-во Допомоги Бідним Літераторам. Ім'я Шевченка мало велику популярність у інтелігентних колах Петербургу. Його знали й любили не тільки, як поета, але й як політичного борця-мученика, що коло 10 років мучився в тяжкій неволі. Перебування Шевченка в Петербурзі було тріумфом: безперестанні запрошування на обіди, вечірки, ракти, де всі старалися висловити йому свою прихильність і любов, влаштовувалися один за одним. Але все це було порівняно вибране коло, а щоб поета могли вітати маси, Т-во Допомоги Бідним Літераторам улаштувало спеціального вечора. Велика зала, здається консерваторії, була переповнена. Публіка заповнила не тільки всі місця, але й усі проходи. Ніхто не думав про тісноту. Наелектризована юрба не-

терпляче чекала, поки вийде поет. Ось на естраду вийшов Тарас. Але який вигляд він мав! Це була не колишня міцна, здорова й сильна людина, що її всі знали на портретах. В очах його не було вже колишнього вогню. Лице втратило вираз живого гумору. Зігнулася спина, безсило висіли руки й жалісно тремтіла лиса голова. Він стояв не як тріумфатор, що перед ним схилялася людська маса, до якого неслися її пориви, а як змучена, хвора, змордована людина, що благала тільки про спокій.

Звичайно на таких вечорах виступали петербурзькі славетні літератори зі своїми новими творами, ще невідомими публіці. Вони були певні, як у собі, так і в тім, що буде успіх. Вони спускалися до юрби з олімпійських високостей. Юрба не хвилювала їх. Усе, починаючи з їх творів, і кінчаючи їх зовнішністю та вбранням, було бездоганне. Повна протилежність тут був Тарас Григорович. Несміливий, непевний, схвильований, стояв він перед натовпом. На ньому був якийсь незграбний фрак, як видно з чужого плеча, шию обмотувала якась недоладна шарфа. Не виглядало на те, що це властитель дум. Він будив почуття глибокого жалю. Різницю в Шевченкових зовнішності та поведженні й петербурзьких літераторів побачили всі й оцінили, як слід. Для всіх було ясно, що перед ними не тільки великий поет, але й замордована, хвора людина, що вийшла на волю після довгих, тяжких років заслання й неволі, які одібрали в неї все—молодість, сили, здоров'я, майбутнє. Страшенний ентузіазм охопив аудиторію. Довго не змовкали виклики, грім оплесків і вибухи захвату потрясли стіни залі, що ще ніколи не бачили таких овацій. Тарас Григорович, розгублений, приголомшений, ще більше збентежився, ніж раніш, виходячи на естраду. Він несміливо вклонявся, як видно дуже схвилювався й нарешті не витримав—тяжкі ридання підступили йому до горла й сльози полилися з очей. Тремтячими руками затулив він обличчя й кинувся з естради.

Цей вияв того внутрішнього становища, яке переживав поет, остаточно зворушив аудиторію. Усі були глибоко схвильовані. Багато було таких, що самі не могли вдержатися від сліз. Виклики вітання й оплески ще зміцнилися. Пройшло багато часу, поки Шевченко знов з'явився на естраді. Шум у залі, здається, ще зміцнився. На обличчі Шевченка ще було сильне хвилювання. Тремтячими руками вийняв він із внутрішньої кешені фракту складену чвертку сірого паперу, розгорнув і хотів читати. Заля завмерла. Стала повна тиша. І тут, у цій тиші, так виразно, так ясно й моторошно почулися ридання поета-мученика. Скільки часу пройшло, ніхто не знав. Нарешті до нього кинулись, давали води. Він охопив руками голову й весь тремтів, ридаючи, коли його виводили з залі. Читання не відбулося. Схвильована юрба почала розходитися. Ніколи їй

не доводилося бачити таку трагедію життя, відгуки таких мук, які тепер усі почули в цих німих риданнях поета. Шевченко не просто був схвильований! збентежений гарячим прийманням. Це не був лише нервовий випадок, а найглибше моральне зворушення. Що ж його викликало? Тут уперше, в пишній залі, серед захватної юрби, під грім оплесків і викликів вітання, Шевченко з жахом зрозумів, що здоров'я, сили, молодість безповоротно відійшли, надії розбито, у майбутньому безрадісно й пусто. Пізні лаври, що їми вінчали нещасного поета, не могли дати йому радості. Вони ще більше підкреслювали жах пережитого, якого страшна мара переслідувала Шевченка, позбавляючи його бадьорости та віри в себе.

Гучні овації лунали, як гірка іронія в ушах поета. На що вони? Їм же не воскресити того, що вмерло, що так безжалісно було зневажено, їм не повернути молодости та вогню натхнення, не сцілити хворого серця. Цей вінець, що їм вінчала його юрба, чи не буде він вінцем суму на могилі його розбитого життя, — і одчай, жах охопили поета, коли він, ридючи, невільно відкрив перед усіма свою змучену душу.

Спогади про цей вечір залишилися в батька на все життя, і ніколи він не міг спокійно про це оповідати.

Трохи згодом відбувся другий, удатніший виступ поета на літературнім вечорі в тій же залі. Знову небувалый натопт народу, захватний ентузіазм та сердечний, чулий прийом. На цей раз поет краще володів собою. Він хвилювався, але вже міг читати. «Чернець» — це був перший твір, що його він продеклямував. Майстерности в читанні він не виявив. Він скоріше не читав, а співав, розтягуючи склади, через що було мало в читанні виразности. Голос йому тремтів, як розбитий, але все це не розхолодило аудиторію, і Шевченкові прийшлося без кінця краю виходити на виклики публіки й читати до повної страти голосу. Читав він дрібні свої речі, що були відомі публіці, які саме — тепер згадати не можу. Цей вечір був ізнову цілковитий тріумф для Тараса Григоровича — тим більший і рідкий, що петербурзька публіка взагалі мала дуже мало ентузіазму й треба було багато даних, щоб розворушити її. Можна напевно сказати, що Шевченко в той час був у Петербурзі найпопулярніша людина, чи, як він сам казав, «модна фігура». Батько тоді ж таки й персонально познайомився з Тарасом Григоровичем. Потім він двічі зустрічався з ним у Костомарова й Куліша, близьких і вірних друзів Шевченка. Вони бачили в Шевченка прояви байдужости й усяково старалися заохочувати його продовжувати поетичну творчість, будили його геній, що ніби заснув, ставлячи перед ним високі цілі. Вони вказували йому, що треба робити для народу, для його освіти, — «панський вік кінчається, а людський починається, то саме час поміркувати, як би людям

допомогти духом у гору піднятися». Наслідки всіх цих заходів відомі. Шевченко знову брався до роботи. Працював у Академії Мистецтв, писав, серйозно зацікавився тим, щоб видавати літературу для народу.

Перший раз батько зустрівся з Тарасом Григоровичем, тепер не згадаю, в Куліша чи Костомарова, на людному зібранні, куди Шевченко прийшов трошки вже налідпитку. Він виглядав, як людина хвора, що завчасно зістарилася. Це були наслідки, як мук, що він пережив, так і зловживання міцними напоями. Він був середній на зріст, гладкий і зі значною сивиною. Голова лиса з характерним великим лобом. Вільно ввійшовши в кімнату, де чекало на нього багато запрошених, він почав хутко обходити всіх, міцно стискаючи руки, а з багатьома й обіймався. Коли його познайомили з батьком, він із привітною усмішкою стиснув йому руку й пройшов далі, але тут хтось, здається один із братів Лазаревських, сказав Шевченкові, що батько знає на пам'ять майже всі його твори й чудово їх деклямує. Шевченко тоді хутко повернувся до батька, гарячо його обняв, і, звернувшись із словами «друже мій любий», висловив йому свою подяку в кількох теплих і сердечних виразах. Батько казав, що взагалі Шевченко під добру руч усіх найбільше вражав своєю щирістю й добродушністю. Але того дня Шевченко був у лихому настрою. На початку вечері він був сумний і похмурий. Багато пив. У розмові з несимпатичними йому особами важким духом на них дихав і ставав причіпливий і різкий. Ступнево все більше впиваючись, він бентежив своє наболіле серце, згадуючи про своє гірке дитинство, кріпацтво й т. і. й уже не звертав уваги на тих, що його оточували.

Друга зустріч батька з Тарасом Григоровичем була цікавіша. Він був у доброму настрої й із захватом живо й образно оповідав про страхіття, що він пережив. Пригадував, як він перебував у Орській фортеці, в експедиції Бутакова, щоб зняти берегові види Аральського моря. Тоді один із офіцерів узяв його до свого повстяного шатра й Шевченко весь похід зробив окремо від своєї роти, був веселий і радий з роздолля степів, що міг вільно малювати акварелі, складаючи чудового альбома видів Аральського моря, й подорожніх картин. Кажучи про Ново-Петрівську фортецю, він між іншим зауважив, що Скифи, що серед них, на берегах Дунаю добував віку Овідій Назон, були дикі Варвари, але не п'яниці, а ті, що його оточували, були і те і друге. Коли тіні минулого видимо почали охмарювати настрій Тараса Григоровича, йому дали гітару. Він страшенно любив музику й особливо співи, а де траплялася гітара й сам співав із охотою, але не дуже гарно, хоча й із великим почуттям.

Незабаром батько виїхав із Петербургу й більше йому не довелося зустрітися з Тарасом Григоровичем. *Олександр Ананьєв.*

Сторінка з історії будування пам'ятника Т. Шевченкові.

Історія увічнення достойним монументом пам'яті Т. Шевченка, цього найвидатнішого борця за національне, політичне та соціальне розкріпачення мас, занадто довга.

Коли згадати, що ще в 1899 році «Союз Літераторов» клопався про дозвіл спорудити пам'ятник і далі, що в 1904 р. українське громадянство, одержавши такий дозвіл, реально, так би мовити, взялося було за цю справу, організувавши для того так званий «Об'єднаний Комітет», що проіснував до 1919 року, нічого не зробивши, то виходить, що до цього часу пройшло цілих 30 років лише на боротьбу за ідею пам'ятника, лише на захист права Шевченка на такий пам'ятник.

Тільки вже радянському громадянству, за останніх часів, довелося здійснювати багаторічні клопотання.

Як відомо, 10 березня цього року урочисто відсвятковано закладини пам'ятника Шевченкові у Харкові. Але для довголітньої такої сумної історії будування пам'ятника залишилися великотомні справи «Об'єданого Комітету», що нині й зберігаються в бібліотеці Археографічної Комісії Всеукраїнської Академії Наук. Ці справи правитимуть для когось за матеріал для монографічної праці, досить цікавої для висвітлення українського громадського руху після першої російської революції.

У своїй замітці я спинюся лише на одному з багатьох інших фактів захисту будування пам'ятника від ворожих нападків. Для цього я дозволю собі опублікувати деякі сторінки зазначених справ Комітету та принагідно зверну ще увагу на заходи одного урядовця, що теж захищав Шевченка-поета, хоча походженням був з тих кіл, відкіля найменше можна було б сподіватися на це.

В 1911 році до київського міського голови надійшла така вимога київського губернатора від З. V. № 1176.

Препровождая при сем присланную мне министерством внутренних дел корреспонденцию газеты «Земщина» от 8 апреля с. г. по поводу постановления киевской городской думы об изыскании в г. Киеве места для сооружения памятника малороссийскому поэту Шевченко, прошу Вас представить мне, с возвращением приложения, для представления в министерство, подробные сведения по содержанию означенной корреспонденции.

На той час міського голови І. Н. Дьякова не було в Києві. Отже, заступник голови Ф. С. Бурчак, не бажаючи встрявати в таку небезпечну справу, приховав був губернаторську вимогу і лише після нагадування, передав її до Комітету, прохаючи подати маленьку відповідь. Зміст кореспонденції такий ¹⁾:

¹⁾ В „Пролетарській Правді“ з 11 березня цього року (№ 58), в статті „Промовисті документи про Т. Ш.“ вміщено подібного ж змісту листа, але

Политиканство. Киевская городская дума (большинство которой состоит из левых гласных) в заседании своем 19 марта текущего года постановила: изыскать в Киеве надлежащее место для сооружения памятника малороссийскому поэту Тарасу Шевченке, который вовсе не имел никаких заслуг перед отечеством. О Шевченке образовалась довольно обширная литература: а) Собрание сочинений и писем П. А. Кулиша, издаваемое под редакцией Н. И. Каманина; б) Материалы для библиографии Т. Г. Шевченка, изданные Д. И. Эварницким (Екатеринослав, 1909 г.); в) Отзыв профессора Н. И. Дашкевича о сочинении проф. Петрова (Спб., 1888, сс. 170—195); г) Очерки из психологии славянского племени М. Урсина (СПБ, 1868 г., с. 185). Из означенной литературы видно, что поэт Шевченко был с юности горьким пьяницей, был необразован и даже малограмотен и навсегда остался недоразвитым простолюдином, утратившим лучшие черты своей крестьянской среды, хотя и обладал талантом поэтического творчества. Разгорячая постоянно себя «горелкой» и ромом, заражаясь польскими революционными настроениями против России, Шевченко мало по малу сделался закоренелым безбожником и отрицателем всего того, что дорого для всех честных русских людей.

Шевченко известен своими сочинениями на малороссийском наречии и на темы из малороссийского простонародного быта под заглавием «Кобзарь», «Наймычка», «Тарасова нич».

Многочисленные наблюдения показали, что названные сочинения очень увлекательны для партии хохломанов и для учащейся молодежи и, именно, тем, что красноречиво и крайне нахально изображают в лицах и действиях: безбожие, кощунство, отрицание власти и закона, ненависть к своему отечеству России, к ее великому прошлому, к ее церкви православной, к родному ей царскому самодержавию, к ее великим монархам Петру I, Екатерине II и Николаю I, подстрекают к отделению Малороссии от России, к кровавой междоусобице и ко многим другим революционным проявлениям. А потому очевидно, что предложенный городской думой памятник в честь Шевченка вовсе неуместен и не нужен и что если, по какому либо обману со стороны партии хохломанов, не будет начальством воспрещено сооружение этого памятника, то он послужит постоянным возбудителем и поощрителем революционного брожения в обществе. Очевидно также, что для киевской городской думы весьма неприлично и негоже содействовать и способствовать намеренно или ненамеренно этому гнусному настроению общества сооружением памятника Т. Шевченко. Бывший наместник Киево-Печерской лавры архимандрит Антоний. 3 апреля 1911 г.

Як бачимо, донос був дуже загрозливий. Треба було боротися всіма заходами, вжити зброї самого міністерства внутрішніх справ. Отже, надіслана від К-ту досить велика змістом відповідь, 1. VI. 1911 р., № 2587, з'ясувавши історію одержання дозволу на збудування пам'ятника згадує, що сама «Земщина», в числі за 26 березня того ж року, була іншої думки, так висловлюючись про поета:

Шевченко не тільки познакомил образованні класи з тим, чого хоче народ, но заставил кращу частину української інтелігенції признати ці народні вимоги своїми власними і тому, правда, і до сих пор все сознательное, честное и благородное в Украине идет под знаменем Шевченка.

значно більшого ніж той, що його надіслав губернатор та до того не зазначено, відкіля його взято і немає підпису автора поданої статті.

Далі у відповіді говориться, що художній творчості поета присвячені праці не тільки російських (Григор'єв, Добролюбов), французських (Дюран), німецьких (Францоз, Боденштедт) критиків, але навіть

в напечатаном по распоряженію министра внутренних дел «Собрании материалов о направлении различных отраслей русской словесности» (СІБ, 1865 г., типография министерства внутренних дел) помещен о Шевченке, как о литературном деятеле, восторженный отзыв. Относительно обвинения Шевченка в безбожии, кощунстве, отрицании власти и закона, упомянутое официальное издание отзывается следующим образом: «таких произведений как «Кавказ», «Розрыта могила» и пр. у Шевченка очень мало, их можно, что называется, по пальцам перечесть и при том в них нет сепаратистических тенденций, но они проникнуты совершенно тем-же настроением, как «Ода на вольность», «Кинжал» и другие пьесы Пушкина, которого никто не заподозрил-бы в сочувствии нашим сепаратистам.

Хто ж був автором цих не відповідних, навіть дивовижних для міністерства внутрішніх справ рядків? В 1901 році вийшло «Полное собрание сочинений графа П. И. Капниста», з якого бачимо, поперше, що автор «Сочинений» був поет, поет досить цікавий з художнього боку і подруге, що він мав у міністерстві внутрішніх справ посаду урядовця окремих доручень, навіть дослужився до камергера¹⁾. На нього в той час і покладено обов'язок стежити за сучасною літературою і подавати про неї звіти, що потім їх докладав цареві міністр. У другому томі цього видання вміщено повний текст «Отзыв'а» про Шевченка, що вперше був надрукований 1865 р. в офіційному «Собрании материалов», на яке посилався Об'єднаний Комітет у своїй відповіді на запитання губернатора.

В своєму звіті Капнист дійсно виявляє себе прихильником поезії Шевченка, його оборонцем, навіть до такої міри, що ще відмежовує його від страшного для влади сепаратизму. Шевченка, переконаного революціонера, Капнист зараховує до

поэтов лириков, до коренных украинофилов, всегда существовавших в Малороссии, украинофилов коренных, известных страстной, поэтической любовью к своей родине, безпредельной преданностью к ея старине, но не нынешних, новых, украинофилов, средоточие которых в минувшее десятилетие было в СПетербурге, где издавался и журнал их «Основа». В стихотворениях Шевченки оживает старая история Малороссии, с ея преданиями, проникнутыми мелодией южных песен, страстным народным пафосом, с плачем о бедственных этнографических условиях страны, бывших причиной ее несчастной истории и повергших народ близорукими мерами правительства—во все ужасы нищеты.

Звичайно, такі плятонічні вислови були тільки власними думками П. Капниста, що мають мало спільного з Шевченком-революціонером. Він, як і дід його В. В. Капнист, автор «Ябеди» та «Оды на рабство», в якій так гостро протестував проти закріпачення українських селян, були українськими патріотами свого часу. Їх

¹⁾ В. Л. Модзалевський. Малоросійський Родословник, т II.

дійсно вабила історія старої України, з її героїчною боротьбою за національне та політичне визволення. Це були, так би мовити, родові українські традиції Капністів, хоча походженням вони її були з Греків. В «Ілюстрованій Історії України» М. С. Грушевського говориться, що в 1791 році до пруського міністра Герцберга приїздив Українець Капніст, син дуже заслуженого полковника миргородського, просити допомоги, коли земляки його повстануть проти «тиранії російського правительства та князя Потьомкіна», щоб повернути козацтву старі права та вольності. Ці відомості знайдено в секретних паперах пруського державного архіву.

Отже, закінчуючи цю невеличку замітку про ворожі заходи проти збудування пам'ятника Т. Шевченкові і згадавши побіжно про ролі російського роду Капністів як українців, нам не буде незрозумілим і дивним, що нащадок графа Капніста, Петро Капніст, не зважаючи на свій видатний стан службовця міністерства внутрішніх справ, міг бути оборонцем Шевченка перед тим самим міністерством. Патріотичні почуття до України, так би мовити, споріднювали цих двох поетів, хоча й зовсім протилежних своїми класовими завданнями і переконаннями.

Іван Шитківський.

Шевченківська бібліографія та її завдання¹⁾.

Потреба раціоналізувати навіть мало помітні ділянки виробництва для поліпшення нашого будівництва стає зрозумілою, а то й очевидною для все ширших кіл, що беруть у ньому активну участь. Виходячи з цього, не доводиться особливо підкреслювати потребу плану, як для цілої бібліографічної роботи на Україні, так і для окремих її галузів. Однак неможна не помітити, що в нашій бібліографії й до останнього часу маємо приклади невідповідного складання бібліографічних показників, навіть тих, що призначаються на задоволення потреб науки, часом великих розміром і т. ін. Для прикладу можна вказати хоч би ті, визначні з іншого погляду, індивідуальні показники, які з'явилися на Україні 1929 р. не виключаючи навіть рекордної праці В. Тарнавського¹⁾. Головне в нашій практиці те, що показники в значній більшості складаються без достатньої попередньої аналізи намічених форм і метод роботи.

Однак планування бібліографічних робіт неможна обмежити одним визначенням форм і метод. Не менш важливо знайти місце кожній наміченій роботі в ряді споріднених, усвідомити її вагу проти інших, виправдати її черговість.

¹⁾ Зачитано на Бібліографічній Секції НДКБ ВБУ 3/IV—1930 р. ²⁾ Тарнавський, В. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Бібліограф. розвідка, К., ВУАН., 1929

Коли говоримо про шевченківську бібліографію, про складання цієї бібліографії, то потреба її здається безсумнівною. Може з таких мотивів, коли хто її торкається цієї справи, то майже завжди лише згадує, що такої бібліографії немає і її невідкладно слід скласти. Останніми роками згадування зустрічаємо декілька разів, хоч треба сказати, що згадок взагалі небагато.

З нашого погляду, шевченківську бібліографію потрібно скласти вже через те, що матеріалу тут маємо дуже багато. «Ні про кого з українських письменників не писалось так багато, як про Шевченка»¹⁾. Особливості сучасного шевченкознавства, й у першу чергу кількісного характеру, коли до його обсягу входить дослідження цілої дошевченківської доби нового укр. письменства, а також і доби післяшевченківської, з свого боку, примушують шукати в бібліографії можливого полегшення тих робочих процесів, що їх доводиться переводити в зв'язку з потребою розв'язати численні проблеми, які в цій роботі виникають. Складність шевченківських студій збільшується ще й через те, що сучасне шевченкознавство засвоює нову методологію й перед ним стоїть завдання передумати шевченківську літературу, особливо ту, що з'явилася за часи дореволюційні «Давно перестаріли і вимагають доповнень, поправок іноді кардинальних переглядів і переоцінки численні праці, що аналізують творчість Шевченка, генезу мотивів його поезій, його світогляд і т. і.»²⁾ Аналіза соціологічна й формальна то є найдоцільніший шлях для переведення згаданої переоцінки, бо найбільші помилки старих дослідників полягали в неправильних поясненнях від них джерел шевченківської революційної ідеології і в такій же неправильній оцінці поетичної вартості «Кобзаря»³⁾.

Однак переоцінити шевченківську літературу потрібно не лише з науковою метою. Ця література цікавить також широкі робітничі маси, які сприймають літературну спадщину Шевченка, як знаряддя колективної, революційної діяльності. «Сміло можна сказати, що це трохи не єдиний приклад у світовій літературі, коли геніяльний письменник робиться не тільки мертвим об'єктом для історично-літературних студій і архівних розкопок (як це сталося з Шекспіром, Гете, Пушкіном), а суб'єктом, носієм і виразником сучасних настроїв, сучасних суспільних змаганнів»⁴⁾. Шевченківська бібліографія з наведених міркувань мала б, здається, визначити найперші кроки новітнього шевченкознавства на шляху здійснення наукових, а разом і популяризаційних завдань, що їх поставила наша сучасність.

¹⁾ Дорошкевич, О., Нове про Шевченка—„Ж. й Рев“. К., 1925, № 3, с. 50.

²⁾ Филипович, П., До студіювання Шевченка, „Нова Громада“. X 1924, № 20—21, сс. 4—5. ³⁾ *ibid.* ⁴⁾ Дорошкевич, О., Шевченко. (Деякі проблеми з Шевченкознавства), „Рад. Осв.“, X.1924, № 3—4, с. 74.

Неможна сказати, щоб шевченкознавство зовсім не мало її не має допомоги з боку бібліографії. Однак, як це ми спробуємо з'ясувати далі, ця допомога недостатня, ані з погляду повноти бібліографічних даних, ані з погляду методу, за якою ці дані опрацьовано.

Твори Шевченка почали друкуватися, як відомо, з 1840 року. Української бібліографії тоді не існувало в тому розумінні, як ми уявляємо її тепер. Продукцію українських письменників коли й бібліографувалося, то разом з російською, і відомості про неї вміщувались у загальноросійських бібліографічних зводках — не відокремлені. Однак потреба якогось відокремлення, хочби в межах російських бібліографічних оглядів, вже існувала, перший крок у цьому напрямку зробив Бодянський ще р. 1834.¹⁾, про цю потребу виразно навіть говорили. Підкреслювалося, що бібліографічне відмежування українського письменства від інших могло б сприятливо відбитись на розвитку української літератури. З цього погляду цікавий матеріал знаходимо в листуванні Квітки з Краєвським. 25-го жовтня 1841 р. Квітка пише до Краєвського: «Опять к малорусской литературе. Она движется и будет жить. Журналы (не к Вашему речь) не сотрут ее с лица земли, одолеет противников и гонителей, в продолжении года выйдет кое-что. Вы можете содействовать ей... Причтите и нашу литературу к басурманским, не включая [розрядка наша. М. Я.] обозрения книг наших в расейския, сделайте особое отделение между немцами, французами и проч.»²⁾.

На думку Квітки, спеціальні огляди української літератури міг би давати до журналу («Отеч. Зап.») Гребінка. Отже думки, що їх висловив Квітка в згаданному листі, близькі були й ширшому колу тодішніх українських письменників. Звідси зрозуміло й те, що М. Й. Костомаров, який також близько знав Квітку, навіть міг часто бачитись з ним, особливо 1843 р., після переїзду Квітки до Харкова³⁾, того ж 1843 р. вмістив у «Молодику» «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке». Згаданий «Обзор», який би побіжний він не був, був бібліографічним оглядом української літератури, особливо цінним тим, що в ньому українська бібліографія пов'язувалась, як активний чинник, з плянами розвитку цілої української культури. Фігурує в цьому огляді й Шевченко. Однак почин, що його зробив Костомаров, довгі роки після того не мав продовження. Для української бібліографії і її розвитку не було сприятливих умов, не

¹⁾ Мастак, І., Малорос. повести, рассказ. Грыцьком Основ'ян. Кн. первая, М., 1834., Уч. Зап. Москв. Универс., 1834, ч. VI, сс. 287—290. ²⁾ Багалій, Д., акад. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко і його доба. Збірник: „Квітка-Основ'яненко“, X., Інст. Т. Ш-ка, 1929, с. 171. ³⁾ Там же, сс. 163—164.

було потрібного їй «содействія», про яке турбувався Квітка. Через це той факт, що твори Шевченка доходили до читачів на Україні й ширились між ними, завдячує не українській бібліографії. Твори Шевченка находили для цього інші шляхи. Вони потрапляли до рук покупців на базарах, на дворянських виборах, тощо. Там же переводилась і передплата на них. Дбали про це знайомі і друзі поета, зокрема й особливо В. Репніна. Допомогав і Квітка¹⁾.

Під час заслання Шевченка його твори не друкувались. Лише 1857 р. в «Записках о Южной Руси» П. Куліша анонімно з'явилась «Наймичка»²⁾. Того ж року заговорили взагалі про Шевченка, хоч не завжди називаючи його прізвище³⁾. З наступних років найближчий рік 1860 відзначається збільшеною кількістю видань творів Шевченка. 1860 року з'явився і справжній бібліографічний їх підсумок під назвою «Список печатных сочинений Шевченка и их переводов на русский язык», складений Гербелем й доданий ним до виданого ним же «Кобзаря»⁴⁾. Список поданий у формі реєстру. Твори Шевченка йдуть за роками, переклади—за окремими творами.

Названий список з тими ж методичними ознаками, тільки доповнений, Гербель видав знов 1869 року⁵⁾, а далі частково й третім виданням 1876 року⁶⁾. Деякі часткові підсумки шевченкових творів з'являлися і в інших виданнях, напр. «Извещение о прозаических сочинениях Т. Гр. Шевченка на великорусском языке», що його надрукував М. Лазаревський 1862 р.⁷⁾, в російських бібліографічних покажчиках також з часом почали з'являтися відокремлені матеріали про Шевченка, напр. у Межова⁸⁾, однак основне річище шевченківської бібліографії в першому її періоді, перед Комаровим, визначалось в «Списках» Гербеля, і, треба визнати, робота в цьому напрямку велась постійно й систематично. Коли при цьому згадаємо, що ще 1857 р. П. Куліш закликав українську бібліографію, називаючи її нянькою, турбуватись про всяке літературне видання, незалежно від його якості, не втрачаючи надії, що в майбутньому всяке літературне явище здається для з'ясування якихось сторін життя⁹⁾, мусимо при цій нагоді сказати, що напередодні 80 років, тобто тих

¹⁾ Филипович, П., Соціальне обличчя українського читача 30—40 рр. XIX в., «Життя й Рев.», К., 1930, № 1, сс. 161—164. ²⁾ Куліш, П., «Зап. о южной Руси», т. II, СПб., 1857, со. 142—168. ³⁾ Куліш, П., Эпilog к Чорной Раде, «Рус. Беседа», 1857, № 3, сс. 137—138.

⁴⁾ Кобзарь Тараса Шевченка в переводе русс. поэтов, изд. под ред. Ник. Вас. Гербеля, СПб., 1860, сс. 193—203. ⁵⁾ Кобзарь Тараса Шевченка в переводе русских поэтов. Изд. под ред. Ник. Вас. Гербеля. Издание второе, СПб., 1869, сс. 311—332. ⁶⁾ Н. Гербель, Список русских переводов стихотворений Тараса Шевченка, сс. 321—334. ⁷⁾ Основа, 1862, № 3. ⁸⁾ Межов, В., История рус. и всеобщ. словесности, СПб., 1872, сс. 474—475. ⁹⁾ Куліш, П., Взгляд на малоросийскую словесность, по случаю выхода в свет книги: «Народні оповідання, Марка Вовчка», «Русск. Вестник», 1857, № 12, с. 230.

років, коли над українською бібліографією і зокрема над бібліографією Шевченка почав систематично й постійно працювати М. Ф. Комаров, українська бібліографія мала вже, нехай загальне, а все ж певне методичне спрямування і принаймні деяку тематичну традицію. 1883 р. Комаров видрукував «Бібліографічний покажчик нової української літератури», в якому на десятих сторінках подав бібліографічні відомості, як про видання творів Шевченка, так і про шевченкознавчу літературу. Видавши названий покажчик, Комаров не припиняв збирати шевченківський матеріал. 1886 року, коли минуло двадцять п'ять років після смерті Шевченка, Комаров надрукував у «Кіев. Стар.» «Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченка»¹⁾, який того ж року вийшов і окремо²⁾. 1887 року Комаров у тій же «Кіевск. Стар.» вмістив «Дополнение к библиографическому указателю»³⁾. Нарешті 1903 року видав новий покажчик: «Т. Шевченко в литературе и искусстве»⁴⁾. В передмові Комаров говорить, що мотивом для видання покажчика було те, що покажчик 1886 р. став уже бібліографічною рідкістю, а подруге інтерес до Шевченка і до його творів зріс. Завданням своїм Комаров вважає виділити з своїх бібліографічних матеріалів те, що стосується життя й літературної діяльності Шевченка. Точніше матеріялу не визначено. Фактично матеріал взято широко. До тих категорій, що фігурують у попередніх виданнях Комарова, додано відомості про установи імені Шевченка, про іконографічний матеріал і ін.

Описував Комаров свій матеріал не завжди *de visu*, не маючи для того під руками книжок, використовував часом ті покажчики, що тоді існували, зокрема Межова. Намагався зберегти правопис, однак це не завжди було можливо. Критика дуже уважно поставилася до праці Комарова. Особливо докладно свою думку висловив Ів. Франко. Висновок його був значною мірою не на користь праці Комарова. Особливо підкреслював Франко неточність опису: «Се може найтяжчий закид, — говорить Франко, — який доводиться робити Комарову»⁵⁾. Були вказані також значні перепуски, як від Франка, так і від інших⁶⁾. Не зважаючи на це, покажчик Комарова до цього часу незамінний, і користь його так і залишається першорядною.

Комаров, видавши покажчика 1903 року, продовжував і далі збирати матеріали про Шевченка. Однак йому не пощастило їх видати. Бібліограф. Комісія Наук. Т-ва ім Шевченка у Львові готу-

¹⁾ „Кіев. Стар.“, № 1886, № 3. 4. ²⁾ К., 1886, 22 сс. ³⁾ „Кіев. Стар.“, 1887 № 5. ⁴⁾ Одеса. 140—3 нев. сс.

⁵⁾ „Зап. Наук. Т-ва ім. Ш-ка“, 1904, т. LVII, сс. 31—42. ⁶⁾ Багрий, А. В., К библиографии Т. Г. Шевченка, Владикавказ, 1923, с. 3.

вала бібліографічні матеріали для видання до ювілею Шевченка 1914 р. Однак світова війна стала на перешкоді тому виданню¹⁾. Фактично продовженням праці Комарова був перший випуск покажчика, який видав Центральний Бібліографічний Відділ у Харкові 1921 р. Це відома праця Миколи Яшека: Т. Шевченко. Матеріали до бібліографії (рр. 1903—1921), 104 + 2 нен. сс.

В розподілі матеріалу про Шевченка у Яшека в основному та ж тенденція, що й у Комарова. Взято широкі тематичні рубрики. Головна різниця в тому, що Яшек відокремив всі рецензії в спеціальний розділ і подав декілька додаткових покажчиків: хронологічний, покажчик використаних періодичних видань, покажчик скорочень і покажчик авторів. Оцінку праці Яшека подав О. В. Багрій, кваліфікуючи її як попереднє, майже коректурне видання, подаючи також значну кількість доповнень. Все ж О. В. Багрій визнає працю Яшека за цінну хочби вже й через те, що вона має велике підготовче значення для майбутньої шевченківської бібліографії²⁾.

О. В. Багрій у різних своїх працях подає огляд взагалі бібліографічної роботи, яка провадилася над Шевченком, особливо за роки 1903—1917³⁾. Висновок, до якого прийшов О. В. Багрій, той, що власне повної, точної і всебічно-розробленої, навіть зовнішньої, бібліографії Шевченка протягом дореволюційних років не складено⁴⁾. Ми зупинимось докладніше на революційній добі.

Всі шевченківські бібліографії часів революції можна поділити на такі групи: підсумки видань творів Шевченка, зокрема перекладів його творів на інші мови; підсумки праць про Шевченка; рекомендаційні покажчики праць про Шевченка; огляди праць про Шевченка; списки книжок з бібліотеки Шевченка.

Маємо підстави вважати, що нотування видань творів Шевченка ведеться значною мірою постійно і в революційні роки. Про це свідчать хочби ті численні бібліографічні праці різного розміру й характеру, присвячені Шевченкові, що їх вміщав і вміщає в різних періодичних виданнях М. Яшек. Однак матеріали, що їх нотує, правдоподібно, не лише один М. Яшек, не опубліковувалися так регулярно, як того можна було б побажати. Через те небагато можна нарахувати бібліографічних праць, в яких би спеціально підсумовувалися видання творів Шевченка. Можемо назвати: «Покажчик літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 роки» Д. Дорошенка, надрукований в Наук. Ювіл. Збірнику укр. університету

¹⁾ „Укр. Жизнь“. 1914, № 2, 123.

²⁾ Багрій, А. В., К библиографии Т. Г. Шевченка. (По поводу указателя М. Яшека), Владикавказ, 1923. с. 14. ³⁾ Там же; також: Багрій, А. В., Шевченковская студия, Владикавказ, 1923, с. 50. ⁴⁾ Там же, с. 9.

у Празі 1925 р. Видання творів Шевченка названо тут за роками, кінчаючи 1896 р. Підсумок подає також М. Плевако в «Хрестоматії нової укр. літератури» (Х., ДВУ, 1926, с. 499). Тут матеріал подано за такими рубриками: Кобзарі та збірники, окремі видання шевченкових поезій та «Назара Стодолі», Російські твори Шевченка в російських оригіналах і в перекладах на українську мову. В межах рубрик матеріал подано за роками. Далі, вже 1928 р., в «Черв. Шляху» (№ 3, с. 140) вміщено «Повні її вибрані збірки творів Шевченка та література присвячена його творчості», окремі видання за 1927 рік. Видання Шевченкових творів 1928 року занотовано в «Укр. красному письменстві 1928 р.» склад. В. Шпілевич, за ред. Ю. Меженка («Жит. й Рев», К., 1929, № 9, 10, 11, 12). Дещо увійшло ще в загальні зводки шевченкознавчої літератури, про яку ми ще будемо говорити далі. Підсумки перекладів шевченкових творів знаходимо у М. Мандрики—«Т. Г. Шевченко в болгарському письменстві» («Зап. Іст.—Філол. Від. УАН», К., 1925, кн. V, сс. 186—187) й у Л. Арасимович «Т. Г. Шевченко в польських перекладах» («Зап. Іст.—Філол. Від. УАН», К., 1927, кн. XII, сс. 101—102). Шевченкові в російських перекладах присвятив свою працю О. В. Багрій: «Т. Г. Шевченко в русских переводах» (Баку, 1925). Деякі матеріали про переклади вміщено знов у загальних зводках шевченкознавчої літератури. До таких зводок ми відносимо працю М. Яшека «Шевченківська література в 1925 р.» («Черв. Шл.», Х., 1926, № 2, сс. 198—206, № 3, сс. 235—241). Працю цю складено за зразком згаданого вже покажчика М. Яшека 1921 р. В основному це тематичний покажчик. В межах теми матеріал подано за абеткою. Сам автор говорить, що підсумок його не повний, матеріал взято з вибором. До покажчика введено лише те, що має історично-літературну вартість і дає щось нового до вивчення Шевченка. Має ця праця й ще одну характерну рису: М. Яшек переводить у ній так звану бібліографію ідей, занотовуючи не лише окремі видання, статті, а й окремі частини відповідних книжок. Як загальний підсумок шевченківської літератури, ми розглядаємо також другу працю М. Яшека: «Нове про Т. Шевченка» («Шлях Осв., Х., 1925, № 3, сс. 226—234; те саме:—«Рад. Освіта», Х., 1925, № 3, сс. 67—73). Тут подано відомості про літературу, присвячену Шевченкові від початку революції. Покажчик тематичний. Літературу, що дає марксістське освітлення Шевченка, відзначено. Останні дві праці М. Яшека свідчать, що автор їх уважно ставиться, як до вимог життя, так і до виправданих практичною доцільністю зауважень з боку критики на його покажчик 1921 р. Крім бібліографії ідей, тут показано вже й сторінки й формат, а то й тираж. Маємо ще, загальний підсумок шевченківської літератури, правда за до-революційний час. в кн. С. Єфремова: «Історія українського пись-

менства» (К., «Вік», 1917, сс. 253—256). Підсумок цей охоплює лише той матеріал, якого вимагає потреба уявити розвиток науки про Шевченка. На думку Єфремова, бібліографічної повноти для цього і не потрібно¹⁾. Широкий охват літератури про Шевченка і його твори з дореволюційної доби, але рядом і з часів революційних подає М. Плевако (Хрестоматія, Т. I, X, 1926, сс. 504—519). Матеріал подано за такими групами: 1. Література біографічного характеру. 2. Шевченко в працях з історії української літератури. 3. Історично-літературні статті й розвідки про Шевченка. 4. Література про окремі українські твори Т. Шевченка. 5. Література про російські твори. 6. Розвідки, статті і матеріали про формальне вивчення Шевченка. Шевченкова поетика. Мова Шевченка. 7. Література до історії «Кобзаря» й інш. творів. 8. Література про світогляд та ідеологію Шевченка. 9. Література про Шевченка й Кирило-Методіївське братство. 10. Література про Шевченка, як маляра. 11. Бібліографія Шевченкової бібліографії. В межах кожної групи матеріал за роками.

Бібліографічне опрацювання окремих тем з шевченкознавства спеціально переводилось дуже рідко. До таких праць можемо хіба віднести «Головні джерела і розвідки, присвячені ідеології і участі Шевченка в Кирило-Методіївському Товаристві»—показчик, надрукований в кн. акад. Д. І. Багалія: «Т. Г. Шевченко і Кирило-Методіївці» (Х., ДВУ, 1925, сс. 91—93).

Назвемо далі рекомендаційні показчики. Ідучи за роками, на першому місці ставимо: «Теми для студій над Шевченком. 150 тем з бібліографією»—показчик, поданий проф. М. Сумцовим в його «Хрестоматії по українській літературі», т. I (Х., ДВУ, 1922. Додаток, 35+2 нен. сс.). 1923 року подібний показчик подав проф. О. В. Багрій у своїй кн. «Шевченковская Студия» (Владикавказ). Автор називає тільки ті теми, які з його погляду є головні в справі вивчення Шевченка. Для прикладу назвемо: Життя поета, Шевченко й Куліш, Шевченко й Костомаров, Шевченко й Гоголь, Шевченко й Щепкін, історія Кобзаря, Шевченко й Кирило-Метод. братство, громадська муза Шевченка, Жіночі персонажі в творчості Шевченка і т. д. До цієї категорії показчиків відносимо також «Репертуар до Шевченківських роковин» («Музика», К., 1925, № 1, с. 30).

1925, 1926, й 1927 років М. Яшек надрукував також рекомендаційні показчики: «До святкування роковин Т. Шевченка», («Знання», Х., 1925, № 6, с. 25; № 7, с. 25; № 8, сс. 24—25), і «Тарас Шевченко» («Знання», Х., 1925, № 9, сс. 24—25; 1926 № 4, сс. 32—33; 1927, № 5, сс. 29).

¹⁾ Єфремов, Сергій, Історія укр. письмен. Вид. друге, с. 8.

1926 року С. Дз—ко в «Цукровику» (X., № 5—6, с. 19) надрукував покажчик «Література до вивчання Шевченка та його доби». Того ж року Виставочно-Консультативний Відділ Всенародньої Бібліотеки України надрукував покажчик: «Нова література про Т. Г. Шевченка» («Життя й Рев.». К., 1926, № 1, сс. 115—117). 1927 року в журналі «Сільський Театр» Дорош Сірий вмістив «Матеріяли для вечірки в день Шевченкових роковин та як з них користати» (X., 1927, № 2, сс. 45—46). Того ж року в журналі «Рад. Освіта» (X., 1927, № 2, сс. 78—82) надруковано «Шевченківську літературу».

Названі рекомендаційні покажчики переважно мають анотації.

1928 року рекомендаційні покажчики подано в «Бюлетені» Книгоспілки (№ 1—2, сс. 20—22)—«До шевченківських роковин» і в «Бюлетені» ДВУ (№ 2, сс. 26—28)—«Роковини Т. Г. Шевченка», а також в «Культура й Побут» (№ 10, с. 8) — «Музика на слова Шевченка». 1929 року в «Бюлетені» Книгоспілки (№ 2, сс. 34—35)—«Роковини Тараса Григоровича Шевченка».

Крім підсумків видань творів Шевченка і праць про нього, а також рекомендаційних покажчиків, протягом революційних часів вийшов ряд оглядів шевченкознавчої літератури. Одні з цих оглядів торкаються по-можливості всіх категорій шевченківської літератури за той, або той час. До них ми відносимо такі: О. Грушевський, Шевченківська література, за останні роки. Матеріяли і замітки («Україна», К. 1917, № 1—2, сс. 116—127); М. Плевако. Шевченко й критика. Еволюція поглядів на Шевченка (X., Вид. «Черв. Шлях», 1924, с. 75); В. Дорошенко, Шевченкознавство за останнє десятиріччя (1914—1924). Короткий інформаційний огляд. («Стара Україна», Львів, 1925, № III—IV, сс. 72—80); А. В. Багрий, Т. Г. Шевченко в літературній обстановці (Баку, 1925, с. 172); І. Айзеншток. З нової літератури про Шевченка («Черв. Шлях», X., 1926, № 4, сс. 239—243). І. Айзеншток, Націоналістичне Шевченкознавство (Критика, X., 1928, № 3, сс. 14—19).

Вже 1922 року виразно було відмічено конечність певних змін у вивченні Шевченка, згідно з новими вимогами науки й освіти¹⁾. Наступними роками проблема ця уточнювалась у напрямку визнання першорядної ваги за соціальним спрямованням цілою Шевченкознавства²⁾ й переходу в основному до соціологічної методи досліджування³⁾. Згадане спрямовання деякою мірою відбилось і в бібліографічно-критичних оглядах шевченківської літе-

¹⁾ Айзеншток, І., Шевченкознавство сучасна проблема, X., Всеукр. Літерат. Комітет, 1922.

²⁾ Дорошкевич, Ол., Шевченко (Деякі проблеми з шевченкознавства), „Рад. Освіта“, X., 1924, № 3—4, с. 74. ³⁾ Фялипович, П., До студіювання Шевченка, „Нова Громада“, X., 1924 № 20—21 сс. 4—5.

ратури. Назвемо працю Ол. Дорошкевича — «Ідеологічні постаті в українській літературі після Шевченка» — («Черв. Шлях», X., 1923, № 3, сс. 216—226), а також Мих. Ткаченка — «Спроби матеріалістичного освітлення творчості Т. Шевченка в літературі» («Книга», X., 1923, № 2, сс. 15—21).

Шевченківська література мала також, правда часткове, але все ж бібліографічно-статистичне обчислення в статті М. Яшека «Шевченковіана ДВУ» — («Бюлетень ДВУ», X., 1929, № 3, сс. 4—6).

Щодо окремих творів Шевченка маємо огляди літератури про Кобзаря в ст. М. Яшека — «Від «Кобзарика» до великого «Кобзаря»» («Знаття», X. 1924, № 10 — 11, сс. 27 — 28) й у Павла Богацького — «До історії критичного видання «Кобзаря» Т. Шевченка» («Стара Україна», Львів, 1925, № III—IV, сс. 70—72). М. Новицький подав «Бібліографічні про листи до Шевченка нотатки» (Тарас Шевченко, Листування, К. УАН, ДВУ, 1929, сс. 953—963)¹).

До шевченківської бібліографії вважаємо за доцільне включити також списки книжок його бібліотеки. Один список поданий в ст. Ан. Ніковського — «Бібліотека Т. Шевченка» («Книгар», К., 1917, № 3, сс. 107—113). Другий у І. Айзенштока — «Замітки й матеріали про Шевченка» («Черв. Шлях», X., 1923, № 8, сс. 236—240).

Такий стан шевченківської бібліографії на кінець року 1929. Мусимо зазначити, що ми ставили собі завдання дати повний її список лише в межах революційних років, тобто, починаючи від року 1917, намагаючись занотувати всі шевченківські покажчики й бібліографічні огляди. Але й тут цілком неминучі перепуски. Поперше трудно, а часом і неможливо було повністю охопити матеріали, що виходили на Західній Україні, подруге нема жодної гарантії, що книжкові збірки ВБУ й УНІК, які ми використали, мають всю ту літературу, що виходила на Радянській Україні.

Як же доводиться кваліфікувати сучасний стан шевченківської бібліографії?

Переглянувши головні етапи, через які проходила шевченківська бібліографія в дореволюційні часи, підсумувавши бібліографічні покажчики, й огляди, що вийшли після 1917 року, ми бачимо, що шевченківська бібліографія не виконала навіть першого свого, так би мовити, елементарного завдання. Ми не маємо повного підсумку точно описаних видань творів Шевченка, як і підсумку праць про Шевченка. Капітальні, хоч і часткові, підсумки

¹) Численні бібліографічні матеріали знаходимо в „Коментарії до Шевченкового журналу“ (Тарас Шевченко. Щоденні записки (Журнал), К., УАН, ДВУ, 1927, сс. 213—767); в „примітках“, що їх додано до кн. Т. Шевченко. Поезія, т. перший, К., УАН., Книгоспілка, 1927, сс. 445—474, т. другий, сс. 429—469; в „Коментарії до листів Шевченкових“ (Тарас Шевченко, Листування, К., УАН, ДВУ, 1929, сс. 349—952).

М. Ф. Комарова (1903) й М. Яшека (1921) потребують перевірки й доповнень. Література, що з'явилась після 1921 р., в одній своїй частині значною мірою охоплена бібліографічно — це література про Шевченка. Щождо підсумування видань творів Шевченка, маємо стан зовсім не задовільний. Маємо лише окремі фрагменти не з однаковим охоптом відповідного матеріалу, складені за різними методами. Не все з цього бібліографічного матеріалу можна навіть об'єднати, але навіть і об'єднавши частину, мало допоможемо справі, бо здобуток буде незначний.

В підсумках шевченківської літератури революційного часу маємо все ж певні досягнення. Це поперше тематичний порядок систематизації матеріалу, який переважно вживається для літератури про Шевченка, далі поглиблений аналітичний підхід до матеріалу й удосконалення цілого бібліографічного оформлення.

Поряд із цим спопуляризування шевченківської літератури шляхом складання й опублікування бібліографічних рекомендаційних списків з відповідним освітленням, зорієнтованих на замовлення можливо ширших кіл, було й є недостатнє. Можливо тут важить те, що критична аналіза літературної спадщини Шевченка її відповідна переоцінка літератури про нього лише останніми роками помітно зміцніли¹⁾, і тому лише недавно здобуто певну базу, яку можна підвести під усю бібліографічно-рекомендаційну роботу. Все ж неможна не визнати за значний перепуск хочби те, що навіть підсумка рецензії на Шевченківські видання до цього часу не складено.

Характеризуючи стан сучасної шевченківської бібліографії, ми зовсім не хочемо сказати, що бібліографія Шевченка в незадовільному стані через те, що їй мало приділяли уваги. Навпаки, ми бачили, що ця бібліографія провадилася систематично, і традиція цієї роботи майже не переривалась від початку 60 років минулого сторіччя й до нашого часу. Причини тому, що ми й досі не маємо шевченківської, відповідно складеної бібліографії доводиться шукати почасти в самій складності роботи. Першою ознакою цієї складності є те, що матеріал, який довелось би охопити з потрібною повнотою, у великій мірі мало приступний і бібліографам Радянської України і бібліографам України Західньої. Відомо, які несприятливі були і є умови не лише для опису всіх матеріалів десь в одному місті України, а навіть для переведення роботи в певному контакті обох частин України. Багато могло тут важити й те, що на Україні складання бібліографічних монографій, попереднє опрацювання метод і форм зв'язаної з цим роботи, не було звичай-

¹⁾ Навроцький, Б., Успіхи шевченкознавства за останні роки, „Пролет Правда“, К., 1930, № 58.

ною річчю, а тої виключно численний матеріал, який мусів би увійти до бібліографії Шевченка, вимагає якраз докладно розробленої методики. В наші часи переоцінки минулих здобутків прибавилась іще одна методологічна трудність. Момент соціального замовлення посідає центральне місце серед вимог, що їх ставить життя перед кожною науковою дисципліною, надто такого прикладного характеру, якою є бібліографія, а тому й бібліографія про Шевченка, зважаючи на цю вимогу, стає перед цілим рядом нерозв'язаних методологічного порядку проблем. Наведені труднощі не повинні, очевидно, стати непереможною перешкодою у складанні шевченківської бібліографії. Несприятливі умови збирання й опрацювання матеріалу можна значною мірою ослабити деякими організаційними заходами і в першу чергу запросивши до колективної роботи бібліографів Західньої України, зокрема товариство ім. Шевченка у Львові. Щождо труднощів методологічного характеру, то тут деякі допоміжні матеріали, принаймні орієнтовного характеру, ми маємо, і можна врятувати до чогось позитивного домовитись.

На справі методології ми й хотіли б далі зупинитись.

Бібліографія Шевченка належить до категорії індивідуальних бібліографій, тобто таких, які ставлять собі завданням підсумувати видання творів одного автора і праць, присвячених цьому авторові. Треба сказати, що методологія для складання взагалі бібліографічних показчиків дуже мало розроблена¹⁾, ще менше розроблено методологію окремих категорій показчиків²⁾, і майже зовсім не розроблено якраз методологію індивідуальних бібліографій³⁾. Щождо того, як саме складати бібліографію Шевченка, ми не можемо назвати жодної, навіть невеличкої замітки, яку б було спеціально присвячено цьому питанню. Окремі думки висловлювали автори шевченківських показчиків, принагідно рецензенти тих показчиків, автори загальних бібліографічних оглядів шевченківської літератури і т. і. Однак, навіть зібравши всі ті принагідно висловлені думки, ми не будемо мати хочби загальної схеми вказівок про те, як складати бібліографію Шевченка. Все ж підсумуємо ті думки, принаймні, коли в них знаходимо певні конкретні вказівки. М. Ф. Комаров в передмові до свого показчика, 1903 р., як ми вже говорили, не дає умотивованих положень про складання шевченківської бібліографії, він інформує, та й то лише в загальних рисах, про шлях, яким він сам ішов. Ів. Франко, що написав

¹⁾ Фомин, А. Г., Методы составления библиографических указателей. „Труды II всерос. библиограф. съезда“, М., 1929, сс. 162—171. ²⁾ Шнейдер, Георг, Курс библиографии. Глава IV. Составление библиографических показчиков. З третього німецьк. видання переклав В. Козловський, К., 1929. Друк. на машинці в 5 прим. (ВБУ). ³⁾ Ясинський, М., Індивідуальна бібліографія, „Бібліолог. Вісті“, К., УНІК, ДВУ, 1930, № 1.

найґрунтовнішу рецензію на згадану працю Комарова, в частині, що торкається методи, підкреслює лише загальну вимогу, яку ставимо до кожної бібліографічної роботи, вимогу точного опису. Всі інші моменти бібліографування Франко називає формальними, тим самим відносячи їх до другорядних. М. Яшек в показчику 1921 року зовсім не подає своїх міркувань про методи й форми складання бібліографії Шевченка. О. В. Багрій, спеціально зупиняючись на показчику Яшека 1921 року, висловлює деякі думки, що їх можемо вважати за певні вимоги, які бібліограф повинен взяти на увагу, складаючи бібліографію Шевченка. Систематизуючи побажання Багрія, маємо насамперед вимогу уточнити категорії того матеріалу, що його слід бібліографувати, зокрема вирішити питання про той матеріал, який знаходимо в підручниках, хрестоматіях, особливо в їх повторних виданнях, а також про передруки того, або того віршу в газетах, журналах тощо. Особливо докладно слід описувати видання творів Шевченка. Між іншим потрібно вказувати формат, видавництво, друкарню, яке видання й навіть тираж. Останнє, тобто тираж, важливе для майбутнього дослідника, коли він зупиниться над питанням про поширення творів поета на Україні й за її межами й про розміри впливу Шевченка. Описуючи, бібліографові потрібно ознайомитись зі змістом матеріалу, щоб не помилитись, відносячи його до того, чи іншого розділу. Це особливо торкається матеріалу про Шевченка. Деякі матеріали слід вміщувати в декількох розділах. Торкається Багрій і системи скорочень, які на його думку слід зберегти лише для тих назов видавничих, чи журнальних, які займають багато місця й часто повторюються. Взагалі ж він підкреслює потребу дбати про облегчення читання й набору. Важливо також облегчити використання показчика Через те, напр., рецензії доцільно не відокремлювати в спеціальний розділ, а подавати слідом за відповідним виданням¹⁾.

В іншій своїй праці О. В. Багрій говорить про потребу «внутрішньої» бібліографії, яка, як ми розуміємо думку О. В. Багрія, повинна взяти на облік і той матеріал, що його знаходимо в різних спогадах сучасників і ін., тобто висувається потреба бібліографії ідей, висловлених про Шевченка принагідно, в найрізноманітніших виданнях мемуарної історично-літературної і ін. продукції²⁾. В. В. Дорошенко в своєму огляді шевченкознавчої літератури за роки 1914—1924 також зупиняється на показчику Яшека 1921 р. й висловлює ряд думок, які теж не можна обминути, складаючи бібліографію Шевченка. Особливо важить у В. В. Дорошенка підкреслення того, що шевченківська бібліографія має охопити по-

¹⁾ Багрій, А. В., К библиографии Т. Г. Шевченка. (По поводу указателя М. Яшека), Владикавказ, 1923, сс. 4—5. ²⁾ Багрій, А. В., Шевченковская студия, Владикавказ, 1923, с. 10.

можливості й видання західньо-українські й європейські. Вписувати їх, як і інші, слід лише за самими матеріалами. Описуючи шевченківську літературу, слід додавати анотації, особливо в тих випадках, коли з заголовку тяжко довідатися, про що йде мова. Систематизувати матеріал доцільніше за роками, щоб мати образ зросту студій і уваги до Шевченка¹⁾. Можна ще згадати про тенденцію певного вибору шевченківського матеріалу, яку ми знаходимо у М. Яшека в згадуваних уже його працях 1925—1926 років, а також про відзначування ним марксистської літератури²⁾. От приблизно все, що знаходимо в нашій спеціальній літературі про те, як саме слід скласти бібліографію Шевченка. Ми бачимо, що більша частина головніших питань, які зв'язані з роботою над складанням шевченківської бібліографії, вже зупиняла на собі думку й для деяких з цих питань маємо навіть виразно висловлені вирішення. Однак цим цілу справу лише полегчується, а не розв'язується в такій мірі, як це потрібно. Ми стоїмо нині перед потребою скласти бібліографію Шевченка, яка задовольнила б не лише можливою повнотою охопленою нею матеріалу, але й методом, рівно формою й характером освітлення того матеріалу. Звідси потреба докладно розробити методику роботи, в якій би давались відповіді на питання, що неминуче виникнуть при складанні шевченківської бібліографії. Цій системі слід надати форми інструкції, яка особливо буде важити через те, що в складанні бібліографії Шевченка через трудність роботи візьмуть участь цілі групи бібліографів. Не все з згаданої інструкції потребуватиме дискутування, однак основні питання без сумніву потребують серйозного попереднього колективного обміркування й вирішення. Проєкт інструкції могла б оформити група представників відповідних установ і організацій, як Шевченківський Інститут, Бібліографічна Комісія ВУАН тощо.

Ми дозволяємо собі далі зупинитись лише на деяких з тих головніших питань, які потребують попереднього обміркування. Перші з таких питань, на нашу думку, в тому, чи слід бібліографувати весь без винятку матеріал, який в тій, чи іншій мірі торкається Шевченка, чи тут можливий вибір, при яких умовах цей вибір припустимий, який критерій вибору й засоби для забезпечення цьому виборі відповідного характеру.

Питання про можливий вибір мусимо ставити через те, що протягом років виходила велика сила матеріалів дрібних, як афіші, плякати, оголошення про концерти, про доповіді, не кажучи вже про такий матеріал, як наліпки з портретом Шевченка на різних речах тощо.

¹⁾ Дорошенко, В., Шевченкознавство за останнє десятиліття (1914—1924), „Стара Україна“, Льв., 1925, № III—IV, сс. 79—80. ²⁾ Яшек, М. Нове про Т. Шевченка, „Шлях Освіти“, Х., 1925, № 3, сс. 226—234.

Виходячи з того, що збирання названого дрібного матеріалу без сумніву ускладнить роботу, не переносячи навіть питання в площину принципів, ми думаємо, що з самого початку слід чітко відмежувати бібліографічну роботу над виданням творів Шевченка, наукових і науково-популярних праць і статей про нього з одного боку й з другого боку виконання спеціальних завдань, як бібліографування іконографічного матеріалу, матеріалу музичного, не кажучи вже про матеріал плякатний і под.

Зупиняючись далі на тій частині роботи, яка має охопити лише видання творів Шевченка, наукову й науково-популярну літературу про нього, ми думаємо, що питання про те, чи увесь матеріал названих категорій бібліографувати, слід вирішити так. Матеріал названих категорій важливий з погляду бібліографічного, історично-літературного і взагалі культурного, тому слід забібліографувати його увесь, не виключаючи згаданих у О. В. Багрія передруків в газетах, хрестоматіях і ін. Описати цей матеріал слід так, щоб в описові були відомості формального й сутнього характеру, які допомагали б орієнтуватися при систематизації матеріалу. Очевидно тут потрібні спеціальні уточнення, які слід зафіксувати в тій інструкції, про яку ми згадували.

Матеріал описується на картках, з яких складається картотека, поділена на дві основні частини: в одній будуть картки на видання творів Шевченка, в другій на праці, статті й замітки про Шевченка. У частині видань творів Шевченка очевидна потреба утворити окремий розділ перекладів Шевченка з поділом на підрозділи за мовами й т. д. В межах найменшої групи найдоцільніше упорядкувати матеріал за роками. В частині матеріалів про Шевченка здається було б доцільно не розбивати картки на якісь розділи, групи тощо. Зручніше для користування, коли цей матеріал буде упорядкований просто за роками і в межах року за мовою й абеткою чи то авторів, чи назов, в разі, коли автора не показано. Призначення картотеки — бути вміру можливості вичерпним джерелом відомостей про Шевченка для наукових студій. Картотека зберігається в певній установі й перебуває в таких умовах, які забезпечили б найзручніше її використання, постійне й систематичне її поповнення як новою літературою, так і матеріалами з попередніх років. Поруч з бібліографуванням матеріалів названих категорій слід організувати спеціальну роботу над розшукуванням принагідно висловлених думок про Шевченка, коротких відомостей, розкиданих по найрізноманітніших виданнях, що спеціально не присвячені Шевченкові, тобто організувати бібліографування ідей, що стосуються Шевченка й його творчості. Також за окремими спеціальними завданнями й за окремими інструкціями складаються бібліографії рукописного, іконографічного, музичного, афішного й ін. матеріалу.

Так в основному можна намітити хід роботи, щоб утворити картотеку шевченківської літератури, призначеної для наукових студій.

Справу складання показчиків на підставі тої картотеки ми уявляємо собі так: принцип диференціяції, що йому чим далі все більше підпорядковують свою роботу наші видавництва, автори й т. д., мусимо застосувати й до видання бібліографічних показчиків. Виходячи з цього, трудно говорити про видання такої бібліографії Шевченка, яка мала б обслужити й наукових робітників — шевченкознавців і разом ті широкі кадри читачів, що також потребують допомоги з боку бібліографії, однак складеної за такою метою і в такій формі, щоб вона могла задовольнити потреби можливо ширших кіл споживачів шевченківської літератури. Отже слід плянувати видання не одного шевченківського показчика, а цілої низки показчиків. Не може бути сумніву, що для показчиків масового користування потрібний значний вибір літератури, потрібне відповідне схарактеризування тої літератури, відповідний опис і система упорядкування матеріалу. Над цим також доведеться спеціально попрацювати. Нам хотілось би нині торкнутись питання про складання показчика для потреб наукових робітників і в першу чергу про обсяг матеріалу для такого показчика.

Конкретно питання стоїть так: чи до показчика, призначеного для наукових робітників, потрібно заносити весь той матеріал, який буде зібраний в картотеці? При умові, коли буде існувати можливо вичерпна картотека, повторювати зібраний в ній матеріал ще й у показчику, хочби він складався для наукових робітників, на нашу думку, не потрібно. Роля шевченківської бібліографії, як «няньки», що турбується про весь шевченківський матеріал, якого б розміру, форми й характеру він не був, нехай виявиться в картотеці. Для показчика, призначеного для наукових робітників, допомога згаданої «няньки» потрібна, але допомогу цю слід використати уміючи, беручи ті її послуги, які потрібні саме для даного періоду зросту того, хто буде їх використовувати, тобто науки шевченкознавства. Отже й для показчика наукового призначення, на нашу думку, слід робити певний вибір літератури. До цього висновку доводиться прийти й з міркувань ще більш практичного порядку, взявши на увагу ту колосальну кількість матеріалу, який буде зібрано в картотеці. Для наукового робітника в кожній його праці є свої межі, інакше він ніколи не опублікував би своїх дослідів. Отже природній сумнів, чи багато дослідників фактично ознайомиться з усім тим матеріалом, який би ми внесли до показчика, складаючи його без жодного вибору. А коли таких дослідників не багато, тоді ні для чого витрачати й без того обмежені наші засоби, передруковувати цілу картотеку. В поодиноких випадках, в разі потреби, дослідник звернеться за додатковими матеріалами до картотеки.

Як забезпечити виборіві потрібну міру об'єктивності з одного боку, потрібний обсяг матеріялу з другого? Нам здається, що в частині бібліографії видань творів Шевченка до покажчика наукового призначення потрібно внести все, що з'явилося. Лише про передруки в газетах, в хрестоматіях і под. можна було б говорити спеціально. Щождо літертури про Шевченка, тут справа вибору полегчується тим, що ми маємо спеціальну наукову установу — Інститут Т. Шевченка, якому довелось би своїм авторитетом санкціонувати певний вибор матеріялу, продиктований сучасними завданнями наукового шевченкознавства. Колективна думка допомогла б у максимальній мірі уникнути як однобокості, так і обтяження покажчика порівнюючи другорядним матеріялом.

Питання про форму опису в покажчику, призначеному для наукових потреб, зводиться до того, чи подавати, крім звичайних, відомості про друкарню, формат, тираж, а з другого боку, чи подавати анотацію до кожного опису. Здається не помилимося, коли скажемо, що в описі видань творів Шевченка будуть виправдані з погляду практичної доцільності і відомості про друкарню, і про формат, і про тираж. Потреби правильного систематизування описаного матеріялу вимагають подавати анотацію про зміст твору й про його форму, хочби в тих випадках, коли в заголовку не подано потрібних відомостей. Щождо літератури про Шевченка, то, на нашу думку, відомості про друкарню, про формат і про тираж в покажчикові, хочби й для наукових робітників, були б не виправдані в такій мірі, щоб варто було обтяжувати цілу роботу потрібними в таких випадках розшуками, вимірами й ін. Анотації для літератури про Шевченка, з нашого погляду, особливо потрібні, оскільки анотації значною мірою даватимуть матеріял для мотивів, що регулювали самий вибір матеріялу, а з другого боку й безпосереднє значення анотацій очевидне, оскільки вони полегчували б докладніше попереднє ознайомлення з матеріялом. Таким спрямованням анотційної роботи до певної міри розв'язується питання про характер анотування. В анотації, з нашого погляду, неодмінно має бути елемент ідеологічно-оціночний. Самий факт вибору створює відповідну передумову для цього. Як систематизувати описаний матеріял у покажчику, призначеному для наукових робітників? У кожному покажчику є основна частина й можуть бути додаткові покажчики. Коли говорити про основну частину шевченківського покажчика призначеного для наукових робітників, то й для видань творів Шевченка і для літератури про Шевченка, здається, найвиправданіший хронологічний порядок, оскільки він справді допоможе уявити хід видавничої роботи зв'язаної з Шевченком, інтереси до Шевченка й розміри засобів задовольнити ці інтереси відповідною літературою. Чи потрібно якимось систематизувати матеріял

в межах року? З нашого погляду в частині видань творів Шевченка потрібно відокремити оригінальні твори від перекладів, а то їй зовсім відокремити переклади в спеціальну групу, далі в межах оригінальних творів слід упорядкувати матеріал за мовою. В межах мови — за абеткою. В частині матеріялу про Шевченка в межах року слід поділити матеріал також за мовою й за абеткою.

Крім основних показчиків, потрібно скласти додаткові. В частині видань творів Шевченка головні додаткові показчики: за формальною ознакою (проза, поезія, драма) й за змістом (тематичні). Останній особливо потрібний для різних цілей поточного практичного значення: для чергових доповідів і под.

У частині матеріялів про Шевченка головний додатковий показчик тематичний. Такого роду тематичні Шевченківські показчики за часи революції стали звиклим явищем. Очевидно потреби життя їх цілком виправдують.

Так стоїть справа з систематикою. Підсумовуючи те, що ми сказали про головні моменти в роботі, про визначення матеріялу, його опису і систематизацію, треба додати, що залишається ще ціла низка питань, які потребують додаткового уточнення. Напр., коли складати основні й додаткові показчики, то чи доцільно подавати в описі ті ж самі елементи для тих і других, чи можна в додатковому показчику опис подати скорочений. Далі, коли будуть додаткові показчики, чи доцільно подавати анотації в обох показчиках. Чи подавати в тематичних показчиках широкі рубрики, чи деталізувати і в якій мірі і т. д. і т. д.

Говорячи про потребу додаткових показчиків, ми торкнулися вже питання про складові частини шевченківського показчика, що зв'язане з загальним сконструюванням шевченківської бібліографії, як певного видання. На цьому в спеціальній літературі менш за все спинялась увага. Між тим від правильного сконструювання бібліографічного видання великою мірою залежить, оскільки воно може задовольнити певні наукові потреби і зручне для користування. З цього погляду, крім додаткового показчика, доводиться говорити про так звані ключі, тобто знов про спеціальні додаткові показчики, лише інші своєю формою. Здебільшого це показчики назов творів, показчики авторів, видавців тощо. Ми вважаємо, що на цьому можна особливо й не зупинятись, а замість цього торкнемось питань важливіших, а саме характеру і змісту передмови та потреби вступного біографічного нариса про Шевченка.

Бібліографічне знання у самій суті своїй прикладне, допомічне і тому примушене свої норми пристосовувати до вимог життя, зберігаючи лише певний мінімум постійних своїх ознак, без яких перестало б бути бібліографічним. Ми не будемо тут зупинятись на цьому довше, ми хотіли б лише підкреслити, що широко розви-

неної системи бібліографічного знання, як чогось сталого для всіх часів поки що нема. Звідси потреба спеціальної бібліографічної методики для кожної ділянки бібліографічної роботи, для кожного типу бібліографічних показників. Як ми вже говорили, методики складання зокрема індивідуальних бібліографій покищо також нема. От через що ми вважаємо, що для української бібліографії було б дуже бажано, щоб в передмові до шевченківських показників, які призначатимуться для задоволення різних потреб, були вказані ті завдання, які ставились, ті шляхи, якими йшла робота, ті методи, яким ця робота була підпорядкована, ті форми, в які вилились її наслідки. Щодо біографічного варису Шевченка, то на нашу думку, такий нарис був би потрібний. Він давав би певне тло для усвідомлення тої літературної діяльності, що про неї в показнику зафіксовано бібліографічні відомості. В значній частині капітальних індивідуальних бібліографій, що з'явилися останніми роками на Україні, на цей момент, і цілком з нашого погляду слушно, звернено відповідну увагу. Тим більш, у шевченківських показниках, пристосованих до потреб різних кіл, такі вступні біографічні, а то й критичні інформації, будуть цілком виправданим допоміжним вступом.

У кінці ми хотіли б торкнутись тих шляхів, якими, на нашу думку, слід іти, складаючи бібліографію Шевченка.

Перше питання, чи потрібно раніше, ніж приступити до розшукування відповідних книжок, статтів тощо, скласти бібліографію шевченківської бібліографії, тобто перевести ту роботу, яку, як початкову, так би мовити вступну, завжди рекомендується виконати в процесі здійснення всякого бібліографічного завдання. Нам здається, в головному шевченківська бібліографія, що перекладлась попередніми роками, підсумована й зупиняється на цій частині роботи, як спеціальній, відокремленій від розшукування всіх інших потрібних матеріалів, не варто. Коли стати на цей шлях, тоді встає питання, з чого ж починати роботу? Думаємо, починати слід з перевірки тих бібліографічних відомостей, що ми їх маємо в шевченківських показниках, які з'явилися до нашого часу й які вже підсумовано, почасти у О. В. Багрія (Шевченковская Студия, 1923), далі у М. Плевака (Хрестоматія, т. 1, 1926, сс. 519—520) і ін.

Під час перевірки будемо, можливо, натрапляти на ще невідомі праці, будемо і їх занотовувати і також перевіряти й виправляти. Переводячи таку перевірку, натрапимо не лише на бібліографічні матеріали, а разом і на літературні й ін. Крім цієї роботи, доведеться за певним списком переглядати періодичні видання: журнали, газети, збірники тощо.

Так можна уявити собі шляхи складання бібліографії видань творів Шевченка й матеріалів про нього.

Щождо бібліографії ідей, бібліографії музичного, іконографічного, афішного й ін. матеріалу, то для роботи в цих спеціальних ділянках потрібно памітити й відповідні шляхи, що повинно стати спеціальним завданням.

Друге питання про розподіл роботи. Ми вже говорили про неминучу потребу поділити роботу між бібліографами Західної й Радянської України. Завдання бібліографів Західної України могло б полягати в тому, щоб забібліографувати за єдиною інструкцією всі ті шевченківські видання й матеріали, що з'явилися за межами кол. Росії до революції й за межами СРСР після революції. Бібліографи Радянської України бібліографують матеріали, що вийшли в межах кол. Росії, в межах СРСР. Однак розмір завдання й розкиданість матеріалу великою мірою по місцевих періодичних виданнях, брак збірок таких видань по великих центрах України, примушують особливу увагу звернути на організацію допоміжної роботи на місцях, і в першу чергу в більших містах України, де є значні збірки місцевої книжкової й періодичної літератури. Центром організаційним і регулятивним мала б бути певна авторитетна й зацікавлена установа й при тому в такому місці, де можна сподіватись знайти найбільше потрібних матеріалів.

Михайло Ясинський.

Відомості про Т. Г. Шевченка в неопублікованій кореспонденції Бодянського.

Редактор академічного видання Шевченкових творів зазначає, що «знайомість між Шевченком та Бодянським відбулася десь певне 1843 р. під час переїзду Шевченка через Москву на Україну чи з України» (т. III, с. 633).

Підтвердженням цієї гіпотези можуть бути кілька рядків неопублікованого ще листування Андрія Козачківського з Бодянським¹⁾, що були товаришами по Переяславській школі й обоє пізніше стали вірними Шевченковими приятелями.

Козачківській (1812—1889) писав до Бодянського 18 квітня 1843 р. із Курська, де він був тоді лікарем: «Може ты чытавъ Шевченковыхъ Кобзаря и Гайдамаки. Гарный, кебетный хлопецъ, щира душа. Винъ хотивъ дуже познакомыцца зъ тобою якъ ты приедешъ въ Петербургъ та мабуть не вдалось, бо чувъ що ты скоро повернувъ зъ Петербурга»...²⁾.

¹⁾ Бібл. ДержМузею в Ростові Яросл., рук. Титова, № 1456, сс 142—143.

²⁾ Сам Козачківський познайомився з Шевченком наприкінці 1841, або на початку 1842 р., бо вже 23 квітня 1842 р. згідно з формуляром його призначено лікарем до Курську.

Отже з цього уривка дізнаємося, про бажання Шевченкове по-знайомитися з Бодянським і про те, що на початку 1843 р. в Петербурзі знайомства не відбулося.

В цьому самому листі є також ще одна цікава інформація про літературний і бібліофільський інтерес Шевченків до «Чар» Кирила Тополи,—драматизованої повісти, що вийшла в світ 1873 р.¹⁾

Козачківський писав з цього приводу: «Сенковскій²⁾ въ бібліотеци не знавъ якъ хвалить Чари. У мене булы воны, та Шевченко, нехай здоровъ буде, закабалывъ ихъ»...

Листування між Шевченком і Бодянським почалося в 1844 р. двома листами Шевченковими з 13 травня і 29 червня.

Оригінали їх так само як і пізніших чотирьох листів Шевченкових із заслання переховуються в рукописній збірці, що її придбав А. Титов і яка тепер перейшла до Держ. Музею в Ростові Ярославському, рук. № 2169. Вперше надрукувала їх з великими помилками редакція «Русской Старины» в 1883 р., № 9. М. М. Новицькому пощастило встановити досить правильну редакцію тексту цих листів Шевченкових в академічному виданні за виключенням листа другого, з 29 червня (Твори, т. III, с. 19). В рукопису стоїть р о с е р д ы л ы с ь (замість р а с е р д ы л ы с ь), н е д о б р ы й (зам. н е д о б р а), п о м и ш к у (зам. п о л и ш к у, або, як догадувався гол. редактор академічного видання — «л е м і ш к у»). Слово — в ѣ р н о після фрази: — або такъ якъ есть въ летописяхъ» — це зайвий додаток редактора «Русской Старины», Семевського³⁾:

В обох цих листах з Петербургу Шевченко звертався до Бодянського з проханням допомогти розповсюдити в Москві його «Тризна» й «Гамалію». Але головню він оповідає в них про свій план «Живописной Украины», який розбив своїм листом до Шевченка (з 31 грудня 1844 р.) Куліш. Прочитавши оголошення про неї, що його надрукував у «Сѣверной Пчелѣ» (№ 193 від 25 серпня 1844 р.) сам Шевченко, Куліш у вище зазначеному листі до нього писав:

---

1) Чары, или вѣсколько сценъ изъ народныхъ былей и рассказовъ украинскихъ, соч. Кирила Тополи, М., 1837.

2) Редактор першого „товстого“ журналу в Росії „Библиотеки для Чтения“, відомий тоді також під псевдонімом — барон Бромбеус.

3) Наводимо тут доречі його супровідного листа разом з яким він повернув А. Титову оригінали 6 листів Шевченкових до Бодянського: „м. г. Андрей Александровичъ, Съ глубочайшею благодарностью возвращаю шесть подлинныхъ писемъ Тараса Шевченко къ О. М. Бодянскому. Документы эти, важные для біографіи знаменитаго поэта, напечатаны мною въ „Русской Старинѣ“ изд. 1883. г., № 9 (сентябрь). Прошу и впредь не оставить „Русской Старины“ Вашимъ вниманіемъ и сотрудничествомъ. Искренно преданный Мих. Семевскій. Августъ, 1883, СПб. Копіи должны быть дословны, но не въ букву буква, т. е. неграмотность не для чего сохранять“.

Мне досадно, что Вы, не списавшись со мною, объявили мое имя в числе сотрудников¹⁾, тогда как я понятия не имею о Вашем литературном предприятии. Объявление Ваше пахнет так сильно спекуляцией, что я решился, как только выйдет в свет Ваша Украина, написать рецензию и указать все ошибки, каких без сомнения будет бездна в тексте Вашей скороспелой книжки. Но время уменьшило мое негодование... (Твори, т. III, сс. 233—4).

В здійсненні цього плану «Живописной Украины» Бодянський обіцяв у своєму листі з 9 липня 1844 р. допомогти Шевченкові принагідно занотовуючи все, що йому б здавалося важливим з цього погляду. Віддатись цій справі цілковито він не наважувався, посилаючись на своє велике навантаження працею.

У зв'язку з цим пляном «Живописной Украины» важливою інформацією з'являється звістка Козачківського про Шевченка в іншому його листі до Бодянського з 20 вересня 1845 р. вже з Переяслава, куди він перебрався на постійне перебування.

Тогда гостивавъ у мене, — пише Козачківський, — коли памятуешъ, Евсевскій изъ Житомира; тільки жъ що винъ поихавъ, якъ приленувъ мій сызый голубъ Шевченко. 9 днівъ, що винъ проживъ у мене — якъ не були; змалювавъ церкви Соборну Покрову и Михайла и Крестъ у Каплицы. Въ конці осени або до началу зими винъ буде въ мене проїздомъ изъ Харькова въ Кіевъ, де може й зазиме. Мы обидва дуже жалкували, що ты хотивъ зъихатыся зъ нимъ у мене тай одурывъ сям. Клапяеця жъ винъ тоби низенько и просить, щобъ ты пославъ до Щепкина взять у ёго Повѣсть его на русскому языку Слѣпая и коли визьмешъ, то щобъ преславъ мени, за що дуже буду дяковать²⁾.

Деякі з цих переяславських малюнків Шевченко готував для своєї серії «Живописной Украины». В першому пункті своєї програми він намічав такі малюнки: «развалины замков, храмы, укрепления, курганы, обряды, обычаи, поверья, содержание народных песенъ и сказок».

«Ж. У.» вийшов у світ лише I вип. На звороті обгортки було надруковане: «I. Виды: Чигирин, Суботов, Батурич, Покровская Сечевая Церковь». Отже останній із цих своїх малюнків хотів він використати для свого видання. Малюнки ці переховуються тепер в Черніг. Музеї.

Певний інтерес для шевченкознавства мають також нові відомості, що їх подає неопублікований дотепер лист з 8 березня 1844 р. (рук. Титова № 1447, с. 151) Михайла Литвинова, пле-

¹⁾ В оголошенні стояло: „Шевченко воспользовался сведениями, почерпнутыми им от известнейших ученых Малороссиян: Будкова, Стороженка, Бодянского, Кулеша и пр. („Зап. Іст.-Філ. Відділу В.У.А.Н.“, кн. II—III, 1923, с. 226).

²⁾ У своїх спогадах про Шевченка („Киев. Телегр.“, 1875, № 25) Козачківський зазначив, що „Слѣпой“ у Щепкіна не знайшлося.

Проект подорожі Шевченкової до Харкова не був зреалізований Ф. С.

мінника О. М. Марковича¹⁾, який служив у той час у головному управлінні залізниць у Петербурзі.

Наводимо вцілому, зберігаючи правопис оригіналу, більший уривок з листа Литвинова до Бодянського, що стосується до його знайомства з Шевченком:

Истинно братику самъ не знаю отчего я неписалъ до тебе...—Служба, хлопоты, а больше всего думки. — Придешь додому изъ должности, сядешь, задумаешься, а якъ задумався то й задремавъ, а якъ задремавъ той задремавъ, а якъ задремавъ то и до сна недалеко, отъ тоби и день весь.

Недавно однакожъ я былъ выведенъ изъ этого печеловѣческаго бездѣйствія самимъ пріятнымъ самимъ неожиданнымъ образомъ.—На первой недѣлѣ поста пріѣхалъ въ Петербургъ по дѣламъ молодой Галаганъ.—На первомъ вечерѣ, данномъ имъ землякамъ, я познакомился съ дорогимъ Тарасомъ Шевченкомъ и вотъ уже прошло три недѣли, а мы не розлучаемся, живемъ якъ браты и попиваемо горилочку во славу родины, друзей и васъ дорогихъ нашихъ учителей. — Сохраняя въ душе теплую любовь къ родному Галаганъ вполнѣ прекрасный человекъ, сердце доброе, умъ просвѣщенный и что всего главнѣе, не строитъ великаго барина.

О Шевченке говорить нечего — ты его знаешь, кто любить свое — тотъ любить и его. Чище хохла быть не можетъ. — Надняхъ выходитъ въ свѣтъ его поэма, писанная по русски, незнаю будетъ ли успѣхъ, онъ читалъ намъ нѣсколько отрывковъ, но мнѣ недуже показалось. — Онъ надѣется, что изданіемъ этой поэмы успеетъ показать свѣту его заблужденіе на счетъ малороссійскаго языка и его писателей — успеетъ ли онъ въ этомъ или нѣтъ, ты можешь самъ судить. — Мнѣ кажется, что время, одно только время можетъ вылѣчить Русь отъ ея заблужденій.

По желанію всей нашей честной компаніи я познакомился съ другимъ еще Григоровичемъ ученымъ секретаремъ Академіи Художествъ. Человекъ чудный, душею и тѣломъ хохоль и любить своихъ якъ ріднихъ. Проведенный нами у него вечеръ не забвенень. Мы вспоминали Неаполь, Римъ, Венецію по картинамъ, развѣшанымъ въ его комнатахъ и любовались ими какъ представителями прошедшего и какъ талантами Россіи. — Шевченко при этомъ случаѣ рассказалъ намъ съ памяти малороссійскій анекдотикъ и рассказалъ его такъ, что мы чуть животки не порвали...

Особливо цікава для нас згадка (помимо загальних рис тодішнього петербурзького маловідомого життя поетового) про поему Шевченка російською мовою. Він сподівався, «что изданиемъ этой поэмы успеетъ показать свету его заблужденія на счетъ малороссійскаго языка и его писателей».

Усею цією, про скору появу в світ якої повідомляв Бодянського Литвинов, могла бути «Тризна», що її було надруковано під назвою «Безталанний» у «Маяку» в числі 14 за 1844 рік (ценз. дата 20 лютого).

Написав її Шевченко під час свого перебування в Яготині 1843 р., присвятивши її 11 листопада кн. Репніній.

З Яготина ж вислав свою поему Шевченко й до «Маяка», але

¹⁾ О. М. Маркович (1790—1865) надрукував в „Украинском Журнале“ 1824 р. документи із свого сімейного архіву, а пізніш історично-статистичну записку про Чернігівщину за архівом черн. двор. збір. (1840 р.).

на початку 1844 р. підготував її до видання окремою книжечкою на 24 сторінки під назвою — «Тризна Т. Шевченка. 1844». Про неї і згадує очевидно Литвинов.

Перші спроби Шевченкові писати російською мовою викликала різка критика російських письменників, особливо з боку Бєлінського з приводу появи його першого «Кобзаря» 1840 р. й «Гайдамаків» (надр. в 1841 р. і що вийшли в світ у 1842 р.). У листі до Г. С. Тарновського Шевченко писав 25 січня 1843 р. «Спасыби Вамъ и за ласкаве слово про дитей моихъ гайдамакивъ. Пустывъ я ихъ у люды а до ціи поры ще ниhto й спасыби не сказаеъ. Може й тамъ надъ ными смиюця — такъ якъ тутъ Москали. Зовуть мене интузіастомъ, сиричъ дурнемъ, богъ имъ звынить. Нехай я буду и мужицкій поэтъ. Абы тилько поэтъ, то мыни бильше ничого и не треба» (Твори, т. III, с. 13). Шевченкові закидали «мужицький» зміст його творів, відмовляючи навіть доцільність писати українською мовою.

Не збираючись залишати, як зазначає один із дослідувачів російських поем Шевченкових¹⁾, «служения родной музе и оставлять своих «мужицких сюжетов», Шевченко почав одначе «компонувать и по московскому», як він сам висловився в тому ж листі до Тарновського: «щоб не казали Москали, що я ихъ языка не знаю».

В основі цієї поеми, що скидається більше, за правильним зауваженням П. Филиповича²⁾, на великий ліричний вірш, описані переживання людини, яка виросла у вбогій сім'ї і сиротою мандрує за межами рідної країни. Друзі любили його всією душею, але він не поділяв ні з ким свого суму, тяжко зітхаючи на «балах, где мелькали мраморные плечи», і думкою летів до батьківщини.

В літературі про «Тризну» вже були зазначені змагання Шевченкові в ній до світа й шукання правди, що згодом набрали виразної форми протесту проти соціальної й політичної неправди й до участі в Кирило-Методієвському Братстві. Зазначені також впливи на неї декабристів і зокрема відгуки поезії Рилєєва.

Можна думати, що цим новим ухилом своєї творчості Шевченко й надіявся показати російському суспільству й літературному світові «его заблуждения на счет малороссийского языка и его писателей».

Тому зрозуміло, що Шевченко після появи «Тризни» окремою брошурою³⁾ цікавився, яке вона справила враження в літературно-наукових колах.

У своєму листі до Бодянського з 29 червня 1844 р. він зашту-

1) Павелъ Зайцевъ, Русскія поэмы Т. Г. Шевченка, X., 1913, сс. 3—4.

2) Шевченко й декабристи, 1926, с. 85.

3) Передрукована вона була у виданні Яковенка, 1911, т. II, сс. 69—82.

вав. як у Москві «привітали «Тризну» — і дістав од нього досить вичерпну відповідь: «Нестеметна Трызна — так и тягне тебя на могылкы та на гробы. Москалямъ тутешнимъ дуже понутру; але не-легкый ихъ знае, що ни одынъ зъ ихъ и доси ничего не скаже обь їй»¹⁾...

Купіш дякуючи за присилку «Тризни» на початку червня 1844 р. визнав, що «де-що въ ей промовляє до самого серця»²⁾.

Але кн. Репніна щиро написала поетові про погляд свого оточення, який частиною передбачав і автор нашого листа Литвинов: В листі з 19 червня 1844 р. з Яготина вона писала:

И здесь мало оценили «Тризну». Один экземпляр я послала в Одессу Стурдзе, умному, благочестивому, с восточным воображением человеку, и с нетерпением ожидаю от него ответа. Надеюсь скоро прислать вам итог моей продажи. Н. А. Маркевич, которому я отправила 10 экземпляров, прислал мне вчера должныя деньги и написал мне на счет вас и поэмы вашей так миленько, что я ожидаю его с удовольствием. От других комиссионеров нет еще отзывов. Сама же я в моем экземпляре восстановила все то, что не было пропущено цензурой, также и в том, что был послан в Одессу, дабы Стурдза вас узнал всего...

Для характеристики петербурзького періоду життя Шевченкового цінним з'являється також і кінець листа Литвинова, де він оповідає про вечірку у Григоровича.

Федір Савченко.

---

¹⁾ Твори, т. III., с. 227.

²⁾ Ibid, с. 221.

Критика, звідомлення, обговорення.

Byzantinoslavica. Sbornik pro studium Byzantsko-Slovanských vztahů. Vydává Byzantologická Komise při Slovanském Ústavě. Výkonný redaktor Miloš Weingart. Ročník I. V Praze, 1929, p. 278.

Візантологічні студії поволі міцнішають і розвиваються як у межах СРСР, так і закордоном, зокрема в слов'янських державах. Доказом є новий журнал „Byzantinoslavica“, присвячений оглядові візантійсько-слов'янських взаємовідносин; видає його Візантологічна Комісія при Слов'янському Інституті у Празі, в Чехо-Словаччині, під редакцією відомого вченого Мілоша Вайнгарта. Нема потреби багато говорити про важне наукове значіння візантійських студій для слов'янознавства. Щільний культурний зв'язок між Візантією й слов'янським світом, а в складі його і з Україною, давно вже усвідомлений і усвідомили його не тільки спеціалісти-візантологи та слявісти, але й ті представники широких мас трудящих, які робили спробу заглянути в туманну далечінь минулого, щоб трохи усвідомити собі шляхи культурного росту слов'янських народів. Таким чином можна усвідомити собі й способи економічного їх удосконалення у розрізі земельно-господарських відносин, торговельно-промислових підприємств, технічних засобів опанування природи, розвитку праці в робітничих та ремісницьких колах і спроб соціальної реорганізації усталеного укладу життя та побуту. На ці й подібні питання грецький світ середньвіччя дав свої надзвичайно цікаві відповіді, які зберігають незаперечену вагу у загальній скарбниці історичного знання, особливо ж у контакті з слов'янознавством. Слов'янський Інститут у Празі зробив у найвищій мірі доцільно, вилучивши окрему групу в складі своїх членів для студювання візантійсько-слов'янських взаємовідносин. Група ця дістала назву „Візантологічної Комісії“, що оце й виступила з першим томом своїх „Byzantinoslavica“, який має важне значіння і для українознавства, як про це свідчать оттакі його статті:

1) Николай Дурново, Мысли и предположения о происхождении старославянского языка и славянских алфавитов (сс.

48—83). Стаття дуже цінна обґрунтованістю „Мыслей и предположений“ автора: тема її, зокрема походження і суть старослов'янської мови, редакції (або літературні діалекти) її, походження й взаємовідносини слов'янських алфавітів. Основні припущення автора зводяться ось до чого. Старо-слов'янською мовою треба називати не той чи інший народній говір, що його студіюють на підставі так званих старо-слов'янських пам'яток, а певні норми літературної мови. Старослов'янська мова, як літературна, могла і не збігатися ні з одним із живих народніх слов'янських говорів. Старослов'янській мові, як мові літературній і можна приділити, на підставі студій над старослов'янськими пам'ятками, лише ті особливості, які ті, що писали тою мовою, приводять як норми, з тою послідовністю, яку їм дозволяла їх грамотність. Ці норми не були однакові там, де вживалася старослов'янська мова, через те можна розрізняти кілька літературних її діалектів. Ці діалекти, своєю чергою, відрізняються від діалектів розмовної мови самих переписувачів, які відбивалися в написаних від них текстах у вигляді помилок супроти норм літературної мови. Можна розрізняти два головних літературних діалекти старослов'янської мови: чесько-моравський, що його представляють „Київські листки“ та „Празькі уривки“, і болгарський, що його репрезентують тексти властиво болгарські, македонські та руські. З часом старослов'янська мова пройшла складну еволюцію, що значно віддалила від неї пізніші літературні та церковні слов'янські мови, що з неї вирости. Старослов'янська мова полуднево-слов'янського походження. І далі автор визначає відміни того говору, для якого зложено слов'янську абетку (це був говір із групи македонських говорів, нащадками яких з'являються сучасні західньомакедонські говори, починаючи з Солуні), і характеризує глаголицю та кирилицю в їх генезі та розвитку.

2) Г. Ильинский, Погодинские кирилло-глаголические листки (сс. 86—118). Ці листки переходять в Погодінській збірці (№ 68) Державної Публічної Бібліотеки в Ленінграді, але змістом своїм залишалися невідомими для вчених. Проф. Г. А. Ільїнський встановив, що фрагмент являє собою уривок, „толкованія Іполіта“ на книгу пророка Даніїла, автор опублікував повний текст уривка й докладно описав його з палеографічного та лінгвістичного боків, вияснив його історично-літературне значіння, як пам'ятки золотого віку болгарської літератури й додав до свого видання покажчика всіх слів і форм. Стаття має велике наукове значіння.

Дуже цінні з наукового боку статті 3) Josef Vajs, Byzantské recense a evangelijni kodexy staroslověnske (сс. 1—9).

4) N. Van Wijk, О языке Слова на перенесение мощей Климента (сс. 10—15).

5) У статті Волод. Розова — Синайцы в Сербии в XIV в. (сс. 16—21) встановлюються культурні зносини Сербії з Візантією за участю Григорія Сінаїта, його учнів і його послідовників. В покажчику літератури не зазначено праць Соколова та Яцимирського про цього візантійського діяча.

6) Проф. В. Н. Златарський у статті—Една датирана приписка на гръцки отъ срѣдата на XI векъ (сс. 22—34) дав змістовний коментар до приписки в Cod. Paris. Coislinianus № 263, що має важний історичний зміст.

7) Fr. Dvornik, Quelques donnés sur les slaves extraites du tome IV Novembris des „Acta Sanctorum“ (р. 55—47). У цій статті є вказівка на перебування Русі в Олександрії у XIII—XVI ст. (р. 43—676), мабуть у торговельних справах.

8) Н. Окунев, Состав росписи храма в Сопочанах в Сербии (сс.—119—150). Стаття дуже змістовна й до неї додано 22 знімки та 2 пляни.

9) М. Андреева, Древний перстень из Варны (сс. 151—158). Перстень стосується першої чверти XI ст.

10) С. П. Шестаков, К истории греко-болгарских отношений в третьем десятилетии X в. (сс. 159—163). Статтю написано на підставі трьох нових опублікованих листів Арефи Кессарійського (за рукописом Московської С. Бібліотеки).

11) M. Weingart, Ф. П. Успенский и его значение в истории русской византологии (сс. 165—181).

12) А. Копіч, Беседа Иоанна Злотоуста об Продиаде в Сборнике Святослава 1073 г. (сс. 182—206).

У бібліографічним відділі заслуговують уваги рецензії проф. Г. А. Ільїнського на такі книги: 1) проф. Івана Огієнка, Константин і Мефодій, їх життя та діяльність, ч. I—II, Варшава, 1928 р. та 2) акад. П. Лаврова, Кирило та Методій в давньо-слов'янському письменстві, у Києві, 1928 р. Щодо першої книги рецензент в кінці своєї рецензії зазначив, що в монографії Огієнка „не все однаково вірно й не все однаково незаперечно“. Але великою заслугою автора є вже те, що він „коли не з фактичного боку, то з боку бібліографічного, як каже проф. Г. А. Ільїнський, звів у одно упорядковане ціле величезну літературу про Кирила та Методія і в живому та образному викладі ще раз відродив перед нами їх праці й дні в момент, коли Слов'янству, що як раз вступило в нову еру свого вільного існування треба особливо часто оглядатися на тих, кому воно завдячує першими початками своєї духовної культури та цивілізації“ (с. 236).

Перший том „Byzantinoslavica“ переважно містить у собі статті російських слявістів та візантологів. Майже на кожній сторінці цього тому ми зустрічаємо посилення на праці російських візантологів, вказівки на них, починаючи з академіків В. Г. Васильєвського та Ф. І. Успенського й кінчаючи молодими їх учнями та співробітниками, що працюють у дусі й напрямку цих коритеїв візантологічної науки. Російська й українська візантологія зробили велику справу. Але далі вона матиме нові наукові досягнення. І всі зусілля представників цієї науки в СРСР треба скерувати на те, щоб почесне місце, яке займають російські та українські візантологи, й далі залишалося за ними в поставленім на чергу світовім змаганні наших та закордонних робітників у царині візантології.

Іван Соколов.

Н. К. Никольский, *К вопросу о сочинениях, приписываемых Кириллу Философу.* «Известия по русскому языку и словесности», 1928 г., т. I, кн. 2, сс. 399 — 458.

У давніх слов'яноноруських рукописах, переважно XV—XVII вв., збереглася досить значна кількість (близько до 50) статтів і уривків, з загадковим іменням Кирила Філософа. Без ніякого сумніву поміж цих анонімів і псевдонімів можуть знайтися автентичні твори апостола Слов'ян, але для розшуків їх ми не маємо потрібного критерія. З іменням Костянтина Філософа, як автора, зв'язана тільки одна пам'ятка — «Написание о правой вѣрѣ», на підставі якої неможливо виявити обсяг та риси авторської діяльності К. Ф. навіть у найзагальніших рисах. Більш-менш надійну точку опори для міркувань про літературні твори Костянтина Кирила дають нам — лист ватиканського бібліотекаря Анастасія до єпископа Гавдеріха і так зв. Паннонська легенда.

Глибока й тонка аналіза цих історичних джерел привела нашого дослідника до висновку, що «вследствие субъективизма авторов рассмотренных источников, они не сохранили нам все-сторонней, беспристрастной характеристики первоучителя, как литературного деятеля, но дают нам путеводную, хотя и тонкую пока, нить для разыскания остатков Кирилло-Мефодиевской письменности среди анонимных памятников и для решения вопроса, какие из статей и отрывков, подписывавшихся в старину именем Кирилла Философа, могут быть сближаемы с его подлинными трудами, а какие должны быть признаны творениями его соименников или псевдовимами» (с. 446).

Щодо листа Анастасія, то він свідчить тільки, що літературні праці Костянтина Філософа сягали в галузь агіології, так що між анонімними пам'ятками панегіричного і гімнологічного характеру

можуть знайтися і його твори. Більш важливе і змістовне джерело—Паннонська легенда, але її в ній історичний матеріал дуже тісно сплітається з умовностями літературної маніри старого часу і з суб'єктивними поглядами самого біографа. Не підлягає сумніву, що життя Костянтина-Кирила дійшло до нас не в первісному своєму вигляді, а в переробці (ідеологічній та літературній), яка не зісталася без сліду і для характеристики Костянтина Філософа, як письменника. Коли Анастасій Бібліотекар захоплювався красномовним стилем свого друга і гармонійним складом його мови, то Паннонська легенда схиляється перед діалектичними здібностями Костянтина, як полеміста — екзегета. За Паннонською легендою, Костянтин Філософ не тільки великий знавець світської і теологічної книжності та вчености Візантії, проповідник вищої релігійної мудрости, але й високовчений славний борець за правдиву віру, досвідчений діалектик, що побиває своїх супротивників палким словом, як огонь пекучим. Керуючись тою характеристикою праць Костянтина Філософа, яку дає Паннонська легенда, треба шукати його творів в групі притчево-гімнологічних та екзегетичних пам'яток. Окрім цього, Паннонська легенда зберегла нам і уривок одного з автентичних творів К. Ф., що «преложи учитель наш и архиепископъ Мефодій, братъ Константина Философа, раздѣли(в) є на осмь словесъ», — т. зв. Хозарської дискусії. В грецькому тексті або в перекладі Мефодія Хозарської дискусії не знайдено, але ті риси, якими Паннонська легенда малює цей твір Костянтина Філософа, не позбавляють нас надії відкрити сліди пам'ятки, хоч уривково, в складі полеміко-екзегетичних збірників, що до цієї пори дуже ще мало вистудіювані. Таким чином, ні лист Анастасія, ні Паннонська легенда не дозволяють визначити увесь обсяг літературної праці Костянтина Філософа, а тільки дають вказівки на типи або групи книжної творчости, до яких належать його писання. «В первом источнике содержатся известия об опытах его, как красноречивого агиографа, панегириста и гимнолога, второй обрисовывает его главным образом, как искусного полемиста и экзегета» (с. 404).

Розвідка акад. М. К. Нікольського, як бачимо, не дала яких-небудь конкретних наслідків, — але з методологічного погляду ця праця заслуговує на велику увагу, як надзвичайно цінна вкладка в нашу наукову літературу про Кирила і Мефодія.

У трьох додатках (сс. 446—57) до своєї розвідки дослідник ділиться дуже важливими спостереженнями над ідеологією «Написання о правой вѣрѣ» Костянтина Філософа і інших пам'яток Кирило-Методіївського циклу і видає текст «Наказання нѣкоего старца къ етеру брату», або «Нѣкоего Христолюбца къ етеру брату». На підставі цієї пам'ятки М. К. Нікольський доводить, що під «отече-

скими книгами», про які згадує Паннонська легенда, треба розуміти не «Патерик», як думає більшість дослідників (з часів Шафаріка), а «стеческие толкования на Ветхий и Новый Заветы» (с. 443). «Наказание нѣкоего старца» містить у собі теж цікаві в побутовому відношенні вказівки на марновірство і інші поганські звичаї, напр., «требы, кладомыя идоломъ, иже есть трапезу ставити роду и рожанипамъ» (с. 454).

Дмитро Абрамович.

Акад. О. Малиновський, *Стародавній державний лад східніх Слов'ян і його пізніші зміни. Нариси з історії права. «Збірник Соціально-Економічного Відділу ВУАН», № 26, Київ, 1929, сс. 1—154.*

Скласти історію східньо-слов'янського права — завдання пригабне. Цілком доцільно розпочати її з обговорення державного ладу. Це й робить автор книги, що ми її тут розглядаємо. Порівняльна історія права, зокрема державного ладу Східнього Слов'янства, — тема дуже складна. Історикові права доводиться простежити, хоча б у загальних рисах, коріння й усі найхарактерніші особливості державних інституцій на певній території, порівнюючи їх з тими відмінами, які являють з себе інші територіяльні одиниці, розкинуті по замкнутих у собі кутках великого східньо-слов'янського простору. Ми обстоюємо основний принцип найліпшого провадження порівняльної методи — виходити з окремих одиниць і вже спираючись на цей більш-менш певний ґрунт робити узагальнення щодо рис спільності й окремішності в характері інституцій всього Східнього Слов'янства.

Вітаючи саме ідею автора охопити розвиток Східнього Слов'янства в загальному обсязі, почнемо з вихідних положень, які автор накреслює у своїй передмові. Поперше ми довідуємось, що ця нова книга власне частина «історії руського права», яку акад. О. О. Малиновський не мав змоги здійснити «у повній мірі», обмежившись державним ладом Східнього Слов'янства не пізніше XVII сторіччя¹⁾. Таким чином з авторової передмови не можна зробити навіть і припущення, що він зробив будь-які принципові зміни, переходячи з теми історії «руського» права до права східньо-слов'янського. Це дає нам право вважати, що автор в своєму викладі історичного розвитку східньо-слов'янського права не сходиться з певного ґрунту загально-російського уявлення цього розвитку. Як видно буде з нашого розгляду, майже вся проробка теми з історії державного ладу Східнього Слов'янства йде, власне кажучи, за звичайною схемою історії російського права. Вже це одно від-

¹⁾ с. 3.

далює автора від послідовної порівняльної методи, принаймні в широкому обсязі, яку слід би було прикласти до студії з східно-слов'янського права, маючи на увазі не тільки риси схожості, ба наявність коріння її розвитку окремішности конкретних територіально-політичних угруповань цього права. Загальні риси східно-слов'янського права треба шукати — це основна мета наукової будови в цій галузі. Проте треба виходити, як ми зазначили вже, з окремих одиниць, — це відправна точка дослідження. Шляхом порівняння цих одиниць ми й приходимо до потрібних нам узагальнень, — це метода, властива самій суті складної теми щодо Східного Слов'янства в загальному обсязі.

Кінець-кінцем ми можемо ствердити, що зміна, яку зробив автор в своїй постановці питання, стосується передусім заголовка, — де замість охрещення його «руським» ім'ям названо його «східно-слов'янським». Отже це перше наше спостереження загально-принципового характеру.

Подруте, з тої таки передмови довідуємося, що підзаголовок, який автор дав своїй книзі — Нариси з історії права — він готовий замінити на «Нариси з історії звичаєвого права», — мовляв, такий заголовок «точніше» виявляє зміст праці. Розуміється, як прадавнє значіння звичаю, так і роля його в дальшому історичному розвитку — безсумнівна. Але в тому розумінні, яке надає звичаєві наш автор, можна говорити, що нібито й всі інші галузі історії — не тільки но правнича, напр., соціяльна, або економічна історія, — в значній мірі просякнуті елементом звичаю, суть історії соціяльного й економічного звичаїв. Проте вузько буде соціології, або економіці розглядати підлеглі їм явища в межах звичаю, — в такому ж стані буде правознавство, якщо воно розглядатиме історичний розвиток своїх інституцій в рямцях звичаю. Надзвичайно ж широке поняття звичаю, яким оперує автор просто «через обізнання з фактами», зменшує вже значіння факту, як індивідуального явища¹⁾. На жаль, ми не можемо тут достатньо обговорити цього принципово-цікавого питання. Наше зауваження щодо авторового уявлення саме характеру історії давнього права, як права звичаєвого, зроблено для того, щоб підкреслити ті принципові засади, яких автор додержується в обробці своєї теми.

Таким чином наш автор не тільки не ґрунтується на традиції історії російського права в її загальному обсязі, як єдиного розвитку всіх політично-територіальних угруповань Східного Слов'янства, ба й стоячи на цьому безмежному полі, цілком штучно надає йому занадто вузького обриса звичаю.

Книга, що ми її розглядаємо, розподіляється на чотири розділи:

1) „Факт раз-у-раз повторюваний... є факт. правний“, с. 27.

1) прадавній державний лад слов'янських народів. 2) зміни старовинного державного ладу; аристократичні особливості південно-західного державного ладу, 3) демократичний державний лад у Новгороді Великому, 4) монархічний лад на Сході. Свій розгляд ми й зробимо, йдучи за зазначеним розподілом.

Накреслена схема добре розвинена, проте досить знайома в своїй основі спроба, якою російська історіографія намагалася охопити все Східне Слов'янство в цілому, в його розвитку. В історії права її зформулював М. Ф. Володимирський-Буданов. Ця схема передусім намічує загальні риси й лише згодом спостерігає особливості в кожному з трьох політичних угруповань Східного Слов'янства. На ці особливості в свій час звернув увагу й В. Б. Антонович, який в даному разі був попередником М. Ф. Володимирського-Буданова. Але в основі ґрунт, на якому стоїть М. Ф. Володимирський-Буданов, є ґрунт російської історіографії. Здавалося, найдоцільніше було б при викладанні історії права Східних Слов'ян почати з коріння особливостей, властивих кожній групі Східного Слов'янства, де б розглядання історичного розвитку всіх трьох угруповань покласти в основу саме обробки теми. Правда, не можна, спостерігаючи лише якісь загальні елементи внутрішнього устрою окремих кутків східно-слов'янського простору, розглядати це, як спільне явище, як прояв єдиного історичного процесу. Отже ці загальні риси слід вивчати, ґрунтуючись на історично-географічному, етнічному й політичному угрупованнях, що й на світанку прадавньої нашої історії намітилися були для велико-руських, українських і білоруських земель і людности. А тому треба визнати за цілком помилковий спосіб встановлювати ці загальні риси спочатку, не вивчивши наперед кожне з трьох угруповань Східного Слов'янства зокрема. Тим більш неприпустимо виявляти загальні риси певної інституції, запозичаючи для цього окремі індивідуальні властивості кожного угруповання й надаючи їм певної ваги спільного явища. Весь перший розділ книги, що ми розглядаємо, просякнутий зазначеним методом «запозичень». Таким способом, розуміється, порівнюючи легко дійти загальних рис, але чи відповідає така будівля історичній дійсності?

Не будемо далі відхилятися від наміченого від нас завдання розглянути книгу акад. О. О. Малиновського за порядком його розділів. Що говорить в першому розділі книги — «прадавній державний лад слов'янських народів»? Тут автор бере добу майже по XIII сторіччя. Читачеві малюється картина безкрайної території Східного Слов'янства, розпорошеної поміж дрібними племенами. Немає Київської держави, немає Новгородської республіки, — є лише Київ і Новгород, як представники вічового ладу, є київські й новгородські князі, є в цих містах і боярські думи. Таке суто

догматичне виучування всупереч зв'язку конкретних фактів з певною територією й з певним часом, призводить до того, що автор, власне кажучи, не йде далі славнозвісної тріярхії — князь, віче, дума, — відомої з історії російського права. Цим і обмежується автор, бо на тріярхії й базується його схема історії державного права Східного Слов'янства. Тому цілком зрозуміло, що в літературі, яку наводить автор, не зназначено «Історії України-Руси» М. С. Грушевського, вважаючи очевидно за досить освітлюючу тему з історії Київської Землі того ж М. С. Грушевського.

Під заголовком — «Зміни старовинного державного ладу. Аристократичні особливості південно-західного державного ладу» — автор трохи зачіпає тему про Волинь та Галичину, зосередившись головним чином на питанні про «розвиток аристократичного ладу в Литовсько-Руській державі», з її радою й соїмом. Власне кажучи, хоч «південно-західне» політичне угруповання у автора заголовне. — і Галичина й Волинь являються штучним містком між «споконвічним руським звичаєм» та практикою Литовсько-Руської держави. За авторовою думкою виходить, що «думці князів окремих давньоруських земель могли стати думцями великого князя єдиної Литовсько-Руської держави, що поглинула оці землі»¹⁾. Сам автор стверджує, що це лише могло бути. Дальша його аргументація — «так повинно було бути, так і було насправжки», пічогісінько не додає, щоб встановити замість можливості напевно дійсні конкретні факти. Проте певний конкретний факт заведення литовської ради встановлює сам акад. О. О. Малиновський. «Заміна удільних князів намісниками великого князя почалася з властивої Литви й Чорної Русі; після того та сама система намісницького управління поширюється на руські землі північно-східні й південно-західні. Намісники властивої Литви й Чорної Русі, насамперед поробилися членами ради».²⁾ Отже певний конкретний ґрунт утворення литовської ради, територіально — властива Литва, себто поза межами «південно-західних» земель, соціально-політично — насамперед інститут намісництва. Дуже складний та штучний шлях для еволюції, яку намагається накреслити акад. О. О. Малиновський! Розуміється, з свого спостереження ми не маємо наміру вдаватися до критики відомої капітальної праці нашого автора про «Раду». Ми робимо своє зауваження в міру потреби констатувати неприпустимість розгляду Волині та Галичини часів їх окремого державного об'єднання в найщільнішому зв'язку з Литовсько-Руською державою, як то робить акад. О. О. Малиновський, розглядаючи все це у куті під спільним заголовком єдиного

¹⁾ Це й далі с. 56; курсив мій, — як тут так і далі у всіх посилках на працю, що ми розглядаємо. ²⁾ с. 59.

розділу: «Зміни старовинного державного ладу. Аристократичні особливості південно-західного ладу». Поруч з цим висловлюючи думку, що «державний лад, який утворився в великому князівстві Литовському, єсть дальший розвиток давнього руського ладу»¹⁾, акад. О. О. Малиновський чомусь стверджує, що «у XV ст. Волинь остаточно втратила політичну незалежність та її зробилася провінцією Литовсько-Руської держави». І «політична незалежність» і «провінція»—терміни, особливо останній, що можуть викликати різні тлумачення. Правда, налі автор згадує за волинські обласні сойми. Проте він не відрізняє втрати політичної незалежності Волині від більш-менш повного анексування Галичини від Польщі. Отже чіткіше, на нашу думку, формулює проф. М. К. Любавський становище «русских земель» у складі Литовсько-Руської держави. «Привилеи, пожалованные русскимъ землямъ и подтверждавшіеся въ изучаемое время, — пише проф. М. К. Любавський, — даютъ нѣсколько очень характерныхъ указаній на политическое единство, обособленность и самобытность, которыя земли продолжали сохранять и послѣ упраздненія въ нихъ удѣльныхъ столовъ»²⁾. Навіть М. К. Любавський підкреслює наявність «новыхъ вольностей» в цих землях підчас литовського панування. В остаточній своїй формулюванні М. К. Любавський визнає, що «земля Полоцкая, Витебская, Смоленская, Жмудская, Киевская и Волынская, Чернигово-Овверскія княжества и Подолье, примкнувшія къ великому княжеству по соглашенію и договору, съ сохранениемъ мѣстной самостоятельности и самобытности, продолжали удерживать свое особое отъ Литвы положеніе в составѣ великаго княжества и въ изучаемое время»³⁾. Таке становище, зокрема староукраїнських земель у складі великого князівства можна розглядати історично, як партикуляризм, юридично, як автономізм, обмежений майже тільки щодо суверенітету. Очевидно, всі наведені визначення ніяк не можна звести до поняття провінціалізму, хочби з обласним соймом, як то робить акад. О. О. Малиновський.

Ми не будемо спинятися, як про те ми мимохідь зазначили вже, на спеціальному розгляді того, що говорить акад. О. О. Малиновський про раду й сойми великого князівства Литовського, де він у загальному слідує своїй капітальній праці про «Раду» та літературній традиції про сойми. Зазначимо лише, що в переліку літератури питання автор обминає такі твори, як от: М. С. Грушевського про «Галицьке боярство XII—XIII вв.», В. Б. Антоновича— «Очеркъ истории Великаго Княжества Литовскаго до пол. XV ст.»,

¹⁾ с. 48.   ²⁾ М. К. Любавский, Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Литовско-русскаго государства, с. 42.   ³⁾ Op. cit., с. 61. п. 6.

Кутшеби — «*Historya ustroju Polski w zagysie. T. II. Litwa*», Чуба-того — «Державно-правне становище українських земель Лит. держави».

Оскільки провідною ниткою для цілком штучного з'єднання в спільну тему західньо-українських земель до XIV і XV століть з організацією литовської державности й дальших часів у книзі акад. О. О. Малиновського являється аристократичний лад, в тій же мірі занадто однобічно викладається далі про «Демократичний державний лад у Новгороді Великому». Правда, тут розглядається єдина територіяльно-політична одиниця, без ніякої штучности щодо походження — соціально-політичне явище виникає на власному ґрунті, а не виводиться з іншої території, з інших часів. Проте в розділі про Новгород надзвичайно перебільшується демократичний елемент в формі визначення соціально-політичного устрою цієї республіки. Правда, посилаючись на літературу, автор спостерігає, що «демократичний характер Новгородського державного ладу зазначався в курсах руської історії і історії руського права, і в монографіях, що в них автори між іншим підносили питання про новгородський державний стан, і в монографіях, спеціально присвячених державному новгородському ладові»¹⁾. Розуміється, це не погано посилатися на солідну літературу питання, проте в наш час використовувати неостаточно пророблені визначення ніяк не можна. Таким розплинним, незадовольючим наші історично-правничі уявлення, треба, на нашу думку, визнати термін демократія. Поперше треба мати на увазі, що справжня суть новгородського устрою полягає не стільки в демократії, скільки в диктатурі старшого міста. Власне кажучи, Новгородська республіка зформувалася в наслідок того місько-громадського устрою з його вічем, що був властивий всім східньо-слов'янським угрупованням. Майже основна криза Київської держави полягала в розхитанні цього устрою — повстання черні в Києві, сепаратизм Чернігова, тощо. Отже, якщо порівнювати Новгород Великий з іншими східньо-слов'янськими городами — землями, еволюцію його устрою треба розглядати як процес зміцнення місько-громадської основи, спочатку властивої всім східньо-слов'янським землям. З погляду загально-історичного Новгород-Великий являє собою «місто-державу». Природа цього устрою сама по собі далека від демократії. Проте і в межах саме міста — господаря Великого Новгорода дуже невеличке місце залишається для «демократії», якщо, розуміється, не надавати перебільшеного значіння всяким «колоколам», тощо. Власне й сам акад. О. О. Малиновський визнає, що «політичне рівноправ'я зводилося на фікцію» через те, що «не від-

¹⁾ с. 120.

невідність ладу економічного ладові державному, що виразно позначилася вже два сторіччя перед падінням Великого Новгороду, спричинялася до перекручування тієї демократичної ідеї, яка лежить в основі вічного побуту»¹⁾). Падіння Новгороду сталося року 1478, себто два сторіччя перед падінням його буде те XIII сторіччя, яке є за акад. О. О. Малиновським часом розвитку «демократичних підвалин», бо XII століття, за автором, для Новгород-Великого ще має в собі риси славнозвісної тріярхії! Таким чином кінець-кінцем акад. О. О. Малиновський сам спростовує власну думку про демократичний лад у Новгороді. Отже Новгородську республіку з її найстаршим містом Новгородом-Великим ніяк не можна визнати за демократію поперше тому, що в цій республіці спостерігається передусім панування міста — господаря над іншими містами і всією землею, подруге, що й в самому керівному складові цього «господаря» бачимо, може й більш торговельну ніж військову, привілейовану групу, — кінець-кінцем все ж таки аристократію²⁾). Розуміється, можна було б тут пристосувати й термін плутократія, проте таке визначення, зосередившись на соціальному моменті, не удосконалює саме політичного устрою. В даному разі ми не намагаємося робити остаточних висновків. Ми лише підкреслюємо неможливість вбачати в устрою Новгородської республіки домінуючі риси демократії. Господар Великий Новгород більше подібний, за соціальним складом своїм і за політичною формою, до складного типу республіки.

Тому то й здається нам, що акад. О. О. Малиновський даремно спостерігає якусь «невідповідність ладу економічного ладові державному» в Новгороді. Навпаки, треба визнати більш-менш повну гармонію соціальних і політичних підвалин в устрою цієї республіки. Ця «гармонія» й була за причину того, що часто-густо, як каже акад. О. О. Малиновський, «партійна боротьба переходила в соціальний заколот»³⁾).

В останньому розділі своєї праці, якому акад. О. О. Малиновський присвячує найбільш сторінок — про «Монархічний лад на Сході» — наш автор висловлює такі думки про весь хід історичного розвитку Східного Слов'янства, що ми вважаємо за найліпше навести цілком його міркування. «Надто неприйнятна є думка про виключне значіння татарського впливу, — пише акад. О. О. Малиновський. — Припустивши її, ми повинні визнати, що московський державний лад не є наслідок дальшого розвитку староруського ладу, що це є щось нове, що це нове з'явилося, як наслідок випадкової причини — татарської навали, що таким чином стародавня

¹⁾ Сс. 115 і 116. ²⁾ Особливо якщо взяти на увагу, що й у Київській державі як князі так бояри-мужі не цуралися теж і торгівлі. ³⁾ с. 116.

Русь відрізана від Московської Русі і що між ними немає зв'язку. Погляд антиісторичний, суперечний законові послідовності явищ. В історії явища наступні виникають з явищ попередніх. У даному випадку послідовність очевидна: у стародавньому ладі був той елемент, що з нього утворилося необмежене самовладство. Це монархічний елемент, князівська влада»¹⁾. Акад. О. О. Малиновський навіть більш конкретно накреслює свій історичний погляд, слідуючи В. О. Ключевському. Дорога йшла, — пише наш автор, — «через Москву з земель Київської та Чернігівської на Ростов та Переяславль-Заліський. Таке географічне становище Москви сприяло насамперед тому, що Московське князівство швидко залюднювалося. Переселення на схід, що почалося за часів занепаду Південної Русі, відбувалося по Москві-ріці. Пересельці насамперед осідали в Московському князівстві. А по татарській навалі сюди посунули пересельці з різних земель, шукаючи порятунку від татарських наскоків»²⁾. Отже за акад. О. О. Малиновським виходить, що спростування послідовності київського й московського періодів, навіть їх взаємного «зв'язку» — «антиісторично». Дозволимо собі підкреслити, що сам таки акад. О. О. Малиновський в других місцях розділу, що ми розглядаємо, теж стоїть, власне кажучи, на такому ж «антиісторичному» за його визначенням ґрунті. Насамперед наш автор цілком правильно констатує, що «Суздальська, або Ростовсько-Суздальська земля, колишня колонія Новгороду-Великого, зробилася самостійним князівством допіру на початку XII сторіччя»³⁾. Початок XII сторіччя — це ще не час занепаду Київської Русі, а навіть за акад. О. О. Малиновським, Ростовсько-Суздальська земля вже зробилася «самостійним князівством». Тут наш автор в загальних рисах накреслює процес об'єднання Суздальської землі, констатує кінцево-кінцем, що «Суздальська земля було те зернятко, що з нього зросла Московська держава»⁴⁾. Отже це скорше погляди В. І. Сергієвича, навіть О. Є. Преснякова, ніж В. О. Ключевського. Така велика невитриманість авторових поглядів, що весь час відбивається на його праці, в даному кардинальному питанні історії, почувається особливо гостро з точки погляду української історіографії, яку зовсім ігнорує акад. О. О. Малиновський. Здавалося б, слід було використати хоча б таку статтю акад. М. С. Грушевського — «Звичайна схема «руської» історії й спроба раціонального укладу історії Східного Слов'янства». Правильність цього укладу визнав і проф. О. Є. Пресняков, що продовжив в галузі великоруської історіографії те, що зробив акад. М. С. Грушевський для історіографії української.

¹⁾ с. 126. ²⁾ с. 134. ³⁾ с. 122. ⁴⁾ с. 126 і 127.

Щодо московської державности спеціально слід зазначити, що в викладі акад. О. О. Малиновського зовсім не звернуто уваги на Земські Собори хоча б у тій мірі, як це зроблено від автора відносно аналогічної установи в Литовській державі — вального сойму, тощо. За Земські Собори згадується лише мимохідь, головне, — без всякого зв'язку з великими соціально-політичними змінами другої половини XVI сторіччя, коли, між іншим, почалася була велика «смена» старої аристократії — боярства дворянством. Поруч з цим автор обминає й цікаву літературу про Земські Собори. Все це можна пояснити лише тим, що в основному праця автора далека від принципів порівняльної методи, яка б в тій чи іншій мірі спонукала його додержуватись певної пропорціональності в огляді інституцій. Між тим акад. О. О. Малиновський захоплений власною ідеєю своєї праці «Рада великого княжества Литовского в сравнении съ боярской думой древней Руси». До цього приєднується, як основна схема викладу, штучна «тріярхічна» ідея російської історіографії — князь, віче, дума — ідея, що нехтує керівну роль боярства і в Новгороді і на Суздальщині. Для історично-правної обробки східно-слов'янської давнини слід би було кардинально переглянути питання в цілому, виходячи з територіально-політичних угруповань, а не з штучної занадто графаретної концепції, яка стоїть більш на ідеологічному ніж реальному ґрунті.

Віктор Новицький.

Ол. Грушевський, *Луцьке міщанство в XVI в., «Історично-Географічний Збірник ВУАН», том I, сс. 1—12.*

Ол. Грушевський, *Питання оборони замків В. Кн. Литовського в XVI в., там само, т. II, сс. 1—9.*

Ол. Грушевський, *Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в., там само, т. III, сс. 1—8.*

У першій з наведених у заголовку статтів, у розвідці — «Луцьке міщанство в XVI в.», автор, проф. О. С. Грушевський, на підставі занесених до луцької люстрації скарг луцьких міщан, подає картину порушення прав та привілеїв міщанства з боку інших верств людности Великого Князівства Литовського. Луцьке міщанство, живучи в значному центрі економічного й торговельного життя XIV—XVI вв., в місті Луцьку, дуже дбало про збереження своїх прав та привілеїв. Автор в своїй розвідці відзначає вагу міста Луцького в ті часи та спиняється на причинах, що сприяли розвитку міста, а саме — тут сходяться й перехрещуються торговельні шляхи з півдня та заходу, торговельні зв'язки міста сягають до Львова, Кам'яниці тощо. Далі автор подає ті права й привілеї, що їх мало луцьке міщанство — надання магдебурзького права та низки інших пільг,

як то право складів, що втягало луцьке купецтво в торгівлю чужоземним крамом, митні привілеї, та переходить до розгляду порушень міщанських привілеїв та інших прав людности міста Луцького. Порушення цих прав та привілеїв були різні. Так міщани відзначають у своїх скаргах, що великі землевласники, магнати, по своїх маєтках запроваджують нові надзвичайні мита, при чому докладно перераховують міщани ті місцевості й тих осіб, що такі мита запроваджують. Друга група скарг — це заяви про те, що пани позаводили нові торги по своїх маєтностях і тим підривають луцькі ярмарки. Міщанство дбає не тільки про те, щоб їхні права щодо торгівлі не були обмежені, але в своїх скаргах порушує й низку питань щодо охорони й добробуту самого міста. Так турбує ратушне міщанство стан великого мосту, який був під'їздом до замку. Ця справа була важливою для міщан з огляду на жвавий торговельний рух. Незадоволення міщанства викликали також і стан будови та охорони укріплень міста. Як видно з люстрації, ті укріплення були дійсно в стані жахливому. В цих скаргах виясняються й відносини великих землевласників до міста. Магнати являються не тільки землевласниками, що мають великі маєтності в повіті, за містом. Вони прибирають до рук і міські двори, бо не відмовляються і від тих прибутків, що їх дають люди з міських дворів. Відси сила порушень магдебурзького права з боку панів. Ціла низка скарг присвячена цим питанням — справі конкуренції панських людей з міщанами в галузі торгівлі й ремесел.

В своїй другій розвідці — «Питання оборони замків В. Кн. Литовського в XVI в.» автор докладніше зупиняється на одному питанні, порушеному ще при розгляді скарг луцьких міщан, саме на питанні оборони міста та замку. Справа ця в XVI в. викликала увагу людности Великого Князівства Литовського, і не тільки на пограниччі але, в зв'язку з проривами татарських загонів у глиб країни, і в містах досить далеких від пограниччя. В протоколах ревізій зберігся відгомін того захоплення, з яким міщани викладали ревізорам свої турботи щодо стану міських укріплень, хоч спільні загальні наради людности певної території, які бували в старі часи, в XVI в. стають, як зазначає автор, рідші.

Людність виявляє велике зацікавлення до всіх засобів оборони — стан замкових укріплень, озброєння, під'їзні шляхи, на всі ці моменти людність звертає увагу. Автор на прикладі замків Луцького, Житомирського, Кременецького, Вінницького розглядає ці заяви людности, також ті покривдження, що зазнавали міщани в наслідок нерівномірного розподілу обов'язків поміж тими верствами населення.

Нарешті в останній статті — «Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в.» автор вертається знову до справи обговорення міщанами

міст В. Кн. Литовського в XVI в. своїх кривд та турбот під час ревізій з ревізорами. Виділено тут окремо питання відносин міщан з адміністрацією, справи про утиски й вимоги адміністрації, зайві та надмірні з погляду міщанства, спроби протестів та переслідування за ці протести. Характерною являється тут солідарність виступів міщанства і порушення в обговоренні питань, які були ясними для загалу, які не викликали вагань та сумнівів. Найважливіші тут були звичайно питання оборони міст та безпечности шляхів. В цих питаннях міщанство звичайно об'єднувалося. Автор наводить лише один випадок — у Кременці, коли міщани поділилися були на певні групи. Обговорюючи ці важливі для всього міщанства питання, міщани виявляють велике зацікавлення до того, як ставиться адміністрація до оборони замку, уважно стежачи, що зробила адміністрація з того, що мусила вона зробити, також до того як ставляться ті чи інші групи населення, напр. землянство до своїх обов'язків. І тут на матеріялі ревізій кількох замків, Житомирського, Кременецького, автор наводить приклади порушень прав міщан з боку адміністрації так і недбайливе ставлення до тих обов'язків землянства.

Як бачимо всі три розвідки об'єднано спільною темою—питанням про внутрішнє життя у XVI в. міст Вел. Князівства Литовського та написано їх на підставі однорідного матеріялу — люстрацій замків XV—XVI вв. Матеріал цей, що його використовували вже різні дослідники, подає проте ще дуже цінні невикористані відомості для в'яснення соціальних умов тодішнього життя. Ці статті, як це можна вивести з наведеного вище змісту, являються продовженням роботи автора про міста Вел. Князівства Литовського, початок якої маємо ми в книзі автора—«Города вел. Кн. Литовского» (Київ, 1918 р.).

В цих трьох розвідках, написаних стисло, лаконічно навіть, але проте надзвичайно багатих змістом, автор поглиблює вивчення малорозробленого питання боротьби міщанства й купецтва, цієї торговельної буржуазії, що лише народилася, з великими земельними власниками з'окрема і в цілому з феодальним устроєм Литовської Держави, що в найменшій мірі сприяв розвиткові тої торговельної буржуазії. Покривдження з боку адміністрації, наступ земельних магнатів на міста, захоплення міських земель, замкових сіл, обмеження щодо свободи торгу накладанням різних мит, обмеження різними поборами, все це таке характерне для феодальної Литовської Держави й потуги молодого торговельного капіталу вирватися з під тих пут, вийти на шлях вільного розвитку змальовані в згаданих розвідках яскраво. В зв'язку з перенесенням уваги дослідників минулого на вивчення історії останніх століть—XIX та XX віків, студювання та розроблення питань з історії раніших віків

майже зовсім занепало. Всього кілька імен можна було б назвати тут, та й то більшість з них переглядають старі проблеми мало чого додаючи нового. Тим відрадніше явище становлять праці проф. О. С. Грушевського, оперті на фактичному матеріалі, що підходять до розв'язання темних проблем соціальної історії найзанедбаніших участків українського минулого XV—XVI вв. Дуже було б бажано, щоб і молоді дослідники, для розроблення зазначених питань, поновили студіювання багатих архівних матеріалів.

Михайло Карачківський.

Микола Петровський, Українські діячі XVII віку. I. Тимоша Цицюра. «Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН», т. XXIV, 1929 р., сс. 79—99.

Автор поставив собі цікаве завдання: простежити історію одної з найтемніших діб клясової боротьби на Україні,—другої половини XVII ст., доби Руїни,—в описах і біографіях видатніших діячів цієї доби. Безперечно, таке завдання, що його собі поставив автор, є корисне; не лише добре вивчати саму добу в цілому, але корисно вивчати й діячів цієї доби, вивчати оточення, досліджуючи продукти цього оточення. Особливо цікаво це для часів Руїни, ще мало дослідженої порівнюючи доби історії українського народу, матеріалів для якої до того збереглося далеко менше, ніж, напр., для часів пізніших, а почасти й раніших.

Першим нарисом М. Петровського є нарис про «Тимоша Цицюру», надрукований в XXIV томі «Записок» І Відділу ВУАН. Крім того тепер друкується другий нарис про «Ракушку Самовидця». В роботі у автора є, як нам відомо, ще кілька розділів цієї цікавої праці, що їх усі об'єднує загальний заголовок: «Українські діячі XVII віку». На першому вже надрукованому нарисі ми її дозволимо собі зупинитися.

Працю виконано, як і взагалі усі праці того ж автора, надзвичайно сумлінно. Притягнуто, на нашу думку, усю літературу, не лише українську, але й російську, польську й іншу; використано також усі відповідні друковані джерела та багато архівних матеріалів московських і чернігівських.

Весь нарис поділено на три розділи. В першому автор розглядає перші звістки про Тимоша Цицюру (середина 1650 років) та його діяльність, досить видатну, за часів Виговського. В другому розділі він починає огляд з часів упадку Виговщини (1659 р.), зміни в симпатіях Т. Цицюри на користь Москви, та виступ його з Ю. Хмельниченком проти Виговського. Тут же змальовано перехід Цицюри разом з Хмельниченком під зверхність Польщі (Чуднівська кампа-

нія). Нарешті в останньому, найменшому розділі автор подає історію найважчих для Цицюри років: його арешт Поляками, втеча на Гетьманщину й арешт московським воєводою, нарешті заслання до Томську.

В усіх трьох розділах автор скрупульозно зібрав невеликий, але дуже цікавий матеріал, що досить повно, в загальних рисах звичайно, встановлює історію цього видатного діяча кінця 1650 і початку 1660 років. Безперечно, говорити про пропорційність освітлення різних моментів життя Цицюри неможливо. Це залежало від того матеріалу, який пощастило авторові зібрати. Проте не можна не пожалкувати, що за браком матеріалу деякі періоди в історії діяльності Цицюри лишилися мало з'ясовані; напр., моменти з перших часів його діяльності, а також дещо з останніх і нарешті його остаточна доля. Можливо, що коли б автор не обмежився лише московськими і чернігівськими архівними матеріалами, він зміг би дати більш повний нарис. Так, напр., в збірці Бантиша-Каменського¹⁾, що переховується в Рукописному Відділі Бібліотеки Всесоюзної Академії Наук в Ленінграді, зустрічаються копії матеріалів про Цицюру²⁾, що дають дещо нове про його життя. Можемо майже з певністю також вказати й на документи, що їх прикладено до Румянцівського опису Переяславського полку (що переховується в Києві); там безперечно мають знайтися акти й універсали Цицюри, надання його полчанам, і інші документи, що висвітлили б його адміністративну діяльність як полковника Переяславського полку,—діяльність, що залишилася цілком невідома³⁾.

Не працюючи спеціально над добою Цицюри і над його історією все ж можу подати кілька дрібних фактів і зазначень про його діяльність.

В перших звістках Т. Цицюра виступає в Баришполі. Автор зазначає (с. 82, прим. 10), що важко зміркувати, чи був він сотником Баришпольським, чи ні. Гадаю що ні. Титло «пан», «шляхетно уржоний пан», в термінології другої половини XVIII ст. часто прикладалося до більш визначних козаків, дрібної старшини сотенної, нарешті до старшини інших територій. Тому на підставі лише цього виразу—«пана Тимоша Цицюри», що був на мировій 1758 року, в жадному разі не можна зробити висновків, що Цицюра був сотник Баришпільський. Навпаки, повна відсутність згадок про нього в документах Баришполя цих часів, брак жодного акту, підписа-

1) Значок 31. 2. 14. 2) Напр., т. IV, арк. 244, 274, 282, 284, 285, 377—78, і інші.

3) Автор подає два декрети Цицюри по полку що він їх розшукав у чернігівському архіві; можемо з певністю сказати, що таких документів у вказаному джерелі можна було б знайти більше; це б дало матеріал для деяких висновків про діяльність Цицюри, як полковника.

ного шим як сотником, поруч з певною кількістю документів інших сотників цього часу (1649—53, 1654, 1660, і т. ін.)¹⁾ — все це дає підстави відкидати Цицюру як сотника Баришпільського.

На початку 1660 року Цицюра поїхав до Москви. Мета подорожі його лишилася, як каже автор, загалом неясна (с. 92). Проте можна гадати, що головним його дорученням були справи особисті гетьмана і його родини. Недурно він привіз із Москви царські пожалування Ю. Хмельницькому та його родичам (Ів. Сербину та іншим)²⁾.

Але поруч із цим клопотався Т. Цицюра і в правах державних. Як зазначено, напр., в грамоті царя Олексія 1660 року козелецьким міщанам, якою грамотою їх звільнено від зайвих дач, підвід і стації, — зроблено це на прохання полковника переяславського Т. Цицюри («для него»)³⁾. Також і вїтові переяславському Гр. Буриловичу, на прохання Т. Цицюри, цар Олексій надав 1660 р. хутір Липецький під Києвом, коло Дніпра⁴⁾. Очевидно впливового полковника використовують окремі особи, щоб через його посередництво діставати різні пожалування з Москви.

Участь Цицюри в Чуднівській кампанії виявлена у автора не повно. Передусім треба зазначити, що універсали Цицюри до козаків і старшини, що лишилися в таборі Шереметьєва, є не лише універсали, а частина переписки Цицюри зі старшиною. Ця старшина посилала відповідь, чи відповіді, Цицюрі на його універсали, очевидно, боячися нападів Татар, і висловлюючи різні сумніви, а також докоряючи йому за зламану присягу цареві. Цицюра заспокоював їх, зазначаючи, що інцидент з Татарами ліквідовано, усіх захоплених у полон звільнено і т. ін., та виправдувався, може й неширо, за зламання присяги прикладом самого гетьмана Ю. Хмельницького та іншої старшини⁵⁾.

Щодо участі Цицюри в Чуднівській кампанії то, гадаю, самий перехід Ю. Хмельницького на бік Поляків міг статися почасти під впливом Цицюри, що зразу ж перейшов до нього з табору Шереметьєва. Коли 1661 року Ю. Хмельницький послав свого посланця Михайла Уличенка до царя, він зазначив, що перейшов на бік Поляків з примусу своїх полковників, і хай цар на нього не гнівається⁶⁾: Коли припустити, що ця заява щира, то Цицюра міг бути одним з полковників, що впливали на гетьмана.

¹⁾ Див, мою статтю „До історії м. Баришполя у XVIII ст.“, „Історично-Географ. Збірник ВУАН“, т. I, с. 96.

²⁾ Рукописний Відділ Бібліотеки Всесоюзної Академії Наук, Збірка Бантиш-Каменського, 31. 2. 14, т. I, арк. 205.

³⁾ К. Ц. Арх. д. Акт. Збірка Нестора Літописця, спр. № 573.

⁴⁾ Румянців. опис цього хутора (перехов. в Бібл. Істор. Секції ВУАН).

⁵⁾ Рукоп. Відділ ВАН, 31. 2. 14. т. V, арк. 285—6.

⁶⁾ Ibid, том V, ар. 294—6.

Ці кілька побіжних нотаток дають загалом, безперечно, не багато, але вони промовляють за те, що автор використав не весь приступний матеріал, і в майбутніх студіях про українських діачів XVII ст. йому, очевидно, доведеться більше уваги приділити на архівні матеріали київські, харківські й почасти ленінградські, які хоч не дадуть безперечно й десятої частини того, що дає авторові московський архів, але все ж можуть додати деякі риси до того цілого, що його подає автор. Сподіваємося, що ці дальші нариси автора швидко з'являться в друкові і будуть не менш цікаві й цінні для істориків, ніж перший його нарис про Тимоша Цицюру.

Сергій Шамрай.

Теофіль Коструба, Матеріали до історії м. Чорткова. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. 150, сс. 181—196.

Андрій Лунів, Любича князі (ibid, сс. 93—108).

Остання книжка Записок принесла дві статті, заголовки яких подано вище. Це добрий знак збільшення на місцях інтересу до історично-краєзнавчих студій. Статті не однакові. Менша не суцільного змісту, а складається з двох окремих частин: 1) кушнірсько-кравецький цех в Чорткові, 2) три документи з минулого міста Чорткова. Цехові документи в книзі цеховій починаються з 1733 р., протоколи йдуть до р. 1820. Цехова практика Чортківська приватно-містечкова (Потоцького) знає процедури прийняття до цеху „*rzemieśników zydów jako to krawców u kuszpieżców*“ з умовою дати віск, відбуту *młodzieństwo*, оплату містерій. „Три документи“ це загальний привілей місту Чорткову від Потоцького 1722, спеціальний привілей того ж Потоцького „*któguż to żydom wolno będzie w okręgu miasta...*“,—цісарське підтвердження ярмарків в м. Чорткові. Хотілося десь у примітці мати вказівки про місто, про Вигнанку (за водою), про Завалля.

Інакше задумана і ширшу тему становить друга стаття про „Любича князі“ (пов. Рава Руська). Це нарис історії поселення і разом із тим причинки до історії сіл волоського права в Галичині (сс. 93—98, далі про Любицьку парохію, сс. 98—102, 2 привілеї на сс. 103—108). Загальну схему історії сіл волоського права дано в праці акад. М. Грушевського „Іст. Укр.-Руси“, т. V, але документів до історії сіл вол. права видано ще замало. Задля цієї статті притягає автор місцеві матеріали *castri Belz*. Як і в інших місцях, людності волоського права доводилось обороняти себе від замахів адміністрації на її спеціальні привілеї. Бельзький староста Станислав Тенчинський став вимагати від людності села Любичі, щоб та робила звичайні роботи на ріллі

та складала датки. Людність протестувала: це один з тих випадків боротьби людности за свої давні права, які мені довелося аналізувати в книзі про міста. В справі Любичі аж двічі приїздили комісари від королівського уряду. Староста майже осягнув свого в питанні повинуватства людности, але дістав відмову від королівського уряду в справі обов'язків любицьких князів. Королівський привілей потвердив попередні права Любицьких князів, обов'язки щодо воєнного походу, право на третину судових оплат та на використання свого млина з припущенням і селянам там молоти своє збіжжя (у М. Грушевського „Матеріали“). Князі проявили досить енергії, обороняючи свої права від старостинських замахів. З родини упривілейованого вїйта вийшло 7 господарств (люстрація 1565 р.), які завели ставне та млинове господарство. Сторінки присвячені парафії містять і спостереження власного огляду. Поява оцих статтів є доказ, як уже зазначено було, оживлення оброблення тем краєзнавства і треба, щоб до цього було притягнуто як мога більше заохочених місцевих людей, бо це, як показує, наприклад, практика Істор.-Геогр. Комісії Укр. Акад. Наук, забезпечує збільшення праці в цій сфері.

Олександр Грушевський.

С. Дурылин, *Из семейной хроники Гоголя.* Государственная Академия Художественных Наук, М., 1928, 110 сс.

Названа книжка С. Дуриліна вийшла як 4 випуск у ГАХН'івській серії «Тексты и материалы» і містить у собі «Переписку» В. О. та М. Г. Гоголів-Яновських (10 листів з 1822—1825 рр.) та 22 листи М. І. Гоголь до родини Аксакових за рр. 1842—1859. Перша була в руках відомого біографа М. В. Гоголя—В. І. Шенрока, але використана в його «Материалах», як твердить С. Дурилін, частково і дуже неповно. Авторіві книжки вона дісталася від біографового сина—С. В. Шенрока. Листи М. І. Гоголь до Аксакових — досі так само малодоступні дослідникові — зберігаються частиною в рукописному сховищі ГАХН'а, частиною в підмосковному музеї—садибі Абрамцева, що колись належала С. Т. Аксакову. Тексти листів попереджено в книзі цікавим дослідом, що має на меті з'ясувати питання «про соціально-економічне середовище, що оточало М. В. Гоголя в його молоді роки», а потім на тлі його подати портрети старих Гоголів-Яновських.

О. Дурилін починає свій розгляд з Гоголя-батька, вимальовуючи живий контраст межи «мягким и уступчивым человеком», аматором англійського садівництва та сантиментально-алегоричних романів, «человеком Карамзинской эпохи», «впечатлительным и отзывчивым на то, что приносили ему книги его времени» — і прегарним

господарем, діловитою та ініціативною в господарстві людиною, що її послугами користувалися у приватних і громадських справах. Не вважаючи на підкреслювану не раз недосвідченість господарську, Гоголь-батько уміє взяти на увагу всі умови тогочасного земельного господарства — завантаженість ринку однотипним крамом та труднощі збуту. Він заводить у своїй ідилічній Василівці-Яновщині чотири ярмарки, дотепно застосовуючись до сільсько-господарських сезонів, а свої листи до дружини виповняв детальними вказівками та порадами — про виплату управителям та прикажчикам, про греблю, про рибу в ставу, для якої треба своєчасно попорубувати ополонки etc. Коротко сказати, «буколика и экономика» в його «старосветских письмах» «как и в старосветской жизни, тесно переплетены, и последней в них отводится больше места, чем первой».

З погляду суспільних та господарчих стосунків початку ХІХ в. трактується і постать Трощинського і питання про відносини межі Гоголями та вельможним ex-міністром. С. Дурилін без жалю руйнує легенду про «Атени часів Гоголевого батька», яку утворив Куліш і яку некритично, на думку дослідника, прийняв Шенрок. «В действительности, не было ни кибинецких Афин, ни Трощинского-Перикла, ни В. Гоголя-Аристофана, а была огромная крепостная вотчина и великолепный дом с сотнями гостей, приживалов, музыкантов, шутов и холопов, в котором жил пресытившийся до скуки всем вельможа, бывший в случае при Екатерине II и Александре I. — и этому вельможе приходился очень дальним свойственником васильевский помещик В. А. Гоголь-Яновский, который и старался услужить своему благодетелю всем, чем требовалось». В добрій згоді з цим поглядом дослідник кладе певний наголос і на елементарній грубості розваг Трощинського і на заказному, як він каже, характері літературної творчості Гоголя-батька.

Вцілому ці твердження не викликають заперечень, хоч може й слід трохи зм'ягчити характеристику Трощинського: людина, що добачала таку втіху в елементарному «шутодразнительстве», навряд чи могла рахувати на увагу з боку витонченого культурно і досить незалежного В. В. Калшніста, «автора обличительной Ябеды». Так само навряд чи можна сказати, що В. О. Гоголь нічого не писав серйозного, та що ніякої різниці немає межі його «куплетами» «на дворян и купцов» та писаними для кибинецького театру п'єсами. Великою мірою замовлений характер мала і творчість Котляревського. «Наталка-Полтавка» і «Москаль-Чарівник» вийшли з-під пера письменника, що, можливо, писав теж без ясного почуття «внутрішньої потреби творчості», але ніхто не може відмовити їм ні в талановитості, ні в поважності, ні в історично-літературній значності. Неможна легковажити і скромнішій літературній роботі В. Гоголя. Тимчасом для С. Дуриліна василівський поміщик

карамзініст і практичний господар, є тільки «отец Гоголя» — він тільки принагідно і коротенько згадує про істориків українського письменства, що «уделяют ему» (Гоголю-батькові) «немало места в своих обзорах».

Слід відзначити ще одну непогодженість у викладі дослідника. Говорячи про епістолярний стиль Гоголя-батька, С. Дурилін називає його стилем «преувеличенной почтительности, переходящей в подобострастие, столь характерной для польского и украинского шляхетства». Але з другого боку він же нотує в листах В. О. сантиментальну афектацію «Карамзинской эпохи»: «своей невесте он писал как какой-нибудь несчастный Эраст из томной повести второстепенного карамзиниста». Нам здається, нема потреби, з'ясовуючи стилістичні особливості Гоголівських листів, звертатися до звичаїв польського шляхетства. В кінці XVIII — на початку XIX в. Лівобережна Україна переймала моди з російської півночі.

Дальші розділи досліджу С. Дуриліна присвячені хронічному безгрішшю Гоголівської Василівки. Старанно вибірано все, що свідчить про недостачу грошей в Ніженський період життя М. В. Гоголя, приготовано і влучно схарактеризовано його перші петербурзькі враження — його «изумление» и «страх человека» выросшего на натурально-хозяйственном изобилии... перед городской дороговизной», нарешті уважно розглянуто питання про ставлення Гоголя до матері і до свого родового гнізда. Дурилін наводить літературу питання: згадує статтю Н. О. Білозерської, що була цілим актом обвинувачення проти письменника — «бездушного», «невдячного» егоїста, посилається на статтю А. Чернецької, що ладна була докорити матері, яка «допускала сына до крайней нужды, ссылаясь на свою бедность, а между тем она вовсе не была бедна», притягає свідoctво Трохимовського («К. Ст.», 1888, VII), а потім, після детальної аналізи характеру й умов земельного господарства Василівки, приходять до висновку, «что в тех экономических условиях, в которых, согласно с общими основаниями крепостного хозяйства 20 гг., существовало заурядное помещичье хозяйство Васильевки, М. И. Гоголь часто не могла, а не хотела удовлетворять многих требований сына». Двадцяті і тридцяті роки XIX в. були періодом найнижчих цін на хліб, при млявості торгівлі, дорожнечі, а інколи й відсутності кредиту, одночасові великі витрати, що їх робив письменник, загрожували руйнацією цілого господарства.

Переказані розділи (III, IV, V) посідають центральне місце у всьому досліді і мають особливий інтерес для українського читача, даючи йому яскраву, в реалістичних тонах витриману картину тих соціальних та господарчих умов, в яких починало розвиватися нове українське письменство.

Розділ VI і останній відтворює постать М. І. Гоголь на підставі

її листів до Аксакових. Образ її дано трохи ідеалізованим. Як ілюстративний матеріал, притягнуто компліментарну характеристику Кулішеву, якій С. Дурилін приписує «особую, непререкаемую значительность». Підстава до того одна: похвала матері виходить із уст письменника, що багато бачив на своєму віку і дотого ж був біографом її сина. Ці кінцеві уступи справляють трохи дивне враження на кожного, хто знає, якої обережності вимагає Куліш — історичний свідок.

Тексти листів передруковано з оригіналів із захованням їх правопису та пунктуації.

Микола Зеров.

Шевченко (збірник). Річник перший. Інститут Т. Шевченка, ДВУ, 1928, 2 нен. + 287 + 1 карта + 1 нен.

У передмові керівники Інституту зазначають, що в роботі його «центральне місце мусить забирати збірник-щорічник, присвячений дослідженню життя й творчості великого поета українського». Щорічник цей має відбивати на собі роботу Інституту й іти в паралель до таких видань, як «Пушкин и его современники» в Росії, як Гетівські, Шекспірівські й Дантовські щорічники в Німеччині, Англії та Італії. Після наукового матеріалу має подаватися хроніка за все те, що твориться на Україні й за її межами в справі вивчення Шевченка.

Перший збірник не вклався ще в певну систему відповідно до виставленої програми, а містить у собі 15 рефератів на різні теми. Отже доводиться говорити за кожний реферат окремо, бо вони не об'єднані чимсь спільним.

Першою йде невеличка замітка (4 сторінки) про рукописного «Кобзаря» С. Єфремова. Цей рукописний «Кобзар» з сорокових років ХІХ в. становить незвичайне цікаве явище і в напрямі громадському і в напрямі спеціально шевченкознавства, але автор тільки побіжно сплинув на цій цінній пам'ятці.

За цєю заміткою йде реферат акад. Д. І. Багалія на тему: «Шевченко і селяни в переказах і історичній дійсності». Автор розглядає відомі перекази й легенди, що утворилися зараз після смерти поета. Ці перекази й легенди не класифіковано, а вони виразно не однорідні. Є тут чисто народня колективна творчість, як вияв незвичайної популярності «Кобзаря» серед селянства. Але є легенди штучні, навмисно видумані з метою використати популярність поета серед селянства й загітувати це темне селянство в потрібному для панів напрямі. Цей останній матеріал як раз до речі видобутий і скоментований для нашого громадянства. В якому брудному світлі виступає тут польське панство, що зважилося після смерти поета підробляти від імени поета проклямації до українського селянства.

на Правобережжі, агітуючи його приставати до польського панського повстання 1863 р.!

Російський учений В. Державін спиняється на щоденнику поета в роботі під назвою «Лірика й гумор у Шевченковому журналі». На початку дослідник зазначає, що «питання про значіння й вартість Шевченкової художньої прози ще далеке від об'єктивного розв'язання». Приступаючи до власних спостережень, дослідник розглядає роботу Б. Навроцького: «Шевченко, як прозаїк» («Черв. Шл.», 1925, № 10, сс. 163—180). Цілком слушно В. Державін зазначає, що не можна зіставляти речі, так би мовити, не однакового поетичного виміру, цебто порівнювати прозаїчні твори з віршованими та ще й з однаковими чи близькими сюжетами. Так само не можна порівнювати Шевченка-прозаїка з видатними стилістами новаторського закрою, як Гоголь, як це робить Б. Навроцький. Якщо порівнювати, то тільки з такими прозаїками, що відбивають в своїй творчості загальний стиль даної літературної доби.

Вивчення Шевченка, як прозаїка, потребує вивчити його прозу порівняльним способом з «Журналом».

До такого порівняльного вивчення й приступає автор у своїй роботі, вважаючи й «Журнал» за твір літературний. Трактуючи так цей твір поета, дослідник знаходить два основні літературні способи: ліричний і комічний.

Щодо ліричного способу, то дослідник вважає, що «Журнал» переповнено тими зовнішніми стилістичними зворотами, які розраховані на емоційний вплив. Те, що «Журнал» не призначувано зовсім до друку, не має значіння в визначенні авторових літературних способів, розрахованих на певний естетичний вплив: кожний, хто пише, є сам свій власний читач, жадібний до художніх вражіннь, як і читач з боку.

Характерним засобом у поета є «ліричне відступлення», характерними ознаками якого є система окликів, ритмічний паралелізм, поетична лексика, функція емоційної кінцівки. На всі зазначені поетичні категорії дослідник збирає приклади й аналізує їх.

Ці ліричні елементи мають глибоке значіння для характеристики психічних переживань поета; їх ще не було брано на увагу. Разом з тим стає така проблема: «Оскільки відбилися і як саме відбилися у ліричних елементах Шевченкової прози поетів особистий характер та історія його індивідуальної психіки». Це виходить за межі літературознавства й чекає на дослідника-психолога, потребуючи метод сучасної психографії та характерології, відомих і широко вживаних тепер в Зах. Європі.

Зробивши також спостереження над елементами гумору в «Журналі», автор далі говорить про методу, з якої користав він у своєму досліді. Щоб застерегти себе від закидів, дослідник відзначає, що

методичне спрямування в досліді не «опоязівське», а очищене від психологізму потєбніянство. Визначивши отак свою методу, дослідник далі зазначає, що його потєбніянство не такого характеру, як його популяризовано в «Вопросах теории и псих. творч.»: — він бере ті моменти, що їх популяризовано в нашому поколінні — в послідовників. Заговоривши за послідовників і взагалі новітніх дослідників такого напрямку, автор згадує С. Дмитрієва, Б. Ярха та збірн. «Ars Poetica», але чомусь не говорить за Пешковського, який своєю аналізою художніх творів Тургєнєва позначився на способах досліду Вол. Державіна.

Робота ця не вичермує цілком питання, як це відзначає сам автор, а лише намічає характерні особливості прозової творчості Шевченка й ті шляхи, якими треба йти в досліді цієї творчості. Цим робота має особливе значіння, бо такі об'єктивні способи досліду якось ще в нас не здобули собі, як то кажуть, права громадянства. У нас і психоаналітичні, і соціологічні і формалістичні досліді якось часто бувають спрямовані не на самий твір, як предмет досліду, а на особу самого поета. Таке спрямування веде до того, що починають догадуватися, що хотів сказати поет цим чи тим зворотом чи образом, чи добре це сказав, чи кепсько. Все це кінцець-кінцем зводиться до суб'єктивних причіпок до особи поета й мало дає до в'яснення самої суті творчості.

Невеличку статтейку подав Б. Якубський: «До соціології Шевченкових епітетів» (сс. 71—78). Цей дослідник вже кілька раз спинявся на творчості Ш. і кожного разу в невеличких статтях. Одначе, треба сказати, кожна така невеличка розвідка становить чималу цінність. І на цей раз автор сам зазначає, що не має «наміру запропонувати повну аналізу Шевченкового стилю», а лише хоче «подати невеличку спробу аналізу соціологічної одного з найважливіших поетичних засобів поета» — поетичного епітету. Автор іде дорогою підрахування кількості цього поетичного звороту й характеристики кожного роду епітетів. Робота цікава.

За цією роботою міститься також невеличкий етюд Б. Навроцького: «Деякі композиційні особливості «Гайдамаків». На цю тему відома велика розвідка цього дослідника. Отже тут маємо, так би мовити, уламок чи екстракт з розгорнутої роботи. Автор переважно спиняється на композиції «Гайдамаків». Історичний сюжет поет вставив у «раму»; до того ж ця «рама», на думку дослідника, «має в собі багато суто суб'єктивних елементів, що порівнюючи мало стосуються безпосереднього розгортання основного сюжету». Далі дослідник виділяє те, що на його думку належить в поета до суб'єктивних елементів, а що має належати до об'єктивних елементів. В «Яремі», наприклад, на об'єктивні епізоди припадає тільки два (26 р.), а на суб'єктивні припадає вся решта (87 р.). Об'єктивні

епізоди: 1) Ярема у хазяїна, 2) старий скупердяга та його дочка. Вони вживані, як обрамування на початку й на кінці суб'єктивного елемента.

Такий поділ на «суб'єктивне» й «об'єктивне» в творчості поета мусить бути річчю також «суб'єктивною». Трудно визначити, що в поета мусить мати «суб'єктивне», а що «об'єктивне» значіння. Багато чого на свіже око видається суб'єктивним, цебто виявом власних переживань, а якісь нові дані покажуть, що це зовсім не те, а літературне запозичення. Один краєчок історії раннього романтизму (див. А. Шамрай, «Україна», 1929, кн. 37) приносить такі несподіванки щодо творчості Шевченка. Те, що в «Запорожской Старине» має незручні грубоваті форми, під рукою Шевченка набирає незвичайно художнього оброблення і в художній інструментовці знаходить відповідне місце, як цілком своєрідний елемент Шевченкової фразеології.

Маючи все це на оці, трудно якось погодитися й з такою ось фразою: «Ці обидва мотиви свідчать за те, що авторові мабуть хотілося синтезувати свої попередні думки щодо історичного минулого рідної країни». Можливо, що йому й того хотілося, а можливо, що чогось іншого. Трудно тепер вгадувати бажання авторове. Та й у самого тов. Навроцького зовсім не такий спосіб досліду, що вимагає вгадувати. Його цікавить композиція твору тощо, а це зовсім не вимагає звертатися до старих припущень.

Встановлення однакової поетичної фразеології в кількох творах Шевченка дуже цікаве, але автор це витлумачив зовсім не в пляні досліду композиції.

Взагалі робота т. Навроцького досить цікава, але оці ухили в сторону психології, а від неї і припущення, тільки псують і затемнюють цікаві композиційні спостереження.

Про наукове видання «Кобзаря» обговорює питання П. Тиховський в роботі: «На шляху до наукового видання Шевченкового «Кобзаря».

Ол. Дорошкевич подав свої міркування «До питання про вплив Герцена на Шевченка». На цьому питанні автор вже раз спинявся («Шевченко в соціалістичному оточенні» — «Шевченків. Зб.», 1924).

В. Петров дає далеко більше, як говорить його тема: «Різдво р. 1846». І підзаголовок не пояснює суті всієї роботи. А дані досить цікаві. Обличчя кирило-методіївських братчиків дуже яскраво обмальовується з тих даних, що їх подає автор. От тільки в деяких місцях висновки автора досить категоричні. Одначе влучні спостереження й зіставлення окреслюють ідеологічні настрої Костомарова та Куліша незвичайно виразно, особливо першого.

Питання про вплив історичних пам'яток на творчість Шевченка цікавила й цікавить дослідників. Спиняє свою увагу на цьому

питання й Л. Кошова в роботі: «Шевченко та «Історія Русовъ». Грунтуючись на попередніх авторитетах, авторка кілька історичних творів поетових зв'язує з «Історією Русовъ». Деякі з Шевченкових творів авторка просто переказує за текстом зазначеної пам'ятки, ніби поет мав сухий схематизм історика перетворити в живі образи. Глянувши побіжно, ніби виходить деяка правдоподібність, але насправжки до правдоподібності дуже далеко. Загалом треба сказати, що Шевченко був дуже начитаний на свій час, як це тепер виявляється, і міг знати й «Історію Русовъ». Але це ще не говорить за те, що ось таке чи таке місце він міг взяти й обробити в поетичний образ, як це виходить у Л. Кошової. Тут особливо варто мати на оці, що Шевченко, як поет, був творець живого образу і сприймав своєю інтуїцією те, що мало в собі більше образності. До того ж це була людина з незвичайно розвиненим естетичним почуттям. Не можна припускати, як це виходить з роботи т. Кошової, що Ш. міг брати мотив за мотивом і обробляти відповідно до задуманого поетичного образу. Так робили й роблять поети посередньої вдачі, а поети геніальної вдачі, як Шевченко, ніколи не пускаються на такий спосіб творчості. Це їм не дозволяє їх естетичний смак. Їх природньо обдарована пам'ять зберігає в психічних закутках прочитаний матеріал і в слушний момент подає на творчий апарат поета.

Тільки такий спосіб впливу можливо припускати взагалі в творчості Шевченка. Отже коли ми маємо причинок до того, щоб припускати вплив на поета, то мусимо поставити собі питання, чи той вплив був посередній, чи безпосередній. Розуміється, що «Історія Русовъ» могла впливати на Шевченка, але вплив цей міг іти і не безпосередньо, а могли бути якісь посередники, що вже пробували обробляти історичну канву, досить схематично накреслену в «Історії». Розуміється, тут мала значіння діяльність дрібніших романтиків, попередників Шевченка, що також користувалися «Історією Русовъ», і обробляли в той чи інший спосіб матеріал за неї, хоч і не зовсім вдало з поетичного боку, але в усякім разі переводили суху прозу на язык поезії. Таким чином, коли говоримо про зближення поетичного твору з історичним, то за цим мусить іти питання про те, чи безпосередній був вплив історичного твору на поетичний, чи тут можливі були якісь посередники. Безпосередній вплив можна вбачати тільки тоді, як збіг буде дуже наочний. Ось візьмемо приклад. В «Запор. Стар.» Срезневського в пісні: «Палей в Сибири» находимо такі місця:

Високо сонце сходить,
Низенько заходить;

Ой, десь то там пан Палій Семен
По Сибіру ходить...

В Шевченковій поемі «Чернець» цьому відповідає:

Ой, високо сонце сходить,
Низенько заходить, —

В довгій рясі по келії
Старий чернець ходить.

Або ще («Зап. Ст.»):

Ой, чуро мій чуро,
Мій вірний Стоусю.
Ой ходімо до каплиці,
Богу помолюся.
Ой, богу я помолюся
Святим поклонюся.

Зледашів я понурій,
Стареньким здаюся.
Пішов пан Палій Семен
Богові молиться;
Не то богові молиться,
А не то журиться!..

У Шевченка:

Іде чернець у келю
Між стіни німії;
Та згадує літа свої,
Літа молодії.
До утрени завив з дзвіниці

Великий дзвін. Чернець мій встав.
Надів клобук, взяв патерицю,
Перехрестився, чотки взяв...
І за Україну молитись
Святий чернець пошкандибав.

Ось таке зближення вже може за щось реальне говорити. Можемо звідси виводити, що «Запор. Стар.» впливала на Шевченка.

Але як наводять виписку і то виписку суху, без єдиного живого образу, з «Історії Русовъ» про похід Сагайдачного на Кафу 1616 р. й до цього місця наводять поетичну фразеологію з «Гамалії» та «Ів. Підкови» Шевченка, то цьому повірити дуже важко, а то й просто неможливо. Припускати, що на підставі походу на Кафу Шевченко інструментував у своєму творі «Гамалія» похід на Візантію, зовсім нема ніякісіньких підстав. Припущення таке не зміцнюється й тим, що інші дослідники (Франко, Багрій, Николишин) десь щось подібне припускали. Треба просто сказати, що такі припущення зовсім безпідставні. Вони завдали дослідниці багато праці, згуртували велику силу наукової літератури, але справи не посунули наперед ні на мізинець. Одне тільки можна говорити, що в Шевченка і в «Історії Русовъ» одна і та сама тематика, та й тільки. Але й тематика могла заходити до Шевченка безпосередньо, а могли бути і для тематики посередники. Поетична ж обробка теми нічим не нагадує відповідних місць з «Історії». Швидче такі елементи поетичної фразеології з використаних у т. Кошової Шевченкових творів находимо в «Запор. Стар.», на що звертає увагу А. Шамрай.

В. Міяковський подає «Нові матеріяли до біографії М. І. Гулака». Ця особа з числа Кирило-Методіївських братчиків найменше освітлена в літературі. Дані В. Міяковського дуже до речі поручі зі згаданою вище статтею В. Петрова.

П. Филипович подає інформацію про «Перший переклад з Шевченка російською мовою» (сс. 201—211). І. Я. Айзеншток розповідає, яка мусить бути «Організація Шевченкознавства» (сс. 213—232).

Коло поширення творчості поета все збільшується. Спочатку ми знали за переклади поезій Ш. на російську мову. Далі ця справа виходила на загально-слов'янський ґрунт, а оце Гр. Майфет в стат-

тях: «Шевченко в англійській інтерпретації» та «Шевченко в англійському перекладі» показує, що творчість Ш. здобулась на переклади англійською мовою.

Останньою в збірнику йде стаття І. Кулика також, як і попередні дві статті, про вибрані твори Шевченка в англійському перекладі, що видано в Канаді (Вінніпег). Отже виходить, що певна зацікавленість творчістю Шевченка існує в англійському світі по цей і по той бік океану.

В кінці збірника вміщено хроніку впорядкування могили Шевченка. Збірника видано досить огрядно. Щодо внутрішньої якості розглянутого збірника, то треба сказати, що він у цілому досить змістовний і в ділянці Шевченкознавства це є досить солідне надбання.

Степан Гаєвський

А. Музичка, Марко Черемшина (Іван Семанюк). Державне Видавництво України, 1928 р., 271 сс.

Ця праця складається з таких розділів: 1) Черемшина в світлі критики (сс. 5—12); де автор коротенько зупиняється на поглядах попередніх критиків на Черемшину, зазначаючи розбіжність їхніх думок щодо своєрідності таланту останнього. Причиною цьому був імпресіоністичний підхід попередніх критиків до творчості Черемшини. А. Музичка ж, поставивши студіювання цієї творчості на тлі економічно-громадських і політично-національних та культурних відносин у Галичині від 80 рр. ХІХ ст. до сьогоднішнього дня, приходить до висновку, що «Черемшина, як і Мартович, і Стефанік — це квінтесенція справжньої селянської інтелігенції, що виросла серед усіх тих відносин разом і літературних окремо, це корифеї пофранківської творчості, що в ніби трьома сторінками селянської психології» (с. 11), і що Черемшина є автор, як каже А. Крушельницький, а за ним і М. Зеров, далі розвиваючи думки цього останнього, з самостійною, своєрідно індивідуальною манерою, з власним обличчям, якого не забудеш і з ніяким іншим не сплутаєш. Поруч Стефаніка, незалежно від нього, Черемшина — друга вершина закордонної української прози (слова М. Зерова — с. 9, з яким погоджується й А. Музичка). Після цього вступу у книжці А. Музички йде А) Загальний огляд, який розподіляється на: I) Економічні, суспільно-політичні та культурні відносини Галичини (від 80 рр. до сьогоднішнього дня, *М. М.*) (сс. 12—20), де коротенько, але в живій формі подаються відомі факти з життя Галичини за цих часів; II) Реалізм і натуралізм у літературі (сс. 20—34), де автор теж коротенько каже спершу про західній реалізм і натуралізм, особливо Золя, а потім і про натуралізм І. Франка, який підготував свою діяльність виступ знаменитої

трійці — Мартовича, Стефаника і Черемшини. І далі А. Музичка показує, як Франкові наслідувачі пишуть свої твори «з становища своєї науки, як правник, лікар, гімназіяльний учитель» і т. і., цебто студіють життя за науковими даними і подають його так, як вони його розуміють на підставі науки, а не фантазії чи імпресії, не на підставі почувань чи відчужувань (с. 25). І тут А. Музичка кидає кілька дуже цікавих спостережень з цього погляду на творчість Стефаникову, на зв'язок її з тією наукою, якою повинен був цікавитися Стефаник, як правник. А. Музичка дуже влучно показує ті, так би мовити, наукові підвалини, на яких виростали новелі Стефаникові: так, новеля «Палій», де малюється випадок меланхолійної депресії, що спонукає людину до підпалу; новеля «Басараби», де говориться про випадки активної меланхолії, коли хворий за всяку ціну хоче позбавити себе життя, що є причиною та порушною силою, яка тягне до самогубства; новеля «Новина», де малюється інший приклад меланхолії, коли хворий батько стає вбивцею своїх дітей із любови до них (с. 29), — всі вони являються, як показує А. Музичка, прекрасною ілюстрацією до думок Крафт-Ебінга, в його книжці «Grundzüge der Kriminalpsychologie» (1872 р.), якою повинен був зацікавитися Стефаник, як фахівець (сс. 28—30)¹. «Стефаник поступав так у своїх нарисах, каже А. Музичка, як психолог дослідник у царині психології, як лікар у медицині, як природник у галузі природознавства, як соціолог у суспільнознавстві», і його ажніяк неможна вважати за імпресіоніста. У III відділі — Імпресіонізм чи науково-психологічний реалізм (сс. 34—62), подавши досить детально історію імпресіонізму, А. Музичка ще підсилює свою попередню думку про імпресіонізм Стефаника і каже, що «нічого подібного до того, що було сказано про імпресіоністів, не бачимо в автора «Синьої книжечки», що його чомусь вважають загально за імпресіоніста par excellence... Стефаник пише на підставі науки й пильної обсервації. Для нього важна правда, а не суб'єктивне псевдо-філософування чи хворобливе мріяння: не дає він тяж настроїв, вражіннь» (с. 53). Дещо міг взяти Стефаник свідомо чи несвідомо з техніки імпресіоністів, «але взагалі Стефаник є тільки продовжник наукового психологічного реалізму» (с. 62). Неможна не погодитися з пими твердженнями А. Музички, так у нього науково обґрунтованими.

У IV розділі — Як розвивалися наші письменники (Мартович, Стефаник, Черемшина, *М. М.*, сс. 62 — 71) — А. Музичка зазначає ті впливи, під якими розвивались ці письменники: це були впливи російської літератури (зокрема Г. Успенського), західнього пись-

¹) Звичайно тут не треба думати, що Стефаник простісінько собі перекладає наукові думки в художні образи.

менства, Франка й Драгоманова, а також самого життя, в центрі якого, можна сказати, стояли наші письменники. Щодо Черемшини, то тут був великий вплив народньої творчості, причини якого А. Музичка дуже яскраво з'ясовує далі, кажучи про його життєвий шлях. У розділі Б) Частина спеціальна (сс. 71—157) А. Музичка прекрасно малює те оточення, в якому виростав і розвивався Черемшина, підкреслюючи особливо вплив на нього народньої пісенності й обрядовості, що й відбилося на його творчості, і цьому переважно й присвячено останню частину його праці — Літературна спадщина (сс. 157 — 272). Зазначаючи в цій останній чотири періоди творчості (перший — юнацький, другий — імпресіоністичний, третій — відступлення від імпресіонізму і повернення до «мужиків» і четвертий — вся літературна творчість по війні), А. Музичка найбільшу увагу звертає на вивчення впливу на творчість Черемшини народньої пісенності, вказуючи економічні й психологічні причини цього впливу. Річ у тому, що стан галицького села за часів Черемшини та й досі нагадує нам старі часи, коли українське селянство страждало від усякого лихоліття і складало про це свої голосіння й думи-плачі. Цей стогін, це голосіння сучасного йому галицького села підслухав Черемшина, який, як показує А. Музичка, виростав в оточенні української пісенності й обрядовості й науково навіть цікавився ними, і передав цей стогін у формах, надхнених народніми піснями. Доводам цього останнього твердження й присвячено кінець праці А. Музички (сс. 157—272), де все це показано переконливо. Отже ми бачимо з цього короткого огляду, що книжка А. Музички являється гарною, свіжою працею, яка кидає нове світло на Черемшинину творчість і науково його обґрунтовує. Крім того, книжку написано просто, приступною мовою, так що її залюбки прочитає кожна грамотна людина. До книжки додано список усіх творів М. Черемшини та бібліографію про його творчість.

Михайло Марковський.

«Примірні описи». Збірник за редакцією проф. **Веретеннікова**, в. І. Видання Центрального Архівного Управління У.С.Р.Р., Харків, 1928 р., XII + 52 сс.

Постановою Уряду У.С.Р.Р. про «Єдиний Державний Архівний Фонд» (ЄДАФ) покладено на Центральне Архівне Управління УСРР та його органи на місцях (Центральні й Краєві Архіви та Округові Архівні Управління) завдання охорони, концентрації, впорядкування та приведення архівних матеріалів усіх установ, організацій, підприємств і т. п. до такого стану, при якому цими матеріалами можна було б користуватися так для наукової роботи, як і для довідкового обслуговування установ, організації та й приватних осіб.

За сім років свого існування архівні органи перевели величезну роботу, щоб урятувати архівні матеріали дореволюційного часу, часів громадянської війни, й почасти почали вже переводити планову концентрацію до своїх архівосховищ матеріалів сучасних дієвих установ, тієї частини їх, що вже втратила для установ своє актуальне значення. У наслідок цієї роботи на сьогоднішній день по архівосховищах архівних органів сконцентровано десятки тисяч пудів архівних матеріалів. Правда, всі ці матеріали в більшості своїй вже первісно розібрано (за фондами, за роками), але на 80% їх не описано, а неописаний архів — це мертвий, німий скарб, майже неприступний так для наукової роботи, як і для розшуку різного роду довідок.

Отже настав час приступити до описування всіх скарбів ЄДАФ'у, тим більш, що кількість наукових робітників, які бажають працювати за архматеріалами, щороку зростає, радянське будівництво й культурна революція щодня ставлять на чергу дня питання, детальне вивчення яких часто-густо можливе лише за архматеріалами. Тому Центральне Архівне Управління УСРР цілком своєчасно приступило до вироблення форм описів, які б забезпечили наукову розробку архівних матеріалів. Як один з наслідків роботи щодо цього є видання ЦАУ збірника «Примірні описи». У своїй передмові до цього збірника ЦАУ зауважає, що подані зразки описів не є стандартні форми, що до цього питання доведеться вертатись ще не раз, і закликає всіх архівних робітників, вчених спеціалістів і широкі кола наукових робітників, що за своїм фахом студіюють матеріали ЄДАФ'у, своїми вказівками допомогти виробити форми описів. Таку постанову цієї справи з боку ЦАУ можна тільки вітати. У своєму збірнику ЦАУ подає 3 форми описів і намічає основні пункти.

1 форма, за зазначенням ЦАУ (с. IX) — охоронна, має своєю метою «первісне фіксування матеріалу аж до того моменту, коли його опис-фіксування зможе прийняти вже детальніші форми», а з другого боку — «мусить і може відігравати й іншу роль, а саме — правити за основний кінцевий опис для таких архівних матеріалів, що їх наукова і практична цінність є дуже незначна». Ця 1 форма має такі графи: хронологічну дату, канцелярські №№ справ та примітку; крім того, подається лінійний розмір фонду. Цілком ясно, що такий опис абсолютно не дає якої-будь можливості користуватися ним для розшуку потрібної справи; правда, цього не заперечує й ЦАУ і покладає на нього лише завдання охорони фонду.

Якби таку форму пропонувано було вживати в архівних установах декілька років назад, коли ці установи лише приступили до первісної розборки архматеріалів, що були сконцентровані до

архівосховищ, коли архівні установи лише почали з'ясовувати, що саме вони сконцентрували і приступили до обліку архівних фондів по своїх архівосховищах, — тоді вживання такої форми було б, може, доцільним і корисним. Тепер же, коли облік архівних фондів по архівосховищах здебільшого вже закінчений, коли всі фонди взято на картки ЄДАФ'у, коли на кожний фонд, що вступає до архівосховища, зразу ж складається картку ЄДАФ'у (картка ЄДАФ'у має такі графи: назва ділов. фонду, назва архівного фонду, хронологічні межі, кількість справ, лін. розмір, місце переховування і т. п.), коли, крім того, по всіх архівосховищах з 1926 року є книга для обов'язкового запису акту про вступ до архівосховища кожного фонду (в цих актах зазначається: назва фонду, коли й відкля він вступив, кількість справ, лінійний розмір, стан і т. п.) — цілком ясно, що потреба в формі і опису відповідає, більш того, вона й як охоронна, й як тимчасова — зайва, непотрібна. Щодо форм 2 та 3, а також 4, як останню намічено, взагалі треба визнати їх за цілком доцільні, за цілком виправдуючі своє призначення. Можна зробити лише такі зауваження: в ф.ф. 2 та 3 подається схема структури установи, що її фонд описується, а також основні зміни в цій структурі, як що такі відбувалися; в ф. 4 подається вже історію даної установи (а значить і структуру) й історію діловодного фонду її. На нашу думку, такий розподіл даних (між різними формами описів) пре історію установи, її структуру й історію діловодного фонду є недоцільний і ось чому: архівіст, що йому доводиться приступити до розбору якого-будь фонду, спочатку безумовно використає для ознайомлення з історією даної установи, її функціями, структурою, змінами в цій структурі, всі матеріали, що зможуть дати орієнтовні дані для його роботи: законоположення, накази, розпорядження й т. і. щодо цього питання. А щодо дореволюційних установ останнього часу та установ і організацій революційного часу — безумовно, можна одержати потрібні відомості й пояснення від ще живих співробітників цих установ і організацій. Довівши розборку й упорядкування фонду даної установи до менту складання опису за ф. 2, архівіст добре вже буде знати й історію даної установи, й її структуру, й зміни цієї структури, й функції установи, й історію фонду. Цілком зрозуміло, що такому архівістові не трудно буде подати всі ці відомості при складанні опису за ф. 2. Але інша справа, коли не зробить цього архівіст, що розбирав і впорядковував цього фонду; після складання опису за ф. 2 до складання опису за ф. 3 або 4 пройде десяток років, та може ще й не один; можна з певністю сказати, що ці описи будуть складати нові робітники, а не ті, що розбирали фонду й складали опис за ф. 2. Скільки ж часу й праці доведеться витратити цим складачам описів напр. за ф. 4, аби

ознайомитись знову зі всіма даними щодо історії, структури функцій і т. д. установи? І чи зможуть ці архівісти подати такі повні відомості, як їх би подав архівіст, що розбирав і впорядковував цього фонду? А можливо, що описування даного фонду за іншою формою, крім 2, зовсім не буде зроблене, відсутність же при описі відомостей про історію даної установи, її функції, структуру, зміни в цій структурі, про історію фонду — часто-густо утрудняють користування фондом так з науково-дослідницькою метою, як і з довідковою. Тепер декілька зауважень щодо заповнення графів форм описів, що їх наведено у збірнику.

Якщо яку-будь справу почато й закінчено на протязі одного діловодного року, то цей нормальний, так би мовити, випадок не викликає жодних непорозумінь: справу заноситься до опису тієї річної групи фонду, коли її почато й закінчено. Коли ж справу почато одного діловодного року, потім продовжено її у наступному і т. д., іноді декілька років, змінюючи лише її річного канцелярського №, то тут справа складніша. Потрібно назву такої справи з її даними (початок, закінчення, кількість аркушів) занести під її канцелярським номером до опису того року, коли її почато й до описів тих років (але з її канцелярським № кожного року), коли її продовжувано й коли її закінчено. При цьому, в примітці кожного року треба зазначати архівний № (а не канцелярський) опису, за яким ця справа записана останній раз, — це буде рік закінчення справи, й у цій річній групі фонду ця справа в дійсності й буде переховуватись.

У збірнику, в поданих зразках описів, цього не додержано: так, в описові фонду «земського начальника» взагалі назви з даними всіх справ, що їх переводиться на протязі декількох років, вміщено до опису річної групи початку справи, в наступні ж роки подається тільки канцелярський № справи, а в примітці подаються перехресні вказівки на канцелярські №№ цієї справи кожного року. Та й цього цілком не додержано (напр., на с. 4) — справи № 1, 2, 3 — у примітці не зазначено, за якими №№ ці справи значаться в описах наступних років, а на с. 7 — за ці справи зазначено, що вони продовжуються з 1890 року й не увійшли до опису 1891 року, при чому ані канцелярського №, ані яких-будь інших даних про ці справи не подано. Таким чином, як видно з опису, справи цього фонду переховуються в річній групі початку справи, а це дуже незручно й ось чому: якщо в 1929 році будь-яка установа здасть до архіву справу, що її почато 1920 року, а закінчено 1924 р., то ясно, що в описові установи її занесуть до річної групи закінчення справи, цебто 1924 р. й гадаю, — нікому не прийде в голову таку справу вилучати з річної групи 1924 року й уміщати її до річної групи початку справи, цебто 1920 року. А таких справ чи-

мало вступає тепер до архівосховищ, особливо в порядку щорічної задачі від установ архматеріалів, що їм вже минув 5-річний термін переховування в установі. Та й технічно легше переводити впорядкування фонду, коли таку справу підчас розбору ми кладемо в річну групу початку її, а потім, описуючи цього фонда, заносимо її до опису за роком її початку, перекладаємо її до річної групи наступного року й т. д. до року закінчення її, де вона й залишається для переховування.

В описові «земельного управління» справи вміщено правильно, але нам здається, що треба назву справи, продовжуваної декілька років, подавати в описові щороку з даними про її початок, закінчення, кількість аркушів. Це дуже полегшує використання опису. В описові «земського начальника» цього зовсім не додержано; в наступні роки зазначено тільки канцелярські №№ справ. (напр. с. 7, II).

В описові «земельного управління» на сс. 28, 34 зазначено назви справ та книг, в примітці є помітка, що таких немає, але не зазначено, відкіля ж складач опису взяв ці назви справ та книг. Е тому ж описові (сс. 28, 29 і т. д.) зазначено, що справу перенесено до опису «Упрземжилу», але не зазначено, за яким арх. № вміщено їх до цього опису.

Такі, на нашу думку, дефекти в формах описів, що їх подав УЦА у своєму збірнику. Тепер ще одне зауваження, щодо порядку роботи при впорядкуванні фондів. За інструкціями УЦА щодо впорядкування й описування якого-будь фонду, фонд цей впорядковується до останнього менту й лише після того можна приступити до його описування за формами 2, 3 чи 4, цебто треба перевести таку роботу: розібрати по фондах, роках, підвідділах, канцелярських №№, підшити, перенумерувати, зробити заключні надписи й т. д.; лише після того можна приступити до описування фонду. Отже, беручи на увагу, що архівним установам, потрібно якомога скоріш дати можливість дослідникам користуватись фондом, цей порядок роботи треба змінити в такий спосіб: фонда розкладають по підфондах, роках, канцелярських №№ справ і тоді зразу ж приступають до описування його за ф. 2, заповнюючи лише перші три графи форми: № арх., № канц., назва справи й не заповнюючи останніх трьох граф: початок, закінчення та кількість аркушів. Коли всього фонда буде описано в такий спосіб, тоді приступають до дальнішого впорядкування фонду — підшивки, нумерації й т. д. Якщо прийняти до уваги, що в середньому 50% часу потрібного для впорядкування фонду витрачається саме на ці останні роботи впорядкування фонду (підшивка, нумерація й т. і.), то ясно, що при вищезазначеному порядку роботи можливість дослідникам користуватись фондом наблизиться на 50% всього часу, по-

трібною для впорядкування фонду, а це буде мати особливе значення для великих фондів, розміром в декілька десятків, а іноді й сотен лін. метрів, які, при вивченні історії революційного руху, економіки краю й т. і., мають тепер величезне значення. А таких фондів чимало є по наших архівосховищах. Цілком зрозуміло, що для дрібних фондів порядок роботи не буде мати значення.

Наприкінці побажаємо, щоб так архівні робітники, як і наукові робітники, що студіюють архівні матеріали ЄДАФ'у, подали свої зауваження й побажання щодо «Примірних описів», аби УЦА зміг використати ці зауваження й побажання для 2. видання, «Примірних описів». Значення ж таких видань за наших конкретних умов — при відсутності достатньої кількості кваліфікованих архівних робітників, не підлягає сумніву.

Михайло Бужинський.

Ученые Записки. Российская Ассоциация Научно-Исследовательских Институтов Общественных Наук, Институт Истории, том четвертый, Москва, 1929, 224 сс.

У цьому томі «Записок» маємо низку статтів, надісланих для вміщення у збірнику на пошану Д. М. Петрушевського, в зв'язку з тридцятип'ятиріччям його наукової й літературної діяльності. Уміщено статті з української й російської історії.

До української історії відносяться статті: 1) А. Б. Салтыков, Хронология битвы при р. Калке (сс. 5—12); 2) М. К. Любавский, Кто был Михайло Литвин, написавший в половине XIV в. трактат о правах татар, литовцев и москвитян (сс. 49—54) й 3) Н. П. Василенко, Конституция Филиппа Орлика (сс. 153—171).

А. Салтыков у своїй студії розглядає питання про хронологію битви на р. Калці. Літописи дату цієї битви вказують не однаково. Дослідник для вирішення цього спірного питання притяг ще й східні джерела й шляхом докладної аналізи встановлює, що битва на Калці мала місце 31 травня 1224 року.

М. К. Любавський у своїй студії ставить завданням встановити, хто був т. зв. Михайло Литвин, що у XIV в. написав відомий вищезазваний трактат (в цьому трактаті маємо відомості й про Україну). Шляхом аналізи самого цього джерела, а також Литовської Метрики акад. М. Любавський переконуюче доводить, що в цьому Михайлі Литвині треба бачити Михайла Тишкевича, в якому дехто з дослідників бачили автора цього трактату (напр. Мемуары относящиеся къ истории Южной Руси, в. I, Кіевъ, 1890, с. 5; П. Клепатський, Огляд джерел до історії України, вип. I, Кам'янець на Поділлі, 1921, с. 128). Крім уставлення автора цього трактату акад. М. Любавський дає в своїй цікавій студії ще й біографічні відомості про цього М. Тишкевича.

Акад. М. Василенко у своїй студії «Конституція Филиппа Орлика» розглядає спочатку коротко причини повстання Мазепи проти Москви й причини невдачі цього повстання, дає далі короткі біографічні відомості про П. Орлика, а потім розглядає докладно роллю козацької старшини в акції Мазепи й у т. зв. «Конституції П. Орлика» — договорі, складеному генеральною старшиною й Запорозжцями після обрання Орлика гетьманом, і дає докладну аналізу цього договору. Акад. Василенко доводить, що причиною акції Мазепи було те, що в ті часи «интересы русской великодержавности и интересы генеральной старшины не только разошлись, но столкнулись» і Мазепа мусів стати на бік близьких йому інтересів генеральної старшини (с. 159). Щодо договору Орлика то в ньому основною думкою було «подчинение гетмана власти генеральной старшины и ее главному органу — Генеральной Раде, составленной из представителей наиболее влиятельного и зажиточного класса того времени» (с. 167). На закінчення акад. Василенко розглядає анонімну записку від кінця гетьманства І. Скоропадського, що її недавно видав Л. Окиншевич, про обмеження влади гетьмана, а також уривок записки Г. Полетики, дає аналізу основних ідей обох цих записок і виявляє близькість їх в основній ідеї з договором П. Орлика.

Крім цих цінних студій, що стосуються до історії України, в цьому томі «Записок» вміщено ще й низку цікавих студій з російської історії, з яких кожна вносить нове до історії Росії. Поскільки ж ці студії не торкаються історії України, я обмежуся тут тільки переліком їх. Це такі студії: Б. Д. Грекова, Революция в Новгороде Великом в XII веке (сс. 13—21), И. И. Полосин, Поместное право и крестьянская крепость (сс. 22—38), В. Ф. Ржиги, Боярин западник XVI века (Ф. И. Карпов) (сс. 39—48), И. А. Голубцов, «Измена» Нагих (сс. 55—70), С. В. Бахрушин, Агенты русских торговых людей XVII века (сс. 71—88), К. В. Базилевич, Торговля Великого Устюга в половине XVII века (сс. 89—102), А. А. Новосельский, Коллективные дворянские челобитные по вопросам межевания и описания земель в 80-х гг. XVII века (сс. 103—108), Н. А. Бакланова, Ян де Грон, прожектёр в московском государстве XVII века (сс. 109—122), М. М. Богословский, Русско-Датский союз 1699—1700 гг. (сс. 123—152), Ю. В. Готье, Первый набросок Екатерининской административной реформы (проект князя Я. П. Шаховского 1763 года) (сс. 172—180), А. Н. Филиппов, Новые материалы по истории пугачевского движения (сс. 181—193), В. И. Пичета, Вопрос о перенесении усадеб крестьян в Московском Губернском Комитете по крестьянскому делу в 1858 г. (сс. 194—205), В. Н. Бочкарев, Из истории помещичьего хозяйства в России середины XIX в. (сс. 200—217).

Крім того, в кінці тому вміщено Приложение: Отчет Института Истории за 1925—1926 академический год (сс. 218—223).

Микола Петровський.

Н. І. Букатевич, Чумацтво на Україні. Історично-етнографічні нариси, Одеса, 1928, 94 сс.

Автор цієї розвідки не історик, і ці його нариси склалися в зв'язку з його працею в Етнографічно-Діалектологічній Секції Комісії Краєзнавства при УАН, зокрема в зв'язку з студіюванням чумацьких пісень. Взнявшись дослідити українську соціально-пісню, він розпочав з чумацької пісенної творчості, гадаючи розкласти її за певними соціально-економічними періодами і виявити в ній історичні наверствування. Спинившись спочатку на розвідках і статтях Г. Данилевського, І. Рудченка, Ф. Щербини та М. Сумцова, присвячених безпосередньо чумацтву, автор перейшов до студій новіших наукових праць з історії української економіки, а далі звернувся і до праць з статистики, географії, до актового матеріялу, до газет і журналів. Внаслідок цих студій і з'явилася названа вище книжка, як вступ до дальших нарисів про фізичний та духовий тип чумака і про чумацьку творчість.

Книжка складається з таких розділів: історія питання, чумацтво в XVII—XVIII вв., чумацтво в XIX в. і загибель чумацтва. В кінці вміщено досить простору бібліографію питання і мапу шляхів України першої половини XIX ст. Ф. Петруня з його як пояснювальними замітками.

В цій книжці маємо першу спробу підійти до чумацтва не як до явища побутового, етнографічного, а як до певної економічної проблеми. Книга з огляду на це заслуговує на увагу і історика.

Автор полемізує з І. Рудченком, що відносив початки чумакування до княжих часів, ототожнюючи чумацтво з тим способом караванної торгівлі, що практикувався в тім часі. Він початки чумацтва кладе на XVI с. і надає особливо великого значення в розвої чумацької торгівлі Запоріжжю — через те, що Запорожці самі брали дуже активну участь у цій торгівлі, що головні чумацькі шляхи ішли через запорізькі ж землі, і кіш уживав заходів до поліпшення їх і охорони чумацьких валок. Пояснює це автор тим, що напрям чумацької торгівлі ішов головно на південь, а не на захід, бо там було природне джерело головних продуктів чумацької торгівлі — соли й риби. З інших предметів торгу вказує автор збіжжя, що його возили з півночі на південь і продукти та вироби закордонного походження транспортовані з півдня. Щодо верств, які брали участь у чумакуванні, автор називає козаків, міщан і посполитих взагалі.

Заходи московського уряду, почавши з Петра I, знищити укра-

їнську торгівлю, як конкурента великоросійської, за поміччю митної політики, не привели до бажаних наслідків, бо потреби українського населення в головних продуктах чумацької торгівлі не зменшувалися.

В ХІХ ст. чумацька торгівля перебувала в інших обставинах головню в зв'язку з вивозом збіжжя за кордон через порти чорноморсько-озовського побережжя, здобутого Росією в останній чверті ХVІІІ в. Поруч із збіжжям, що набрало тепер найбільшого значення, сіль і риба і в ХІХ ст. лишаються важливою галуззю чумацької торгівлі і транспорту. Місцевий крам, що його чумаки везли на південь (сукна, деревня, ганчарські вироби, цукор, вугілля), та закордонний, що прибував у чорноморсько-озовські гавані, також займав певне місце в чумацькій торгівлі. Соціальний склад чумаків трохи змінився — чумакують тепер селяни, міщани, однодворці, військові поселенці, колоністи і навіть поміщики. Автор дає порайонний огляд чумакування. Особливо поширеною була чумацька торгівля, каже він, в багатшій центральній частині України, хоч не бракувало її і в інших українських землях.

З одного боку, нагромадження торговельного капіталу в руках окремих чумаків-капіталістів, що вже самі не транспортували крам, а наймали інших, концентрація збіжжевої торгівлі в «торговельних домах» з другого, — були причиною того, що чумак купець поневолі ставав хурщиком. Але не вдержалось чумацтво як і транспортний засіб. В 2-ій половині ХІХ в. він не міг уже задовольняти потреби збільшеного обміну товарів і на місце чумацького промислового транспорту прийшов у 60—70 роках залізничний, що й завдав смертельного удару чумацькій торгівлі і промисловості.

Такий у коротких словах зміст цієї розвідки. В ній в багатьох місцях розкидані і числові дані, але матеріял цей не подано в формі статистичних таблиць, і тому він не переконує, а служить більше для ілюстрації тверджень автора.

Автор знає літературу питання, додав дещо нових матеріялів і подає його в новому аспекті — економічному. Розуміється, що для тої мети, яку сам автор ставить своїй розвідці, вона достатня, хоч, на нашу думку, автор мало звернув уваги на те, щоб докладніше в'яснити соціальну й економічну фізіономію чумацтва, мало уваги віддав і організаціям чумацьким, не повно висвітлив чумацтво в Полудневій Україні.

Праця ця зайвий раз нагадує про конечну потребу історичних студій над чумацтвом. Розроблення цього питання тісно зв'язане з ролею Запоріжжя в українській економіці ХVІІ—ХVІІІ в., з полуднево-українською торгівлею цієї доби. А проблема чумацтва в ХІХ ст., особливо в першій половині його, приводить до одного з найважливіших питань — до висвітлення процесу диференціації се-

ред українського селянства і зародження в його кадрах буржуазно-капіталістичних груп. Пригадати (сс. 61—62) хочби того чумака, що за один рік заробляв по 50.000 крб. і за 40 років чумакування зробився великим капіталістом (у нього вкрали 560.000 карб.). У наш час, коли це питання для істориків стало надзвичайно актуальним, конче треба взятися до вивчення чумацтва.

Досі підходили до чумака цікавлячись більше його духовою творчістю. Прийшов час зацікавитись і його комерційними операціями.

Тодор Гавриленко.

В. Дубровський, *Історично-культурні заповідники та пам'ятки України*. ДВУ, 1930 р., 75 сс.

Нагадати широким масам людности нашого союзу про потребу берегти пам'ятки нашої культури, а рівночасно познайомити їх в загальних рисах з цими пам'ятками, їх історією, культурною цінністю і т. ін. — все це є, безперечно, дуже потрібним. До Жовтневої революції виявлення й збирання пам'яток української культури провадилося не систематично, наскоками, від поодиноких осіб, спеціалістів або аматорів; дотого ці пам'ятки часто вивозилося за межі України до Москви, або Петербургу. Лише Жовтнева революція дала змогу розпочати широку культурну роботу для виявлення й збереження цих пам'яток. Але конче треба, щоб у цій роботі брали участь широкі маси української громадськості, щоб усі розуміли вагу цієї роботи і її значіння для культури. Раніше цього не було й селяни, що їх навмисно не інформовано відповідно, здебільшого цікавилися лише розкопами і шуканням кладів, щоби потім продати знахідки за безцінь тому або іншому аматорові. Жовтнева революція змінила таке відношення селянства; селяни часто не тільки цікавляться місцевими пам'ятками, докладають про них відповідним органам, але й часто інформують ці органи навіть про шкідливі вчинки щодо цих пам'яток, навіть з боку місцевої адміністрації.

Та не всі засвоїли собі такі погляди; ще й досі є окремі «кладошукачі», ще й досі трапляється неприпустиме ставлення до найцінніших пам'яток старовини з боку представників місцевих комгоспів, або й ОВК і РВК, і безперечно, одним з заходів проти такого ставлення поодиноких осіб, а іноді й місцевих установ, є широка популяризація ідей охорони пам'яток, широке знайомство мас з роботою в цьому напрямку. Тому не можна не вітати цікаву, популярно написану, прикрашену численними фотосвітлинами і, порівнюючи, дуже дешеву, книжечку В. В. Дубровського про історично-культурні заповідники та пам'ятки України.

Праця розділяється на сім розділів. Три з них, я сказав би, вступні: 1) Що таке пам'ятки культури й для чого вони потрібні. 2) Охорона пам'яток на Україні до Жовтневої революції й протягом першого десятиліття по ній. 3) Стан історичних пам'яток та боротьба з шкідниками за охорону їх. Дальші два розділи: 4) Державні історично-культурні заповідники УСРР (Ольвія, могила Т. Шевченка, Всеукраїнський Музейний Городок, Бердичівський заповідник, Кам'янецька фортеця, Замок К. Острозького, Чернігівський, Києво-Кирилівський, Новгород-Сіверський заповідники). 5) Пам'ятки культури республіканського (всеукраїнського) значіння, — присвячені огляду самих пам'яток, їх історії, дослідженню, сучасному станові, тощо. Нарешті останні два розділи: 6) Наукове дослідження пам'яток. 7) Охорона пам'яток культури та громадська допомога, — це, так би мовити, підсумки того, що зроблено на тепер. Нарешті до книжки додано «права УСРР щодо охорони пам'яток».

Загалом книжечка складена дуже вдало й закинути авторові власне нема чого. Але можна вказати на деякі пропуски й зробити деякі, так би мовити, доповнення. Автор загалом мало присвячує уваги Києву. За винятком Музейного Городка (у Лаврі), він спинається лише на Кирилівському монастиреві. Тимчасом авторові добре відомі й інші надзвичайно цінні пам'ятки старовини, дотого вони є під загрозою через недбале ставлення до них відповідних органів. Напр., така цінність, як Михайлівський собор, з його коштовними мозаїками українських майстрів, з його чудовими фресками, а також цінними пам'ятками XVII—XVIII ст. — перебуває в далеко не сприятливому стані через невідповідне розташування в ньому «Кубуча». Про це не завадило б відзначити авторові. Ще гірше з Братським монастирем. Автор відзначає (с. 21), напр., ратушу у Могилеві (Подільському), в стилі барокко, зазначаючи, що для нас вона тим важливіша, що взагалі будівель цивільного типу на Україні дуже мало. Між тим, Братський монастир якраз є одним з найцікавіших пам'яток цивільного будівництва поч. XVIII століття. Проте в садибі його ще й досі не створено державного заповідника і навіть ті частини, що їх передано науковим установам, не є в повній безпеці. Нагадаю хоч би недавній намір розділити конгрегаційну залю цього монастиря цілою низкою переділів і зробити там лябораторії. Безперечно, таке поводження з надзвичайними своєю культурною вагою пам'ятками старовини, тим більше з боку наукової установи, є неприпустиме¹⁾.

¹⁾ З приємністю констатуємо, що Головна Наука стала цілковито на бік тих, хто вимагає збереження Братського монастиря, — коли рецензія була вже написана, прийшло якраз відношення від УкрНауки, де повідомлялося про негативне ставлення її до цього руйнування конгрегаційної залі.

Нічого не згадує автор і про т. зв. Мазепин будинок в Чернігові, де тепер розташовано місцевий КрайАрхів. Гадаємо, що все ж таки використання цього будинку не є раціональним.

Ці кілька зауважень не мають на меті знизити вартість цінної й цікавої книжечки В. В. Дубровського, вони є лише пригадкою авторові про деякі занедбані пам'ятки, на які Укр. Комітетові охорони пам'яток культури слід звернути увагу.

Сергій Шамрай.

Zemepisny obraz, statistika, ustavni zrizeni a filosofie Slovanstaa, napsali Dr. Frantisek Stula, Dr. Antonin Bohač, Dr. Karol Kadlec a Dr. Josef Tvrdy (Slovane, Kulturny obraz Slovanskeho Sveta, dil III), 1929, Vesmir, Praha, s. 310.

Попередні томи сеї малої енциклопедії слов'янознавства — «Slovane, Kulturny obraz Slovanskeho Sveta», розрахованої на 5 томів, були обговорені в «Україні» 1928, кн. 4, і 1929, кн. 7. Перший том був присвячений історії Слов'янства, другий його словесности, сей третій мав містити географію, статистику, огляд сучасного державного устрою і етнографію Слов'янства. Але етнографічний начерк не поспів на час, і тому його відложено напотім, а натомість до сього тому включено огляд слов'янської філософії, що мав вийти в т. V, присвяченим мистецтву і науці (том IV має вповнити мовознавство). Тим пояснюється доволі незвичайний добір тем в заголовку сього видання.

В змісті дає себе відчути відсутність історичного аспекту в розгляді поставлених питань: в сім томі нема історичної географії, історичної статистики, історії державного устрою, а не було сього в скільки небудь значній формі і в томі історичнім. Далі треба зазначити недосить ясно перевелену диференціацію слов'янських народностей, напр., відчувається старий чеський панрусизм. Часто українська і білоруська народність зникає і розпливається без сліду в «народности руській» — особливо се помітно в розділі, присвяченим філософії (див. напр. сторінку, присвячену «руському філософові Сковороді» — с. 227). Великі зміни в східно-слов'янському житті, що перейшли в останнім чвертьстоліттію, видимо мало або й зовсім не приймаються керівниками сього видання, вони мислять категоріями минулого, для них нинішній стан радянської Слов'ящини тільки «пове Смутное время ruskjch dějin», «нові смутні часи руської історії», і «бажання кожного чесного Слов'янина мусить бути, аби воно скінчилось як найскорше» (с. 204). Дивно це звучить в компендіумі, що претендує на об'єктивність і зрозуміння складного слов'янського життя!

Не дивно після сього читати такі вступні міркування на початку статистичного огляду: «від єдиного руського народу почали

в останніх десятиліттях відділятися Українці (Малоруси) і Білоруси та перетворяться в самостійні слов'янські народи. Організацією Білоруської й Української Радянської Республіки після Жовтневої революції сей процес був прийнятий і поставлений на тверді підвалини. Але тому що і в будучности самостійний народ Український і Білоруський творитимуть з Руським (Великоруським) окрему групу слов'янських народів, і декотрі статистики й досі не роблять різниці між Руськими (Великорусами), Білорусами й Українцями, — і ми викладатимемо про них разом».

Прикро відчувається недостача загальних підсумків. Скільки ж усього Слов'янства, яку територію воно займає, наскільки виявляє вона себе, як цілість, і т. д.? Не на всі питання можна відповісти, але принаймні поставити годилось.

М. Грушевський.

«Східній Світ». Орган Всеукраїнської Наукової Асоціації Східнознавства, 1929, № 1—2 (7—8), 3 (9) Д.В.У., 417 + 241 сс.

Між статтями, що дають загальні характеристики політичного життя сучасного сходу, треба зазначити статті: Гладстерна, «Світова війна 1914—18 р.р та Схід» (№ 3), Козельського, «Британсько-індійські взаємини» (№ 1—2), Гладстерна, «Афганська проблема з погляду міжнародного» (№ 1—2), Сухова, «Анатолізація сучасної Туреччини» (№ 1—2). В першій статті Гладстерна варто було би більш уваги присвятити долі Анатолії підчас світової війни поруч з рядками, що їх присвячено вірменському мартирологу. Стаття «Анатолізація» дає характеристику сучасної держави Туреччини та тих змін, що вона тепер переживає. Анатолізація це реформи та тюркізація держави. Цікаво зауважити, що автор завів до статті і свої власні спостереження, наприклад, порівняння стамбульського та конійського побуту. У розділі про шляхи варто було б підкреслити недостатнє забезпечення Анатолійського побережжя.

Другу групу складають статті про природні багатства країн Близького Сходу, їх розроблення, експортні можливості та завдання імпорту. Тут зазначимо статті: «Зернове господарство Туреччини та проблема радянсько-тур. хлібн. торгівлі», «Укр. експорт на Бл. Схід» (з натяком на потребу поширення млинарства—с. 155). «Аграрно-кліматична проблема внутр. плято Туреччини» (цікаво було би, щоб в окремій статті розвинуті були б ті вказівки про м'ясну худобу та вовняну худобу, що маємо на с. 44), «Бл.-східня торгівля України в 1926—27 рр.» (зменшення—с. 181). Як бачимо, цей відділ в зазначених книжках «Сх. Св.» поширюється і далі. Варто, щоб стаття про бл.-східню торгівлю фігурувала б кожного року з даними за минулий рік. Хотілося б мати окремі статті про окремі галузі тур. господарства, як була докладна стаття Загоров-

ського про рибальство. Хотілося б мати й окрему статтю про сучасний стан українських портів.

Статтів з історії східних народів на території України та зносин Українців зі східними народами порівнюючи мало, на це варто звернути більшу увагу. Взагалі треба подумати про поширення студій над зазначеними проблемами історії та полегшити можливість такого поширення. Зазначу потребу тюркської граматики (книжка Кезми вийшла чомусь у літографованому вигляді і в малій кількості примірників) та тюрк.-укр. словника. Вертаючись до статтів в «Сх. Св.», зазначимо статтю та замітку Пархоменка (до них треба буде повернутися ще), уваги в статті Гурко-Кряжіна — «М. Н. Покровський і вивчення історії Сходу», статтю О. Варнеке — «До соціально-економ. історії таврійських ногайців» (чому ужито термін—таврійських?). Цього замало.

Будемо чекати надалі збільшення обсягу книжок «Сх. Світу». На адресу редакції доводиться зробити зауваження про неуважну коректу.

Олександр Грушевський.

Записки Київського Інституту Народної Освіти, кн. III, 1928, 255 сс.

«Записки Київського ІНО» відрізняються від органів інших українських ІНО надзвичайним достатком статей та їх різноманітністю. В кожній книжці друкується 18—20 статей. І це не диво, коли Київський ІНО обслуговується майже від 150 осіб педагогічно-технічного персоналу, а книжок у рік виходить тільки одна.

В кн. III ми знаходимо статті переважно математичні—їх вісім. Дві — з галузі хемічної. Одна ботанічна, але вона має не тільки загально-науковий характер. В ній мова йде про українську блідоцвіту расу червоної конюшини та про інші українські блідоцвітні відміни Ліннейвського виду *Trifolium pratense* L. З царини педагогіки, в широкому розумінні слова, одна стаття (зменшення в порівнанні з кн. I і II): «Основні проблеми педології фізичної праці».

З суспільнознавства маємо шість статей. Одна — загального змісту: Л. Карума — «Марксові та Енгельсові погляди на федерацію». Як ті погляди «зазначив і блискуче зформулював Ленін в своїй класичній праці» — «Держава й Революція», то автор вирішив систематизувати Ленінові погляди, що зробить у другій частині своєї праці. Тут же він розбирається в поглядах Маркса й Енгельса з погляду трьох додаткових питань та завдань, що виникли після науки Володимира Ільїча.

Шість останніх статей мають безпосереднє відношення до України. Три присвячено видатному українському діячеві, проф. В. Б. Антоновичу з нагоди 20-тиріччя його смерті. Широку оцінку

його як людини, вченого, громадського діяча зробила поперше ред-колегія «Записок». Потім проф. В. Данилевич освітлив відношення Антоновича до колишнього університетського Археологічного Музею, утворення якого зв'язане було з підготовкою III Археологічного З'їзду в Києві (1874 р.), в чому Антонович відіграв величезну роль. А. Синявський в статті—«Проф. В. Б. Антонович, як географ України», викладає й оцінює з точки зору сучасного наукового стану географії географічні курси Антоновича, без сумніву перші спроби вивчити географію нашої країни. Стаття відкриває ще одну наукову ділянку, де великий вчений теж залишив значний слід.

Проф. О. Попов дав статтю — «Повоєнна динаміка зовнішнього обміну України та її сільське господарство», що є частиною одного з вступних розділів великої роботи його спільної з Ів. Марцюком: «Митна політика європейських держав та вплив її на українське сільське господарство». Автор тут розглядає який розмір і який характер прийняла зовнішня торгівля України повоєнної доби і який напрям одержали ті тенденції в зовнішньому обміні, що намітилися ще раніш. А тоді виявилися такі характерні для України риси: гостра активність українського експорту, зменшення ролі в експорті товарів сільсько-господарського походження та збільшення значіння переробленої частини с.-господ. продукції.

Найбільшою в книжці за становищем в ній і за обсягом вважаю розвідку проф. О. Гермайзе: «Україна та Дін в XVII ст.» (107—196). У статті говориться про взаємовідносини українського та донського козацтва. Історія цих взаємин починається з половини XVI ст.,— з того саме часу, коли українське та донське козацтво доходять до первісного свого зформування. Розділи 1, 2 і 4 присвячено зав'язкам цих взаємин в XVI і на початку XVII ст. і відносинами в першій і другій половині XVII ст. Розділ 3. оповідає про колонізаційний рух української людности на Дін (1646—1688 рр.) і про пограничні відносини українсько-московські та українсько-донські (за роки 1630—1650). Розд. 4 має предметом зносини війська донського з Українсько-козацькою державою Б. Хмельницького. І наспрещті розд. 6 — «Участь і розмір українського елемента в Булавінському повстанні» — хоч і виходить за рямці, що ставить титул роботи, але влучно закінчує її, бо як раз цей бунт спричинився до корінних змін в устрою та адміністративному укладові війська Донського та й Запорізькій Січі пошкодив.

Автор, спираючись переважно на п'ятьох томах видання «Донскія Дѣла», стежить за історією взаємовідносин між Україною та Доном у двох напрямках — стихійно-масовому, неорганізованому й, так би мовити, дипломатично-урядовому, що його вели верхи козацтва — козацька старшина.

Проф. Гермайзе використав «Донскія Дѣла» не з абсолютною

повністю. Він, напр., пропустив дуже важне свідоцтво з р. 1632 про умову, яка відбулася між Донцями та запорозькими козаками. «У нас у донських козаків, — казали вони московським людям, — з запорізькими Черкасами така умова вчинена: коли сподіватися звідкись приходу великого на Дін або на Запоріжжя, то запорізьким козакам нам на Дону помагати, а нам, донським козакам — помагати запорізьким Черкасам» («Донскія Дѣла», I, 340—з пропуском вдало зробленим М. С. Грушевським, Історія України-Руси, VIII, 342, пр. 3). Це свідоцтво тим інтересніше, що «приход великий» загрожував, як правильно догадується акад. Грушевський, з Москви, і донські козаки на цей випадок чекали підпомоги з Запоріжжя — «тисяч десять або й більше».

Оповідючи про невдачу спробу донських козаків р. 1640 піти на Чорне море на 23 струтах, автор зневажливо, на московський лад, називає їх отамана Гунькою «Черкашенином» (с. 133). Але це той самий Гуня, якого історик має рацію називати «славним вождем, великим стратегом козацьким, Дмитром Тимошевичем Гунею» (Історія України-Руси, VIII, 269). Це поперше. Подруге: і він сам, і перехід його з немалим числом запорізьких козаків на Дін р. 1639 були відомі гетьманові польському Конецпольському й його занепокоїли, і він пропонував, щоб король домагався від московського уряду повернути цих емігрантів. І потретьє, правдоподібна догадка акад. Грушевського, що похід Гуні був не зовсім невдалий, що до нього торкається свідоцтво Радивиля про потоплення козаками двох турецьких галер (Іст. Укр.-Руси, VIII, сс. 343 — 344).

Я хотів би звернути увагу ще на одне місце праці, що мене не задовольнило. Автор проти твердження істориків, що, починаючи з Татіщева, виводять донське козацтво з-за Дніпра і вважають за наслідок української колонізації. О. Гермайзе каже: «ні, бо вже в XVI—XVII ст. і донські козаки й Турки з Татарами відрізняли дніпровське козацтво од донського». На тому він і обриває своє спростування невірних поглядів, висновок з якого такий: «думку про первісну українську колонізацію на Дону треба справді одкинути». Але він сам згоджується, що «козацьке населення на Дону доволі помітно та навіть різко ділиться на дві частини — козаків низових і верхових. Різниця між ними антропологічна й діалектична (сс. 110—111). Треба б було з'ясувати історично цю різницю. Вона, без сумніву, є результат колонізації на Дін з заходу, з України. І коли автор сам стежить за низкою таких колонізаційних хвиль на Дін, починаючи з половини XVI ст., то як же можна сказати, що український нарід, зокрема запорізьке козацтво, не приймали участі в утворенні донського? Нехай ці колоністи не зливалися з великоросійським елементом, все ж вони входили до складу Донського війська, як його органічна частина, питома вага якої до-

ходила вже в 30 роках XVII ст. до 50% (сс. 139—140). Пам'ятаючи це, можна інакше, ніж автор, з'ясувати свідочтва донські та турецько-татарські про те, що тоді добре відрізняли донських і українських козаків.

Про чигиринського ігумена Феофіла, що р. 1653 їздив до Москви, автор гадає, що він був там з-за милостині на церковні потреби. Але чомусь то в документах підкреслено, що Феофіл був «отъ гетмана Богдана Хмельницького...» (с. 158). Хоч тоді переговори з Москвою вже закінчилися, коли він прибув до Москви, але виїхав він раніш.

Шкода, що в статті є прикрі друкарські помилки, коли замість «в правдѣ своей» надруковано «в правѣ своей» (с. 160). Гірш, коли історичні події пересовуються на ціле століття. На с. 151 старі стосунки між Українцями та Донцями мабуть помилково віднесені до першої половини XVI в.—замість XVII? І чи не треба на с. 189 читати замість «На початку XVII ст.» — «на початку XVIII ст.»? Цього вимагає контекст. Адже ж чи міг мати місце «на початку XVII ст. вплив на Україну тих українських переселенців, що переселилися на Слобожанщину й на Дін»?

К. Х.

Записки Полтавського Наукового при Всеукраїнській Академії Наук Товариства, випуск II, Полтава, 1928, сс. V—XV+1—113.

«Медленно поспешая», Полтавське Наукове Т-во надрукувало другий випуск своїх «Записок»... через 10 років після першого. Саме Т-во засновано р. 1918, як «Українське Наукове Т-во досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині». Потім, вже р. 1924 воно змінило свою назву, коли ВУАН прийняла його під свою руку. Тоді ж в «Україні» обговорено його діяльність до р. 1925 (1926, 1—2, 227—229).

Згодом Т-во, хоч не багате числом членів, розгорнуло свою роботу в різних напрямках і тепер складається з чотирьох секцій: 1) історії культури й економіки (з підсекціями економічною, історичною й літературно-етнографічною), 2) природничо-математичної, 3) педагогічної і народньої освіти і 4) мови й термінології. Згідно з цим і доповіді на зборах Т-ва різнобарвного змісту. А зроблено їх за 1925—27 рр. 34.

Далеко не всі вони надруковані, і які вдалося надрукувати—то на сторінках інших органів.—ВУАН, Полтавського ІНО та інш. Щодо власного органу—вип. II «Записок», то тут ми маємо такі статті: дві з історії, одну етнографічну, дві статистичні, одну—спомини про Панаса Мирного.

Стаття проф. П. Г. Клепацького — «Стосунки урядництва Диканського маєтку Кочубеїв з кріпаками в першій половині XIX ст.»

с частиною його докторської дисертації про Диканський маєток. За матеріалами диканського архівного фонду, що переховується в Полтаві, автор освітлює ставлення до кріпаків переважно В. П. Кочубея (1786—1834) та його управителів. Ліберал і разом кріпак, Віктор Павлович вживає усяких заходів, щоб поліпшити економічне становище своїх кріпаків, але не заради них самих, а доброго стану маєтку. Автор розповідає про ці заходи і потім малює особистий режим в маєтку з його звичкою для того часу жорстокістю.

Хочу зробити дві маленькі уваги: 1) крім посилання на числа архівних справ треба б показувати й роки їх, напр., на с. 1; 2) деякому з читачів цікаво б було знати, що то за литвини, яких згадує автор на с. 8.

М. М. Бужинський подав статтю «Гадяцький Ключ (до історії землеволодіння на Лівобережжі)». «Гадяцький Ключ» чи «Г. Замок», або «Г. Староство» чи «Г. Волость» — це територія, з якої потім утворено повіти Гадяцький і Зіньківський та частину Миргородського. Історія цієї території має тим більший інтерес, що вона з часів гетьмана Богдана Хмельницького належала «на булаву». До статті долучено два документи.

Розвідка Гр. Коваленка—«Криниці в народній мітології», спирається як на друковані джерела, так і на особисті авторові спостереження. Висновки, які він робить, такі: 1) «В українській народній мітології образ криниці сполучається з образом Діви, а вона є здебільшою П'ятниця, хоч іноді буває й Діва—Мати. 2) Культ криниць має зв'язок із Купальським святом, з клечальним тижнем і з Десятою п'ятницею, що дає право гадати про спільність усіх цих свят за дуже давніх часів. 3) Знаходимо надзвичайну близькість українських мітичних переказів і культових обрядів, присвячених Криниці — Діві, — з античними грецькими мітами й святами, зокрема з Елевсинськими святами і з мітом про Кору».

Вихтарь (!) Чуйко подав статтю — «Зміни в етнографічному складі деяких міст Лівобережжя». Він узяв статистичні дані 1920 і 1926 років про населення Полтави, Лубнів, Миргороду, Зінькова, Кобеляк і Червонограда і обчислив зміни в абсолютних і відсоткових числах різних груп: Українців, Євреїв, Росіян та інших. В усіх цих містах виросла значно група українська. Автор пояснює це явище не українізацією міст, а вселенням у міста із сіл. Зменшення в усіх містах єврейської стихії автор ладен виводити тільки з еміграції, хоч були й другі причини. Крім міст Чуйко розглядає зміни населення ще в Полтавському повіті, на селі. Але треба визнати, що як переписи 1920 і 1926 років провадились не в тих самих межах, то йому доводилося робити деякі припущення, чому й цифри у нього не завжди певні. Не завжди тому можна погодитися з його висновками.

Зміст і характер статті О. Міхновського — «Українська кооперативна література» пояснюється підзаголовком: «Історично-статистичний нарис». Огляд коопер. літератури подано за рр. 1868—1904. Але автор нібито обіцяє продовження.

«Спомини про П. Я. Рудченка (П. Мирного)» В. І. Станиславського займають тільки 4 сторінки, хоч Панас Мирний постать остільки помітна, що Полтавське Т-во ухвалило після його смерті збирати матеріяли для його біографії і не одно засідання присвятило спогадам про нього. Подані ж спомини не дуже змістовні й колоритні.

Закінчується книжка «Проектом програму колективного пляного дослідження рослинного покриву Полтавської округи», що його склали В. Кушніренко та М. Ніколаєв. До проєкту долучено «Список літератури» з 47 №№.

Під скремою нумерацією в книжці приміщено огляд життя та діяльності Полтавського Наук. Т-ва за рр. 1919—1927, зі списком 100 доповідів, що відбулися за ці роки. Але нема списку членів і навіть числа їх. Не видко теж, коли можна сподіватися на вихід наступного випуску. Невже ж ще через 10 років?

К. Х.

Х р о н і к а.

Історичні установи Всеукраїнської Академії Наук пережили на початку цього року великі зміни наслідком поповнення Академії новими членами, переведеного весною 1929 р. Число академіків майже подвоєно, Історично-Філологічний Відділ дістав 8 нових академіків, і се збільшення припало головно на історію України й словесність з етнографією, — ввійшло три нові академіки до історії України: М. Є. Слабченко, Д. І. Яворницький і М. І. Яворський; чотири словесники: М. С. Возняк, Ф. М. Колесса, П. Г. Тичина і В. І. Щурат. Одночасно на чергу стало злиття Історично-Філологічного Відділу з Соціально-Економічним, ухвалене на падолистовій сесії Ради Академії, і приведення установ обох відділів до певної одностайності. По засіданнях своїх в останніх днях листопада і перших днях грудня Іст.-ф. Відділ на внесення акад. Багалія, Слабченка і Яворського постановив закрити комісії Лівобічної України, Полудневої України і Новішої Історії України, що працювали при катедрі акад. М. С. Грушевського, а відкрити комісію Лівобічної України і Слобідщини під керівництвом акад. Д. І. Багалія, Комісію Полудневої України під керівництвом акад. Слабченка і Комісію Історії Революції під керівництвом акад. Яворського. Акад. Грушевський проєктував об'єднати ті сили, які працювали при його катедрі в комісіях Лівобічної і Полудневої України в одну «Комісію Порайонного Дослідження Історії України», яка б продовжувала дослід загальних

проблем, поставлених сим комісіям при їх заснованню, але ся пропозиція не була прийнята Відділом — він запропонував акад. Грушевському пати-мість відділити від досліду історії Києва дослід історії Правобережжя, себто розділити Комісію Києва і Правобережжя на дві комісії: Комісію Історії Києва і Комісію Правобережжя, та утворити окрему Комісію історії дослідження Полісся — Правобічного і Лівобічного, котра могла б продовжувати працю над проблемами Північного Лівобережжя.

Далі на засіданні 22 грудня ухвалено зліквідувати Комісію Старої Історії України, з огляду що стара історія входить в круг катедри акад. Слабченка, названої Катедрою Феодальної Доби. Акад. Грушевський подав проти цього окрему гадку доводячи передчасність сеї ліквідації, коли невідомо ще чи Катедра акад. Слабченка фактично розроблятиме теми і проблеми, поставлені собі Комісією Старої Історії України, але ухвала Відділу була затверджена Президією і Комісія Старої Історії України з початком року перестала існувати.

До складу Археографічної Комісії ухвалою Відділу введено всіх академіків історії України і в зв'язку з сим, ухвалою 4 січня саму Комісію відділено від Катедри акад. Грушевського і зв'язано безпосереднє з Президією Відділу; головою полишено акад. М. Грушевського.

Таким чином організація роботи в історичних установах мусіла ґрунтовно переформуватись. Так, з місяця січня нова Комісія Історії Полісся відкрила свої заняття, перейнявши різні роботи ведені Комісіями Лівобережжя і Правобережжя й одним з головних своїх завдань поставивши дослідження переходу старого побуту (в сій поліській зоні представленого особливо яскраво різними пережитками старих форм соціального побуту і організації праці) в нові форми соціалістичного будівництва. Роздано в сім аспекті дослідчо-збирацькі доручення і відрядження на місяць. Прилюдних засідань нова комісія відбула два. Заслухано і обговорено кілька доповідів з історії Північного Лівобережжя: Пам'ятки Старого Чернігова, П. К. Федоренка — перша доповідь з задуманої серії: про так званий Мазепин будинок в Чернігові; А. Є. Єршева про час відновлення м. Ніжина; М. Ф. Тищенко, Зовнішня торгівля Стародубщини в XVIII в.; В. В. Дубровського, До питання про міжнародню торгівлю України в першій чверті XVIII в.

Статті сі проєктується випустити окремим збірником, присвяченим Чернігову і Північному Лівобережжю — коли б сей проєкт удалось здійснити, він був би продовженням «Чернігівського Збірника» випущеного Історичною Секцією р. 1928, — паралельно з «Київським Збірником», що друкується тепер.

Експедиція Інституту Тараса Шевченка до Історичних Установ ВУАН. У березні місяці цього року відвідала Київ аспірантура й наукові співробітники харківського Інституту Т. Шевченка на чолі з секретарем Інституту І. Я. Айзенштоком і наук. співр. М. Горбанем.

Ідучи до Києва, учасники експедиції ставили собі мету ознайомитися з організаційними формами наукової й науково-навчальної (підготування

аспірантури) роботи в визначному осередку української науки—Києві. Фахівців-літературознавців найбільше цікавила робота власне українознавчих установ, у першу чергу Київської Філії Інституту і потім форми роботи установ ВУАН, що, як відомо, теж приділяють багато уваги питанням літературознавства.

За порозумінням з головою Історичної Секції ВУАН акад. М. С. Грушевським у квітні ц. р. екскурсія спільно з аспірантурою й науковими співробітниками Київської Філії І—ту (на чолі з Ол. К. Дорошкевичем) відвідала Історичні Установи Академії (Короленка 35), де зібрався на той час актив Історичних Установ. Екскурсанти знайомилися з роботою насамперед шляхом живої розмови з акад. М. С. Грушевським, керівниками комісій і аспірантурою, що давали по змозі вичерпні пояснення про роботу, відповідали на запитання учасників екскурсії і наочно показували, як саме та в яких галузях провадиться наукова праця. Більшість екскурсантів — аспірантура і тому найбільший інтерес виявила екскурсія до питання про умови прийому, підготування, форми керівництва та навантаження аспірантів Н.-Дослідчої Катедри Історії України при ВУАН.

Щоб виявити суцільну картину роботи і її стиків, улаштоване було спеціальне засідання за головуванням акад. М. С. Грушевського. Після вступного слова акад. М. С. Грушевського з докладною доповіддю про роботу Науково-Дослідчої Катедри Історії України (двох відділів: Історії України і Примітивної Культури й Народньої Творчості) виступив секретар Катедри С. В. Глушко. Потім інформаційні доповіді дали керівн. Комісії Історичної Пісенности й Каб. Примітивної Культури К. М. Грушевська (про роботу в галузі вивчення пережитків примітивної культури, культурної історії, українських дум, тощо), В. Д. Юркевич (про роботу Комісії Історіографії), Ф. Я. Савченко (про працю Комісії Західної України), К. О. Копержинський (про роботу й видання в галузі літературознавства).

Представники харківського Інституту Т. Шевченка і його Київської Філії — І. Я. Айзеншток, М. Горбань та О. К. Дорошкевич, з свого боку, дали докладну інформацію про цілеве спрямування (марксівське дослідження в галузі української й зах.-європейської літератури), кабінети й семінари Інституту та його філії, про форми їх організації та наукові досягнення, про загальну роботу Інституту щодо організації на Україні літературознавчих вивчень. І. Я. Айзеншток повідомив між іншим, що Інститут зосередковує й уже зібрав велику кількість рукописних скарбів, що правлять за матеріал для літературознавчих дослідів. Зроблені заходи до того, щоб зосередити в Архіві Інституту рукописну спадщину українських письменників, що розпорошена по бібліотеках і Архівах України й Росії.

Обопільні інформації прислужилися як до ближчого ознайомлення з роботою двох наукових закладів, так і до навіязання ближчих наукових стосунків між робітниками Києва й Харкова. За визнанням самих екскурсантів відвідини Історичних Установ дали їм багато для вияснення дійсного стану наукової роботи в Києві, її організаційних форм та методи роботи,

а це дасть змогу краще поставити роботу в харківській, покищо молодій ще установі.

Представники Історичних Установ Академії з свого боку були дуже зацікавлені тою інтенсивною працею, що її провадить Харківський Інститут та його Київська Філія. Вперше у Києві на цих зборах широко інформовано київських наукових робітників про роботу установи, що має такі поважні й широкі завдання, де в чому спільні темами і змістом праці, де в чому відмінні, оскільки Історичні Установи ставлять перед собою завдання працювати насамперед над історією України.

З великим зацікавленням оглянули екскурсанти відремонтовані залі Історичних Установ, художньо оформлені проф. В. Г. Кричевським, зокрема Кабінет Примітивної Культури і приміщення Комісії Історичної Пісенности з його цікавими експонатами.

К. К.

Відрядження С. Шамрая до архівів та бібліотек Ленінграду в лютому—березні 1930 р. «Праця моя в Ленінграді цього року була зв'язана переважно з матеріалами Картографічного Відділу Бібліотеки Всесоюзної Академії Наук. Тут, як я згадував у справозданні про попередню свою командировку, р. 1929 («Україна», 1929, кн. за X—XI), переховується великий картографічний матеріал для історії України. Моя праця минулого разу йшла в напрямі вибирання матеріалу для історії залюднення Степової України в 1720—1750 роках, і почасти для історії Київського полку на Гетьманщині. Тепер межі моїх праць і інтересів поширилися. Поперше я вибрав матеріал для історії Степової України переважно в 1760—70 рр., скерувавши свій інтерес на виявлення молдавської колонізації на цій території; для цієї доби є ціла низка мал Лизаветградської провінції Новоросійської губернії, переважно 1770 років. Серед них треба відзначити одну малу цієї провінції від 1772 року, що дає найбагатший матеріал; ця мапа (завдовжки 2 метри й завширшки метр) подає поділ Лизаветградської провінції на полки (Чорний і Жовтий гусарські, Лизаветградський пікінерський та Молдавський гусарський) по утворенні Новоросійської губернії 1764 р., границі з Запоріжжям, і намічає ті землі, які відібрали Запорожці від цієї провінції з селами, людністю й шанцями, і володіли ними. До мапи додано великі таблиці поділу землі між власниками в кожній сотні козачого полку, старшини-дворянства, пікінерів і гусар тощо, з зазначенням кількості дворів підданих (чи підсусідків, точно невідомо) і кількості землі в десятинах. Цю інтересну мапу (що я її цілу змалював на кальці і скопіював усі таблиці) робив с.-майор Арапов, про працю якого в цьому напрямі і про опір Запоріжжя є цікавий матеріал в Архіві Коша Запорозького (в Одеському Крайовому Істр. Архіві). Ця мапа дає інтересний матеріал для історії молдавської колонізації в Степову Україну в 1760—1770 роках. Ми бачимо з неї точні межі осель молдавських, керівну верхівку їх за її земельними маєтками й підсусідками; можемо досить певно визначити відсоток молдавської й старої української людности у цій території тощо.

Поруч з цими мапами є для цієї території й чимало мап ранішого часу, які я почасти використав минулого разу, почасти тепер. Є також дуже багато мап київського намісництва, Київського полку, пограниччя з Польщею і т. ін., що дає цінний матеріал для історії Гетьманщини, її границь, шляхів тощо.

Треба відзначити також цікаві мапи Молдавії 1760—1770 років, Правобережжя (польських володінь), Ханської України з побережжям Чорного моря, Запоріжжя (напр., 1745 р. самої Січі, також Гарду 1743, 1745 і т. ін.). Слобідської України (напр., Сумського полку 1733 р., Ізюмського 1725, 1733, Ахтирського тих же років, Харківського 1725 та інших; також частково і пізніших років, мабуть середини XVIII ст., але без дати). Зокрема мапи Правобережжя й Ханської України дають інтересні вказівки на молдавську колонізацію по р. Ягорлику, Богу та інших річках, з руки польської, або татарської.

Працював далі я в Рукописному Відділі вищезгаданої бібліотеки. Тут я вибрав деякий, менш повно вибраний раніше, матеріал з Румянцевського опису Київського полку, а також переглядав збірку матеріалів А. О. Скальковського, архівні справи яких я використав минулого разу лише до кінця 1760 років. Знайшов я тут тепер також деякі замітки і для історії колонізації молдавської. Переглянув я й щоденник Скальковського, який обіймає з десяток грубих зшитків, і ведеться протягом 1830—1880 років; в цьому щоденнику є деякі цікаві дані про наукову роботу А. О. Скальковського.

Невеличку працю я перевів і в Рукописному Відділі Публічної Бібліотеки, але матеріали цього Відділу для історії України соціально-економічної XVIII ст. дають небагато.

Нарешті працював я і в Центр. Архіві у Ленінграді. Тут я доповнював матеріали про Київську Козаччину 1855 року. Справа про цей селянський рух на Київщині є в кол. Департаменті Поліції «исполнительной», кол. Міністерства Внутрішніх Справ. Ця справа дає мало нових подробиць про самий рух (можливо, що їх давала друга справа, № 2839; але її на початку цього століття знищено за наказом відповідних органів), але вона дає багато інтересних (майже не використаних—І. Ігнатович в її працях) деталей про погляди урядових кіл на нього, з різних шаблів урядової драбини, і освітлює деякі причини тої тактики, що її засвоїв уряд в боротьбі з цим якраз рухом. Таким робом ця справа дає дещо нове для історії Київської Козаччини 1855 року і доповнює ті матеріали Київського Центрального архіву з кол. фонду генерал-губернаторського архіву, які я використав у першому виданні своєї праці про Київську Козаччину.

Мушу також зазначити, що архів кол. Міністерства Внутрішніх Справ, Департаменту Поліції, дає загалом дуже багатий, хоч і не повний матеріал для історії селянських розрухів на Україні в XIX столітті. Цей матеріал дуже мало використаний, до того попереховано, і чекає ще свого дослідувача».

С. Шамрай.

«Київські Збірники археології й історії, побуту й мистецтва», — запроєктовані рік тому («Україна», 1929, березень) не могли зреалізуватися в рамках видавництва Всеукраїнської Академії Наук 1929/30 р., як це ухвалено, і тільки ювілейні асигнування дали змогу все-таки утримати це видавництво на черзі. Перша книжка цього видання пішла цими днями до друкарні в такому складі: М. Грушевський, Три Академії. Лавровський, Два Олеги (свідчення хазарського документа, виданого Е. Шехтерем). М. Макаренко, Скульптура й різьбарство Київської Русі в домонгольську добу. М. Макаренко, Новознайдена в Києві східня миска. І. Хозеров, Спас на Берестю (попереднє повідомлення). Павло Кудрявцев, Декілька сторінок з культурної історії давнього Києва. Л. Добровольський, Хмелянський рубез давньої Київщини. М. Карачківський, Київські цехи за литовсько-польської та ранньої московської доби. Є. Кузьмін, Київські надгробки. Сергій Шамрай, Київська сотня Київського полку (XVII—XVIII ст.). П. Кудрявцев, Закордонні мандрівки вихованців Київської Академії. Ф. Ернст, Пляни Києва XVII—XVIII ст. Л. Миловидов, Проєкти університету в Києві в другій половині XVIII в. В. Щербина, Кілька маловідомих пам'яток XVIII ст. в Києві. І. Щітківський, До історії Київського театру. В. Щербина, Остання грамота Києву на магдебурзьке право. О. Грушевський, Праці над історією Києва в першій половині XIX ст. О. Сімзен-Сичевський, Художник старого Києва, Шевченків приятель, М. М. Сажін. І. Щітківський, Невідомий архітектурний твір акад. О. В. Беретті у Києві (акад. О. В. Беретті як будівничий трьох приміщень Академії Наук). Б. Куніця, Художнє оформлення буд. Історичної Секції ВУАН за проєктом В. Г. Кричевського. В. Щербина, Леонід Павлович Добровольський як знавець Києва й Київщини.

Цей перший том збірника пощастить видати за попередніми зразками, на ліпшому папері, з великою кількістю ілюстрацій (до 60 ілюстрацій на сторінках 40—45-ти), при чому деякі з них виконані в три фарби. Треба сказати, що заклик давати статті до цього збірника знайшов, не вважаючи на короткий термін для цього, остільки гарячий відгук у наукових колах, що зібраний за короткий час матеріал не вмістився в цей перший том збірника й довелося частину його або перекинути до інших видань, або відкласти до наступного тому «Київських Збірників». Це доводить нам наочно потребу мати Комісії Старого Києва свій періодичний орган, що викликає велику цікавість як з боку наукових кіл м. Києва й цілого Союзу, так і ширших мас суспільности України.

С. Шамрай.

«Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН», т. XXIV (Праці Історичної Секції т. V, за редакцією акад. Михайла Грушевського та проф. Олександра Грушевського) вийшли в серезні місяці з друку, з запізненням на кілька місяців з причин друкарських. Том цей, чималий своїми розмірами, містить такі статті: Діяльність Історичної Секції Все-

української Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в 1928 р. (сс. V—XI II). Віктор Новицький, Давнє Лукомор'я (1—53). Микола Ткаченко, Нарис історії Кременчуччини до початку XVII ст. (55—78). Микола Петровський, Українські діячі XVII віку—Тиміш Цицюра (79—103). Михайло Грушевський, Сулимине військо в 1654 році (105—107). Костянтин Харламович, Нариси з історії грецької колонії в Ніжені (XVI—XVIII ст.). Сергій Шамрай, До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина й Лизаветщина) (207—302). Н. Василенкова-Полонська, Південна Україна р. 1787 (303—366). К. Мельник-Антонович, В. Г. Ляскоронський (367—387). Микола Ткаченко, З приводу нової розвідки з історії української торгівлі за 1. пол. XIX ст. (389—396).

Треба відзначити, що в цьому томі «Записок» є чимало інтересного картографічного матеріалу для історії Степової України, що представлена загалом в цьому томі досить імпозантно. Тут подано декілька фототипій цікавих і почасти дуже ранніх мал. цієї території, неприступних ширшим колам людности, кілька мал. штрихових, а також і діаграм, таблиць, тощо.

С. Шамрай.

«Україна» в 1930 році. В цім році «Україна» виходить в змешенім форматі з огляду на перехід на обов'язковий, стандартний формат паперу; але Видавництво компенсує читачів за те відповідним збільшенням кількості аркушів. Отже кожна книжка журналу матиме тепер пересічно 12—13 друкованих аркушів (до 240 сторінок), замість 11 аркушів минулого року. Ідучи далі шляхом перетворення журналу в щомісячник, Редакція цього року має випустити 8 книжок журналу з безплатним додатком «Наукового Збірника» за 1930 рік, як 9 книжки. Не зважаючи на таке збільшення кількості аркушів та книжок Видавництво ціну передплати на 1930 рік лишило без зміни (8 карбованців на цілий рік, 4 крб. 25 коп. півроку), а ціну окремої книжки навіть знизило до 1 крб. 50 коп. (замість 2 крб. 25 коп. минулого року). В 1930 р. журнал, в основному зберігаючи своє наставлення яко наукового журналу українознавства, далі дбатиме про поширення та поглиблення своїх основних відділів. Так, відділ «Розвідки й замітки» міститиме оригінальні статті з питань української історії, політичної, соціальної, економічної, з історії української літератури і мистецтва. Другий відділ журналу і надалі віддається «Матеріялам з громадського і культурного життя України XIX та початку XX віку»; тут будуть вміщені поруч з матеріялами й оригінальні статті з громадського й літературного життя України XIX і XX ст., також мемуари і спогади сучасників. Значно поширюється відділ «Критика, Звідомлення, Обговорення». В відділі «Хроніка» журнал і надалі подаватиме відомості з наукового життя історичних установ, м. Києва передусім, а також і замісцевих.

Відділ «Бібліографічних оглядів» так само буде продовжений у чергових книжках журналу (орієнтовно з книжки 44). Відкинувши ще з мину-

лого року (за браком місця) огляди з галузі точних та природничих наук, Редакція більшу увагу приділить оглядам з галузі соціальних наук. Так у цьому році будуть подані огляди з історії за роки 1928—1929 та за 1929 р. з історії літератури, етнографії, фольклору, мови, мистецтва, всіх галузів права (історії права, право міжнародне, адміністративне, земельне, тощо). «Бібліографічний реєстр», як про це вже повідомлялося читачів («Україна», 1929 року, жовтень—листопад, с. 92) міститися на сторінках «України» не буде, бо його цілком перебрала Всенародня Бібліотека України, де він і буде друкуватися. Примірно Редакція намічає такий зміст наступних книжок журналу:

В кн. 41 «України» буде вміщено статті та матеріяли таких авторів: М. Бречкевич — Спирні питання раннього середньовіччя. Г. Ільїнський — Хто Троян в «Слові о Полку Ігоревім». І. Крип'якевич — Вірша на пошану Богдана Хмельницького. В. Щербина — Перша в Києві Народня Авдиторія. Б. Шевелів — Чернігівський період у житті М. Коцюбинського за новими матеріялами. Н. Коцюбинська — Дещо про Кам'янецьких срібників. С. Якимович — Етнографічні записи Якова Демченка 1857—1881. Л. Перетц — З листування М. Вовчка. К. Копержинський — Листи М. Драгоманова до О. Скребицького з 1856 р. Н. Бухбіндер — З листування Ол. Котляревського. (1862—1881). Я. Гординський — До літературно-наукової діяльності І. Франка в 1912—1913 р.

В кн. 42: О. Савич — З історії шкільної уніятської освіти на Україні в XVII в. Я. Морачевський — Справа шафара Глухівського Петро-Павлівського монастиря Івана Митровського. Г. Дорошкевич — Д. Мордовець, як громадська й літературна постать. П. Смоленський — Бюрократична верхівка на Україні наприкінці XVIII і на поч. XIX ст. Д. Граховецький — Документи, якими користався Бантиш-Каменський до своїх історичних праць. М. Скугар — Спомини про П. Куліша. Л. Перетц — Два листи М. Драгоманова. І. Лютий — Коломийки П. Мирного (Рудченка). А. Синявський — Л. П. Дсбровольський.

З М І С Т.

РОЗВІДКИ Й ЗАМІТКИ:

Акад. Михайло Грушевський , Ювілей Львівських „Записок“ і постуляту Української Академії Наук	4
Кость Копержинський , Громадсько-політична тактика М. Драгоманова в 60 і в першій половині 70 рр. (докінчення)	9
Віктор Новицький , Історична праця проф. О. Є. Преснякова і розмежування великоруської та української історіографії	55

В 69 РОКОВИНИ СМЕРТИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА:

Шевченко й Галичина (слід зацікавлення Шевченка Галичиною в 1843 році), подав <i>акад. Михайло Возняк</i>	66
Забуті рецензії сорокових років на Шевченкові твори, подав <i>Павло Филипович</i>	72
Культ дерева й сокири в Шевченковій поемі, подав <i>Михайло Мочульський</i>	80
Шевченків „Холодний Яр“, подав <i>Платон Лушпинський</i>	89
Зі споминів про Тараса Григоровича Шевченка, подав <i>Олександр Ананьєв</i>	105
Сторінка з історії будування пам'ятника Т. Шевченкові, подав <i>Іван Щітківський</i>	110
Шевченківська бібліографія та її завдання, подав <i>Михайло Ясинський</i>	113
Відомості про Т. Г. Шевченка в неопублікованій кореспонденції Бодяньського, подав <i>Федір Савченко</i>	132

КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ.

<i>І. Соколов</i> : Byzantinoslavica, ч. I, 1929	138
<i>Д. Абрамович</i> : Н. Никольський, К вопросу о сочинениях, приписываемых Кириллу Философу, 1928	141
<i>В. Новицький</i> : Акад. О. Малиновський, Стародавній державний лад Східних Слов'ян і його пізніші зміни, 1929	143
<i>М. Карачківський</i> : О. Грушевський, Луцьке міщанство в XVI в., 1927	151
<i>Його-ж</i> : О. Грушевський, Питання оборони замків В. Кн. Литовського в XVI в., 1928	151
<i>Його-ж</i> : О. Грушевський, Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в., 1928	151
<i>С. Шамрай</i> : М. Петровський, Українські діячі XVII в. І. Тиміш Цицюра, 1929	154
<i>О. Грушевський</i> : Т. Коструба, Матеріали до історії м. Чорткова	154
<i>Його-ж</i> : А. Лувів, Любича князі	157
<i>М. Зеров</i> : С. Дурылин, Из семейной хроники Гоголя, 1928	158
<i>С. Гаєвський</i> : Шевченко (збірник). річник перший, 1928	161
<i>М. Марковський</i> : А. Музичка, Марко Черемшина (Іван Семанюк), 1928	167
<i>М. Бужинський</i> : Примірні описи. в. I, 1928	169
<i>М. Петровський</i> : Ученые Записки. том четвертый, 1928	174
<i>Т. Гаєвський</i> : Н. Букатевич, Чумацтво на Україні, 1928	176
<i>С. Шамрай</i> : В. Дубровський, Історично-культурні заповідники та пам'ятки України, 1930	178
<i>М. Грушевський</i> : Zemepisny obraz, statistika ustawni zrizeni a filosofie Slovanstva, napsali dr. F. Stula, A. Boháč, K. Kadlec, J. Tvrdy, 1929	180

О. Грушевський: Східній Світ, № 1 — 2, 3, 1928	181
К. Х.: Записки Київського Інституту Народньої Освіти, кн. III, 1928	182
К. Х.: Записки Полтавського Наукового при ВУАН Товариства, в. II, 1928	185

ХРОНІКА:

Історичні Установи Всеукраїнської Академії Наук	187
Екскурсія Інституту Тараса Шевченка до Історичних Установ ВУАН, подав К. К.	188
Відрядження С. Шамрая до архівів та бібліотек Ленінграду в лютому — березні 1930 р., подав С. Шамрай	190
Київські збірники археології й історії, побуту й мистецтва, подав С. Шамрай	192
Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН, т. XXIV, подав С. Шамрай „Україна“ в 1930 році.	193

S O M M A I R E.

M. Hruchevsky, membre de l'Académie, Le jubilé des „Mémoires de la Société Chevtchenko“ et le postulat d'une Académie des Sciences d'Ukraine	3
C. Koperjynsky, La politique de Dragomanov vers 1860 — 1870	9
V. Novytsky, L'oeuvre historique de Presniakov et la différentiation de l'historiographie russe et ukrainienne	35
Pour le 69-ième anniversaire de la mort de T. Chevtchenko: Chevtchenko et la Galicie, par M. Vozniak, membre de l'Académie (p. 66). Quelques critiques oubliées des oeuvres de Chevtchenko vers 1840, par P. Filipovytch (p. 72). Le culte de l'arbre et de la hache dans un poème de Chevtchenko, par M. Motchulsky (p. 80). „La Fosse Froide“ de Chevtchenko, par P. Louchpinsky (p. 89). Quelques souvenirs sur T. Chevtchenko, par A. Ananiev (p. 110). De l'histoire du monument de Chevtchenko à Kiev, par J. Chtchitkivsky (p. 113). Quelques données sur Chevtchenko dans les lettres inédites de Bodiansky, par Th. Savtchenko (p. 132)	
Bibliographie critique (pp. 138 — 186),	
Chronique: Les institutions historiques de l'Académie des Sciences (p. 187). Une visite de l'Institut Chevtchenko à la section historique de l'Académie des Sciences par K. (p. 188). Les recherches de S. Chamrai aux archives et bibliothèques de Leningrad en février-mars 1930, par S. Chamrai (p. 190). Le recueil d'archéologie, d'histoire, des moeurs et d'art de Kiev, par S. Chamrai (p. 192). Les Memoires de la Section historique-philologique, vol. XXIX, par S. Chamrai. (p. 192). „L'Ukraine“ en 1930 (p. 193).	

ВІД РЕДАКЦІЇ.

Ця книжка „України“ була розпочата друком у люто цього року, але вийшла з запізненням з незалежних від редакції причин технічного порядку в зв'язку з заведенням нової організації друкарської праці.

З тих самих причин у попередній книжці залишилися невиправленими багато помилок, напр.

с. 9, ряд. 4 зв., надрук. праці. треба—праві.

с. 104, ряд. 3 зв., надр. помер 4-го травня, треба—...24 травня.

с. 114, ряд. 24, надр. Несколько слов о малорусских душах, треба—думах.

с. 166, у підпису надруковано Микола Іванченко, треба—Микола Іваненко.

Ціна 1 крб. 50 к. (Р)

